



ISSN: 3023-431X

# Bitlis Eren Üniversitesi **EREN Dergisi**

Cilt: 3 Yıl: 3 Sayı: 5 - Aralık 2024



Editör

**Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ**

*Bitlis Eren Üniversitesi EREN Dergisi,  
Cilt: 3, Sayı: 5, Aralık 2024*

EDİTÖR

Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

**EREN DERGİSİ 7 ULUSLARARASI VE 1 ULUSAL İNDEKSTE TARANMAYA BAŞLAMISHTIR.**

**1. ERIH PLUS**

**2. SINDEXS**

**3. EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX (ESJI)**

**4. DIRECTORY OF RESEARCH JOURNALS INDEXING (DRJI)**

**5. RESEARCHBIB**

**6. ROAD**

**7. INDEX COPERNICUS**

**8. TÜRKİYE KAYNAKÇASI**

### **Publisher/Yayıncı**

Bitlis Eren Üniversitesi Rektörü: Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ

Editor in Chief/Editör: Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ

### **Co-Editor/ Editör Yardımcısı**

Arş. Gör. Dr. Sait Emre ÇİFTÇİ, Arş. Gör. Ümit Buğrahan ÖZCAN

### **Section Editors/Alan Editörleri**

Dr. Öğr. Üyesi Fırat ÜNSAL

Dr. Öğr. Üyesi Mahir KARACAR

Dr. Öğr. Görevlisi Kelimetullah GEÇER

Arş. Gör. Dr. Hasan Ali ÇAKMAK

Arş. Gör. Dr. Sait Emre ÇİFTÇİ

Arş. Gör. Dr. Yunus KIRAYIT

Arş. Gör. Ümit Buğrahan ÖZCAN

Arş. Gör. Cebrail YEŞİLÇAY

Arş. Gör. Eyüp BOZKURT

Arş. Gör. Kübra TEMİZ ARSLAN

### **Language Editors/Dil Editörleri**

Arş. Gör. Oğuzhan AYRIM

### **Text Editor/Yazım Editörü**

Dr. Öğr. Üyesi Büşra KARASU

Arş. Gör. Dr. Adem BULUT

Arş. Gör. Eda TEMİR

### **Layout Editor/Mizanpaj Editörü**

Arş. Gör. Ümit Buğrahan ÖZCAN

### **Statistical Editor/İstatistik Editörü**

Arş. Gör. Çiğdem CENGİZ

### **Secretariat/Sekreteryä**

Arş. Gör. Dr. Dilber ALTIN YILDIZ

### **Publishing Committee/Yayın Kurulu**

Prof. Dr. Adem PALABIYIK

Doç. Dr. Şener Şükrü YİĞİTLER

Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK

## Credential Committee/ Danışma Kurulu

Prof. Dr. Nurullah ULUTAŞ  
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ  
Prof. Dr. Erhan AYDIN  
Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ  
Prof. Dr. İlker AYDIN  
Prof. Dr. Hülya BOYANA  
Prof. Dr. Mustafa UYAR  
Prof. Dr. Hasan BOYNUKARA  
Prof. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR  
Prof. Dr. Ahmet İÇLİ  
Prof. Dr. Nursen ÖZKUL FINDIK  
Prof. Dr. Mehmet KUTALMIŞ  
Prof. Dr. Mehmet Emin ULUDAĞ  
Prof. Dr. Aygül SÜEL  
Prof. Dr. Abdülmecit CANATAK  
Prof. Dr. Fatih SAKALLI  
Prof. Dr. Akif ASLAN  
Prof. Dr. Turgut YİĞİT  
Prof. Dr. Esmâ REYHAN  
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN  
Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ  
Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP  
Prof. Dr. Muhsin MACİT  
Prof. Dr. Cevat ÖZYURT  
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ  
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK  
Prof. Dr. Linus JUNG  
Prof. Dr. Ignacio LOPEZ SAKO  
Prof. Dr. Haluk ZÜLFİKAR  
Prof. Dr. Emrah AKBAŞ  
Prof. Dr. Muhittin ATAMAN  
Prof. Dr. İbrahim DİLEK  
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK  
Prof. Dr. Murat Ali KARAVELİOĞLU  
Prof. Dr. Nazan TUTAŞ  
Prof. Dr. Mustafa AGAH  
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN  
Prof. Dr. Caroline PATEY  
Prof. Dr. Yunus Levent EKİNCİ  
Prof. Dr. Vural GENÇ

Prof. Dr. Fatih GENCER  
Prof. Dr. Melih ERZEN  
Prof. Dr. Adem PALABIYIK  
Prof. Dr. Hamit MİRTAGİOĞLU  
Prof. Dr. Edina SOLAK  
Doç. Dr. Celal İNCE  
Doç. Dr. Deniz AŞKIN  
Doç. Dr. Hüseyin Nihat GÜNEŞ  
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZBEY  
Doç. Dr. Ebru MANDACI  
Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN  
Doç. Dr. Ercan ALAN  
Doç. Dr. Osman BAYDER  
Doç. Dr. Mehmet Burak BÜYÜKTOPÇU  
Doç. Dr. Turgay GÖKGÖZ  
Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ  
Doç. Dr. Ahmet İŞLER  
Doç. Dr. Şener Şükrü YİĞİTLER  
Doç. Dr. Esra KÜRÜM  
Doç. Dr. Mesut KINACI  
Doç. Dr. Ahmet Utku ÖZENSOY  
Doç. Dr. Emrullah ŞEKER  
Doç. Dr. Sadık ARMUTLU  
Doç. Dr. Ferda ZAMBAK  
Doç. Dr. Bünyamin SARIKAYA  
Doç. Dr. Ayça KARTAL  
Doç. Dr. Resul BABAOĞLU  
Doç. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL  
Doç. Dr. Erdem SARIKAYA  
Doç. Dr. İsmail EKİNCİ  
Doç. Dr. Macit BALIK  
Doç. Dr. Korkmaz ŞEN  
Doç. Dr. Maşallah KIZILTAŞ  
Doç. Dr. Mustafa AYLAR  
Dr. Öğr. Üyesi Meryem MEMİŞ DOĞAN  
Dr. Öğr. Üyesi Mahir KARACAR  
Dr. Öğr. Üyesi Önder İPEK  
Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar MERGEN  
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL  
Dr. Öğr. Üyesi Murat PARLAKPINAR  
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ERGÖZ  
Dr. Öğr. Üyesi Emine ULU  
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK

Dr. Öğr. Üyesi Gamze ÜNSAL TOPÇU  
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YILDIRIM  
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YAKIŞIK  
Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK  
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KIZILTAŞ  
Dr. Dragana AMEDOSKI  
Dr. Lilya MEMETOVA  
Dr. Eralp Yaşar AZAP  
Dr. Meiramkul İSSTAYEVA

# İÇİNDEKİLER

1-10

**Ferhat APUHAN**

İslam Tarihi Araştırmalarında Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve Önemi

11-25

**Süleyman AŞIK**

Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçün Bir Simgesi Aysel Özgür Olayı (1986-1987)

26-50

**Hasan BUĞRUL**

Eğitim Kurumlarında Düzenlenen El Sanatları Sergileri Üzerine Bir Değerlendirme: "Dil ve Kültür" Dersi Kapsamında Yapılan Bir Sergi Örneği

51-61

**Mehmet Salih ÖKTEN, Ayşe KAYAALP**

Afetlerin Gölgesinde Çocuklar: Depremler Sonrası Psikolojik Tepkiler ve İyileşme Süreci

62-72

**Seyid Muhammed TAKİ HÜSEYİNİ**

Kâşânî'nin Mektubu, Uluğ Bey'in Düzenlediği Edvâr Meclisi ve Merâğî'nin Şerh-i Edvâr'ı

73-86

**Ali Gürkan ARSLAN**

Salgınlara Sebep Olan Bulaşıcı Hastalıkların Biyolojik veya Kimyasal Silah Olma İhtimali Ne Kadar Önemli?

**87-93**

**Yusuf Ziya BAKAY**

Celal Nuri İleri'nin Gazeteciliği ve Eleştirel Kişiliği

**94-120**

**Kelimetullah GEÇER, Raşit ZENGİN**

Covid-19 Salgını Döneminde Ortaokul Öğrencilerinin  
Eğitimde Bilişim Ağı Hakkında Neler Düşündüklerinin  
Belirlenmesi

**121-132**

**Elif Seda GÜRBÜZ**

Thomas Hobbes ve John Locke'un Yönetim Anlayışlarının  
Karşılaştırılmalı Bir Analizi



# İslam Tarihi Araştırmalarında Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve Önemi

Ferhat APUHAN<sup>1</sup>

## Öz

İslam tarihi, Hz. Peygamber'in nübüvvet ile görevlendirildiği tarihten günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu uzun dönemde muhtelif coğrafyalarda farklı siyasi yapılanmalar kurulmuştur. Şüphesiz ki bu siyasi yapılanmalar arasında Osmanlı Devleti, önemli bir yere sahiptir. Çünkü 14. Yüzyılın başlarından 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar altı asrı aşkın bir siyasi geçmişe hitap etmiştir. Ayrıca siyasi olduğu kadar kültürel ve dini anlayış yönüyle de ön plana çıkmıştır. Yine sahip olduğu millet anlayışı ile tarihte nevi şahsına münhasır bir devlet olarak bilinmiştir. Özellikle egemenlik kurduğu sahada, farklı milletleri bünyesinde barındırması ve İslam hukukunun uygulanmasında ortaya koymuş olduğu tavır, dikkat çekicidir. Bu da devlet olarak İslam tarihinde önemli bir yeri temsil ettiğini göstermiştir. Bu çerçeveden hareketle İslam tarihinde problem teşkil edilen konularda Osmanlı Devleti döneminde yaşamış olan kalem erbabının neler düşündüğü, hangi yaklaşımlara sahip oldukları mevzu, merakları celb edici niteliktedir. Örneğin hilâfetin kureyşliliği konusunda Lutfi Paşa'nın savunmuş olduğu tavır, özgün değerlendirmelerden ibarettir. Ahmed Cevdet Paşa, nebevî terbiyeden esinlenerek yazmıştır. Abdülatif Subhi Paşa, muhafazakâr bir edaya sahiptir. Kâtip Çelebi, Cenâbî Mustafa Efendi'nin müsbet tavrını benimseyen bir ekolün takipçisidir. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin vurguladığı hususlarda önemli ayrıntılar vardır. Süheylî Ahmed Efendi ve Diyarbakirli Said Paşa Hz. Osman dönemi ile ilgili mevzularda dikkat çekici söylemleri aktarmışlardır. Avlonyalı Süreyya, araştırmacı ve bilimsel metoduyla dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu araştırma, Osmanlı tarih yazıcılığının sahip olduğu yaklaşımların bilinmesi adına İslam tarihi açısından önemlidir. Çünkü bu araştırmaya konu olan eser ve müverrihlere vakıf olmak, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren var olan ve yaşanan sorunların Osmanlı tarih yazıcılığındaki yansımalarına ve farklılığına vakıf olmak demektir. Bu anlayışa binaen çalışmamızda, Ahmedî'den Ahmet Refik ve Mehmed Halid'e kadar umumî tarih, İslam tarihi ve İslam tarihinin müstakil konularında eser kaleme alan Osmanlı tarih yazarlarının eserleri zikredilmiş, onlara dair bilgiler paylaşılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** İslam Tarihi, Osmanlı Tarihi, Yazar, Eser, Anlayış

## Ottoman Historiography And Its Importance in The Islamic History Research

### Abstract

Islamic history, it covers the period from the date when the Hz. Prophet was assigned to prophethood until today. During this long period, different political structures were established in various geographies. Undoubtedly, the Ottoman Empire has an important place among these political structures. Because it addressed a political history of more than six centuries, from the early 14th century to the first quarter of the 20th century. In addition, it has come to the fore in terms of cultural and religious understanding as well as political. It has also been known as a unique state in history with its understanding of nationhood. Especially in the area where it dominated, it included different nations and its attitude towards the application of Islamic law is remarkable. This has shown that, as a state, it represents an important place in Islamic history. Based on this framework, the issue of what the writers who lived during the Ottoman Empire thought and what approaches they had on problematic issues in Islamic history is of interest. For example, the attitude defended by Lutfi Pasha regarding the Qurayshism of the caliphate consists of original evaluations. Ahmed Cevdet Pasha wrote it inspired by prophetic discipline. Abdülatif Subhi Pasha has a conservative attitude. Kâtip Çelebi is a follower of a school that adopts the positive attitude of Cenâbî Mustafa Efendi. There are important details in the points emphasized by Gelibolulu Mustafa Âlî. Süheylî Ahmed Efendi and Diyarbakirli Said Pasha he has remarkable discourses on issues related to the Hz. Osman period. Süreyya of Avlonya attracted attention with his investigative and scientific method. Therefore, this research is a fundamental step in terms of Islamic history in order to know the approaches of Ottoman historiography. Because it is important to be familiar with the works and historians that are the subject of this research in order to be aware of the reflection and difference of the problems that have existed and been experienced since the early periods of Islamic history in Ottoman historiography. Based on this understanding, the works of Ottoman history writers, from Ahmedî to Ahmet Refik and Mehmed Halid, who wrote works on general history, Islamic history and independent subjects of Islamic history, the works of Ottoman history writers who wrote works on their subjects were mentioned and information about them was shared.

**Keywords:** Islamic History, Ottoman History, Writer, Work, Understanding

Geliş Tarihi: 5.07.2024 Kabul Tarihi: 14.08.2024 Makale Türü: Araştırma Makalesi

<sup>1</sup> Dr. Ferhat Apuhan, MEB, Öğretmen, Bingöl, Türkiye, [ferhatapuhan19@gmail.com](mailto:ferhatapuhan19@gmail.com), ORCID: [0000-0003-1738-1471](https://orcid.org/0000-0003-1738-1471)

**Atf için/ To cite:**

Apuhan, F. (2024). İslam Tarihi Araştırmalarında Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve Önemi. *Eren Dergisi*, 3(5), 1-10.

## Giriş

Osmanlı tarihi, altı asrı aşkın bir zamana hitap etmektedir. Böylesine uzun bir süreçte hem büyük hadiseler gerçekleşmiş hem de dünya tarihinde önemli adımlar atılmıştır. Siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda olduğu gibi kültürel yönüyle de pek çok aşamaya şahit olunmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığında tüm bu alanlara dair mühim verilerle karşılaşabilmekteyiz. Dönemi bu çerçeveden mülâhaza ettiğimizde Osmanlı zamanında tarih yazıcılığı ilk olarak almanaklar şeklinde gerçekleşmiş, daha sonra ruznamecilik ve sıhnamecilik ile devam etmiştir. Arayış yıllarından sonra ise vakanüvislik kurumuyla resmîleşmiştir. Ayrıca Osmanlı toplumunda tarih yazıcılığı çok yönlü bir işleve de sahip olmuş, bünyesinde muhtelif çalışmaları barındırmıştır. Bu da ele alınan konuya ve döneme göre farklılık arz eder. Nitekim İslam tarihi çalışmalarında uygulanan yöntem buna benzerdir. Dönemin kaynakları incelendiğinde tarihte yaşanmış herhangi bir hadise ya müstakil biçimde kaleme alınmış veya etkileriyle birlikte işlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı tarih yazıcılığı, önceki dönem yaşanmışlıklarından ari değildir. Konular ele alınırken farklılıklar söz konusu olsa bile benzerliklere de şahit olunur. Özellikle İslam tarihi konusunda, Hz. Peygamber ve hulefâ-yı raşidîn dönemine yönelik yaklaşımlarda bu husus dikkat çekmiştir.

Osmanlı tarih yazıcılığında İslam tarihi ile ilgili çalışmalarda hem çeviri eserler hem de umumi kaynaklar mevcuttur. Yine salt İslam tarihi konularını işleyen yapıtlarla da karşılaşmak mümkündür. Ayrıca İslam tarihinde herhangi bir dönemi ya da mevzuyu ele alan yabancı eserlerle de karşılaşılabilir. Bu çerçevede ortaya konulan eserler genellikle ya batılı araştırmacılar tarafından kaleme alınmış veya diğer Müslüman beldelerdeki eserlerin tercümelerinden ibaret olmuştur. Örneğin, Matrakçı Nasûh'un (ö. 971/1564) kaleme almış olduğu Mecmau't-Tevârih adlı çalışma, Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* eserinin bir tercümesidir. Ahmed Hilmi'nin (ö. 1878) *Târîh-i Umûmî* adlı çalışması, William Chambers'in (1800-1883) *Chambers's Historical Questions with Answers: Embracing Ancient and Modern History* adlı eserinin-kısmen eklentiler olmakla birlikte-bir çevirisi durumundadır. Ahmed Hilmi tarafından telif edilen bu eser, beş cilt olarak bir araya getirilmiştir. Mehmed Rauf'un (1875-1931) kaleme almış olduğu *Musavver Târîh-i İslâm* adlı eser de yine Hindistanlı hukukçu ve siyasî liderlerden Seyyid Emîr Ali'nin (1849-1928) eserinin Osmanlı Türkçe'sine çevirilmiş halidir. (Apuhan, 2024; 6)

Osmanlı döneminde gerek genel tarih alanında gerekse İslam tarihi sahasında kaleme alınmış olan eserlerden günümüze intikal etmeyen nüshalar da vardır. Örneğin Neşrî (ö. 9226/1520) tarafından bir dünya tarihi olarak altı bölüm halinde kaleme alınmış olan *Kitâb-ı Cihannümâ*, bu minvalde bir eserdir. Eserin sadece Osmanlı tarihi ile ilgili kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yine kaleme alınan eserlerden ülkemiz dışında başka kütüphanelerde yer alan kaynaklar da bulunmaktadır. Bosnalı Koca Hüseyin'in (ö. 1056/1646-1647) *Bedâiyü'l-vekâyi'* adlı eseri, buna örnektir. Eser, Viyana Milli kütüphanesinde yer almakta ve tercüme bir eser olarak değerlendirilmektedir. (Apuhan, 2024; 7)

Bizim bu çalışma için zikrettiğimiz eserlerin tamamına yakını orijinal niteliktedir. Bu eserlere ulaşmak adına aracı addedilebilecek eserler de mevcuttur. Bunlar arasında Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333/1914-1342/1923) ile Franz Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Babinger, 1992) önem teşkil etmektedir. Yine İslam tarihi alanındaki araştırmalar için Osmanlı döneminde kaleme alınmış olan ve kaynak niteliği taşıyan eserleri büyük oranda zikrediyoruz. Bunun için İslam tarihi sahasında kaleme alınmış klasik kaynaklar, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından basımı yapılan ve modern dönemde yazılan eserler, yardımcı kaynaklarımız arasında yer almıştır. Buradan hareketle makalemizi üç bölüme ayırdık. Birinci bölümde Osmanlı dönemi umumî tarihler; ikinci bölümde Osmanlı dönemi İslam tarihi çalışmaları; üçüncü bölümde ise Osmanlı Devleti zamanında konu bazlı müstakil kaynaklar hakkında bilgi vermiş olduk. Yine yer yer değerlendirmelerde bulunarak, kaynakların mahiyeti hakkında malumat paylaşımında bulunduk. Böylece araştırmamız, İslam tarihinin önemli bir dönemini teşkil eden Osmanlı Devleti zamanında Müslümanların tarihiyle ilgili yapılan yazılı çalışmalara aşina olmak adına ehemmiyet teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

### 1. Umumi Tarihler

Osmanlı Devleti'nde ilk müverrihler arasında yer alan Ahmedî'nin (ö. 815/1412-1413) (Babinger, 1992;

12-14; Bursalı Mehmed Tâhir, 1333/1914; 2/735; Kut, 1989; 2/165-167) yazmış olduğu *İskendernâme* (Ahmedî, 954/1547; Babinger, 1992; 13-14) adlı eser, Osmanlı döneminin ilk umumi tarih çalışmasıdır. Aynı zamanda manzum bir eserdir. Eserin hem Türkiye’de hem de yurt dışında pek çok nüshası mevcuttur. Toplamda 8754 beyitten meydana gelen bu eser I. Beyazid’in oğlu Emir Süleyman’a takdim edilmiş olan bir dünya tarihi çalışmasıdır. Eserde İslam tarihi ile ilgili kısımlara kısa kısa yer verilmiş ve Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarına kadar gelmiştir. Eserin son bölümlerinde “Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âli Osmân” kısmı yer almaktadır. Ardından Osmanlı Devleti’nin erken dönem tarihçileri arasında yer alan Şükrullah’ın (ö. 864/1464’ten sonra) (Babinger; 1992; 20-21; Bursalı Mehmed Tâhir, 1333/1914, 1/332; Baş, 2006; 19; Yıldız, 2010; 39/257-258) *Behçetü’l-Tevârih* (1459-1460) (Demiroğlu, 1992; 2/349-350; Almaz, 2010) adlı eseri de bir genel tarih çalışmasıdır. (Şükrullah b. Şehâbeddin Ahmed b. Zeynüddin Zeki el-Amâsyevî er-Rûmî, ty) Şükrullah’ın bu çalışması ilk mensur Farsça eser olup, aynı zamanda Mustafa Farisî tarafından 1489 yılında Osmanlıca Türkçesine çevrilmiştir. (Şükrullah b. Şihâbeddin Ahmed b. Zeynüddin Zeki el-Amâsyevî, 894/1595) Eser on üç bölümden teşekkül etmekte olup, dünyanın yaratılışına dair malumat ile başlamakta ve Osmanlı devrine kadar gelmektedir. Nitekim eserin son bölümü, Osmanlı tarihi ile ilgilidir. (Almaz, 2004) Yine XV. yüzyılda yaşamış olan Osmanlı tarihçilerinden Enverî’nin *Düsturnâme-i Enverî* (Özcan, 1994; 10/49-50) adlı çalışması da manzum niteliktedir. Bu eserden günümüze intikal eden iki nüsha mevcuttur. Bu nüshalardan biri Paris, diğeri de İzmir nüshasıdır. İzmir nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 531 arşiv numaralı mikrofilm olarak kayıtlıdır. (Enverî, ty) Eserin telif tarihi 869/1465 olup II. Mehmed’in vezir-i ‘azamı Mahmud Paşa’ya takdim edilmiştir. (Yımaç, 1930) 3730 beyitten oluşan bu eser, bir mukaddime ve üç ana bölümden meydana gelmektedir. (Özcan, 1994; 10/49-50)

Muslihuddin Lârî’nin (ö. 979/1572) *Mir’âtü’l-edvâr ve mirkâtü’l-ahbâr* (Muslihuddin Lârî, 979/1571) adlı eseri de bir dünya tarihi çalışması olup, umumi niteliktedir. (Babinger, 1992; 105-106; Kılıç, 2003; 17/103-104) Eserin müellifi Muslihudin Lârî, İran’ın Lar şehrinde doğmuş, sonrasında Hindistan’a yerleşmiş, daha sonra ise oradan Halep’e geçmiştir. Ardından İstanbul’a uğramış ve İstanbul’da ilmiye sınıfına dahil olmuştur. Bir süre sonra Diyarbakir’e geçmiş, orada Hüsreviye Medresesi’ne müderris olarak atanmıştır. Eserinin orijinali Farsça olup, Sultan II. Selim’e arz edilmiştir. Sokullu Mehmed Paşa’nın önerisiyle de Hoca Sadeddin tarafından dokuz bölümü Osmanlıca Türkçesi’ne çevrilmiştir. Bu eserin yazma nüshaları Süleymaniye ve Nuruosmaniye kütüphanelerinde yer almaktadır. (Babinger, 1992; 105-106; Kılıç, 2003; 17/103)

Ramazanzâde Mehmed Çelebi’nin (ö. 979/1571) (Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/23-24) kısa adı *Târih-i Nişancı* olan *Siyer-i Enbiyâ-i İzam, Hulefâ-i Kirâm ve Menâkib-ı Âli Osmân* adlı eseri de bir umumi tarih çalışmasıdır. Eser, dört bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümü tamamen Peygamberler tarihine ayrılmıştır. Sonraki bölümlerde ise peşi sıra İslam tarihi konularına yer verilmiş ve Kanunî dönemine kadar gelmiştir. (Özcan, 2003; 18/449-450; Ramazanzâde Mehmed Çelebi, 1279/1862)

Cenâbî Mustafa Efendi’nin (ö. 999/1590) (Babinger, 1992; 120-122; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/39-41; Canatar, 1993; 7/352-353) *el-Aylamu’z-zahir fi ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* adlı eseri, da bir dünya tarihi çalışması niteliğindedir. Kısaca *Cenâbî Târihi* (Baş, 2006; 142) olarak da bilinmiştir. Eser, kendisinden sonra pek çok çalışmaya ilham kaynağı olmuş ve bu eserden esinlenerek yeni yeni yapıtlar meydana getirilmiştir. (Canatar, 1993; 7/353) Arapça kaleme alınmış olunan eser, Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 22 Sel 4707/1 ve 22 Sel 4707/2 demirbaş numara ile kayıtlıdır. Ayrıca sistematik anlamda Osmanlı döneminin ilk umumi tarih çalışmasıdır. (Cenâbî Mustafa Efendi, Mustafa b. Hasan b. Sinan el-Amâsî el-Hüseynî el-Hâşimî, 999/1590)

Nişancızâde Muhyiddin Mehmed’in (ö. 1031/1621) (Babinger, 1992; 165-166; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/141; Öztürk, 2018; 108; Tahsin Özcan, 2007; 23/161) *Mir’âtü’l-kâinat* adlı eseri de bir dünya tarihi çalışmasıdır. (Nişancızâde Muhyiddin Mehmed, 1269/1853) Ulaştığımız nüsha, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi’nde Pertevniyal Koleksiyonunda 855 nolu olarak kayıtlı olup, iki cüzden meydana gelmektedir.

Osmanlı tarih yazıcılığında araştırmaların teşekkül etmesinde katkısı yadsınmayacak diğer bir tarihî kişilik Kâtip Çelebi (1609-1067/1657)’dir. (Babinger, 1992; 214-223; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/124-131; Gökyay, 2022; 25/36-40) Kâtip Çelebi’nin Arapça kaleme almış olduğu *Fezleketü’l-tevârih* (Kâtip Çelebi, ty)

adlı eser, kâinatın yaratılışından miladî 1641 senesine kadar yaşanan hadiseleri ihtiva etmektedir. Eser, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde 10318 numara ile kayıtlıdır. Ayrıca *Takvimü't-tevârih* adlı eseri de bir yönüyle *Fezleketü't-tevârih*'in kronolojisi konumunda olmuştur. (Kâtip Çelebi, yy)

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1008/1600) (Babinger, 1992; 141-145; Kütükoğlu, 1989; 2/414-416; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/85-86) *Künhü'l-Ahbâr* (Babinger, 1992; 143; Jan Schmidt, 2002; 16/555-556) adındaki çalışması da dünya tarihini başından itibaren ele almaktadır. Eser, bir mukaddime dört rükünden teşekkül etmiş bulunmaktadır. Gelibolulu Mustafa Âlî, bu eserini meydana getirirken ilk dönem İslam tarihi kaynaklarından yararlandığını ifade etmekle birlikte, bunların dışında komşu coğrafyalarda kaleme alınmış eserlerden de faydalanmıştır. Özellikle Kerbelâ Hadisesi ile ilgili malumatları aktarırken Hüseyin Kâşifi'nin (ö. 910/1504-1505) (Karaismailoğlu, 1999; 19/16-18) *Ravzatü's-şüheda* adlı çalışmasından ve müellifi hakkında bilgi vermediği *Kenzu'l-Ğerâib* adlı eserden istifade ettiğini belirtmiştir. Ancak, *Kenzu'l-Ğerâib*'de geçen bilgilerin doğru olmadığını aktarmış, bu da dikkat çekici bir ifade türü olarak dikkat çekmiştir. Adeta aktarılan bilgilerin tedkik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Aksi takdirde yalan yanlış pek çok malumatla karşılaşmanın mümkün olacağını belirtmiştir. (Gelibolulu Mustafa Âlî, 1277/1860)

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1068/1658)'nin (Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/121; Kaya, 2001; 24/381) *Ravzatü'l-ibrârî'l-mübîn bi-vekâyü selefii mâziyye ve'l-ahbâr* kısaca *Ravzatü'l-ibrâr* olarak bilinen eseri, bir umumi tarih özelliği taşır. Eser, Hz. Âdem'in yaratılışından 1648 yılına kadar vuku bulan hadiseleri aktarmıştır. *Ravzatü'l-ibrâr*, 1649 senesinde Sultan IV. Mehmed'e takdim edilmiştir. (Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, 1248/1832; Kaya, 2001; 24/381-382) Diyarbekirli Said Paşa'nın (1831-1891) (Bursalı Mehmed Tâhir, 1333/1914; 2/241-244; Kadıoğlu, 2019; Ek-2/445-446; Öztürk, 2018; 246) kaleme almış olduğu ve dokuz ciltten teşekkül eden *Mir'atü'l-iber* (Diyârbekirli Said Paşa, 1304/1886) adlı eser de Osmanlı döneminde kaleme alınmış önemli bir genel tarih çalışmasıdır. Eserin her bir cildinde yaşanan hadiseler detaylı biçimde ele alınmış ve yeri geldikçe yorumlamalarda bulunulmuştur. Özellikle İslam tarihi konularında bu hususlar çokça gözlemlenmektedir.

Ahmed Refik'in (1880/1881-1937) (Özcan, 1989; 2/120-121; Baş, 2006; 181-188) altı cilt halinde meydana getirmiş olduğu *Büyük Tarih-i Umumi* (Ahmed Refik Altınay, 1328/1910) adlı eser de önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Yer yer resimlerle süslenen eser, önemli tasavvurların çokça gözlemlendiği bir niteliğe sahiptir. Yine başvuru kaynaklarımız arasında Yağlıkçızâde Ahmed Rıf'at Efendi'nin (ö. 1895) (Özcan, 1989; 2/130-131; Babinger, 1992; 408; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/61) *Nakdu't-tevârih* adlı eseri, genel tarih çalışmaları arasında yer almaktadır. Kronolojik olarak tarihte vuku bulan hadiselerle dair özet bilgiler sunmuştur. Mizancı Mehmed Murad'ın (1857-1917) (Uçman, 2020; 30/214-216; Babinger, 1992; 425-426) dört cilt halinde *Tarih-i Umumi* ile *Muhtasar Tarih-i Umumi* (Mizancı Mehmed Murad, 1302/1885) adlı çalışmaları da genel tarih araştırmaları açısından ehemmiyet teşkil etmiştir. Ali Tefik'in (Ömer Ceyhan, 2019; 69-71) mekteb-i idadiler için hazırlamış olduğu *Fezleke-i Tarih-i Umûmî* (Ali Tefik, 1311/1893) adlı eser de muhtasar anlamda umumi bir kaynak niteliğindedir. Hasan Sırrı'nın iki cilt şeklinde tasavvur ettiği, ancak sadece birinci cildinin basımının yapıldığı *Tarih-i Umumi* adlı eser de genel tarih çalışmaları açısından önemlidir. (Hasan Sırrı, 1309/1891).

## 2. İslam Tarihi Eserleri

Osmanlı Devleti döneminde İslam Tarihi alanında önemli çalışmalara imza atılmıştır. Bu eserler meydana getirilirken başvuru eserler, ilk dönem İslam tarihi kaynakları olmuş, ancak hadiseler hakkında özgün sayılabilecek değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu konuda Mehmed bin Mehmed er-Rûmî (ö. 1050/1640'tan sonra) veya (Babinger, 1992; 200-202; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/11) Edirnevî olarak da bilinen Osmanlı tarihçisinin *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr* adlı çalışması önem kesb etmektedir. Eser, iki cilt olarak hazırlanmıştır. Birinci cilt, İslamiyet'in doğuşundan kendi yaşamış olduğu döneme kadar, İslam tarihinde vuku bulan gelişmeleri ihtiva etmiştir. İkinci cilt ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1617 yılına değin gelen Osmanlı Tarihi'ndeki hadiseleri içermiştir. (Sağırılı, 2003; 18/495; Mehmed b. Mehmed Edirnevî (Rumî), 1276/1859)

Çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer alan Süheyli Ahmed Efendi'nin (ö. 1042/1632) (Babinger,

1992; 178-179; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/68; Yalçınkaya, 2010; 38/32-33) *Târih-i Şâhi* adlı eseri, son derece önemli bilgiler paylaşmaktadır. Eserde Hz. Adem'den 1632 yılına kadar İslam tarihi konuları işlenmiştir. Aynı zamanda umumi tarih niteliği de taşımaktadır. Kendisi, başta Taberî, İbnü'l-Esir ve İbn Hallikân gibi ilk dönem İslam tarihçileri olmak üzere toplamda yetmiş sekiz tarih eserinden yararlanarak, eserini oluşturmuştur. Ayrıca yeri geldikçe konuyla ilgili ihtilaflı mevzulara dair yorumlarda bulunmuştur. Özellikle Hz. Osman dönemi hadiseleriyle ilgili özgün değerlendirmeler yapmıştır. Eser, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Fatih bölümünde 4356 nr. olarak kayıtlıdır. (Süheylî Ahmed Efendi, ty)

Osmanlı dönemi önemli İslam tarihi eserleri arasında Veysî'nin (Kaya, 2013; 43/76-77; Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 2/477-479) *Habname* adlı eseri dikkat çekicidir. Müellifin asıl adı Üveys bin Mehmed'tir. (ö. 1037/1628) Yazmış olduğu (Babinger, 1992; 168-169) *Habnâme* adlı çalışmasında (Babinger, 1992; 169; Veysî, 1286/1869) Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girmesinin nedenlerini, gerçek ile kurguyu bir arada mezcederek kinayeli biçimde aktarmıştır. Ayrıca tarihî kişilikleri örnek vererek yapılan yanlışların ne tür olumsuz sonuçlara yol açabileceğine dair bilgiler paylaşmıştır.

Abdüllatif Subhi Paşa'nın (1818-1886) (Akyıldız, 2009; 37/450-452; Babinger, 1992; 400-401; Baş, 2006; 92-93) *Hakaiku'l-keîâm fi târihi'l-İslâm* (Abdullatif Subhi Paşa, 1297/1880) adlı eseri de kendisinin Maarif Nazırlığı döneminde kaleme alınmış olup, iki cilt şeklinde tasarlanmıştır. Eserin ilk cildi, İslamiyet'in doğuşundan Hz. Ali dönemine kadar vuku bulan olayları konu almıştır. Eserde, dönemin problemleri hakkında önemli değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle sahabeye yönelik eleştirilerde dikkatli bir kullanılmasının ehemmiyeti üzerinde durulmuş, daha önce anlatılan veya rivayet edilen pek çok malumatın gerçeği yansıtmadığı beyan edilmiştir. İleri sürdüğü kimi söylemlerin değerlendirmesini ise ikinci cildinde yapacağını ifade etmiş, ancak ikinci cildinin basımı yapılmamıştır. (Akyıldız, 2009; 37/452)

Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) (Babinger, Franz, 1992; 408-413; Halaçoğlu-Aydın, 1993; 7/443-450) *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ* adlı eseri, son derece önemlidir. On iki cüzden teşekkül eden eserin ilk altı cüzü kendi sağlığında, ikinci altı cüzü ise vefatından sonra yayımlanmıştır. Mezkûr eser, daha sonra kızı Fatma Aliye tarafından iki cüz şeklinde bir bütün olarak basılmıştır. Mütalaa ettiğimiz nüshalar, orijinal belgelerden teşekkül etmekte olup, kendisinden sonra pek çok tarih yazarı için referans kaynağı kabul edilmiştir. (Lütfullah Ahmed, 1322/1904; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, 1327/1909) Ayrıca Osmanlı tarihçiliği alanında benzer konularda özgün ifadeler içeren bir mahiyete haizdir. Yine Râşid Mehmed Ali'nin (ö. 1895) (Babinger, 1992; 415; Öztürk, 2018; 252) *Târih-i Enbiyâ fi İrşadi'l-Ezkiya* (Raşid Mehmed Ali, 1282/1865) ve Kayserili Mehmed Râşid Efendi'nin Kayseri'de (Ürünsal, 2007; 34/462-463) kurmuş olduğu kütüphaneye vakfettiği *Târih-i İslam-Tercüme-i Siyer-i Seyidu'n-nas* (*Târih-i İslam/Tercüme-i Siyer-i Seyidu'n-Nas*, 1096/1685) adlı çalışmalar da İslam tarihi araştırmaları için önem teşkil etmektedir.

Mahmud Esâd Seydişehirî'nin (1856-1918) (Ali 2009; 17/25-27; Baş, 2006; 167-168) Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan *Târih-i İslam* ve *Târih-i Din-i İslâm* adlı eserlerinin yanında Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan ve rüştiyelerde okutulmak üzere hazırlanan *Târih-i İslam* (Mahmud Es'âd, 1328/1910) adlı eseri de Osmanlı dönemi araştırmaları için gözden kaçırılmaması gereken bir eserdir. Ülkemizde başbakanlık görevinde bulunmuş, aynı zamanda Mahmud Esâd'ın yeğeni olan Prof. Dr. Sadi Irmak tarafından *Târih-i Din-i İslam* adlı eser, latinize edilmiş ve *İslam tarihi* ismiyle iki cilt halinde yayımlanmıştır. Birinci cildinin halifeler döneminden itibaren kısmı, ikinci cildinin ise tamamı Prof. Dr. Sadi Irmak tarafından muhtelif kaynaklardan yararlanılarak oluşturulmuştur. (Mahmud Esad, 1965)

Nâmık Kemal'in (1840-1888) (Babinger, 1992; 401-402; Akün, 2006; 17/361-378) *Büyük İslam Tarihi* (Namık Kemal, 1975) adlı eseri de mühim çalışmalar arasında yer almaktadır. Eser, Hasan Ilgar tarafından Türk Tarih Kurumu'nun vesikaları arasında yer alan yaklaşık altı yüz mikrofilm belgeden yararlanılarak meydana getirilmiştir. (Namık Kemal, 1975; 14) Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin (1865-1914) (Uçman, 2010; 38/424-425; Babinger, 1992; 431-432) iki cilt olarak telif edilen *Târih-i İslam* (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, 1326/1908-1327/1909) adlı eseri de büyük bir ehemmiyete haizdir. Yine Osmanlı Devleti'nin son vak'anüvisi, Abdurrahman Şeref Bey'in (1853-1925) (Özcan, 1988; 1/175; Babinger, 1992; 439-441) *Zübdetü'l-kısâs* (Abdurrahman Şeref, 1315/1897) ve *Fezleke-i Târih-i Düvel-i İslamiye* (Abdurrahman Şeref, 1301/1884) adlı

eserleri de önemlidir. Mehmed Es'ad'ın (Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/24; Çog, 2004; 60) İslam kültür ve medeniyetine dair kaleme almış olduğu *Tahlili ve Tenkidî Târih-i İslam* (Bursalı Mehmed Tâhir, 1342/1923; 3/24; Mehmed Es'ad Efendi; 1336/1918) adlı çalışması da İslam tarihi alanında başvurulması gereken mühim eserler arasındadır. İbnu'l-Cevâd Efdaleddin Bey'in (1868-1957) (Özcan, 2011; 40/358-359; Baş, 2005; 167-205) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan *Muhtasar İslam Tarihi* (İbnu'l-Cevâd Efdaleddin, 1329/1911) ve *Tarih Dersleri/Düvel-i İslamiye Vekâyası-Târihi* (İbnu'l-Cevad Efdaleddin, 1325/1907) adlı kitapları da İslam tarihi araştırmaları için yararlanılması gereken kaynaklar arasında yer almaktadır. Mehmed Halid'in (ö. 1911) *Mufasssal Târih-i İslâm*, adlı eseri de İslam tarihi açısından önem teşkil etmektedir. (Mehmed Halid, 1928) Ali Reşâd (1877-1929) (Baş, 2006;138-139; Keleş-Kiriş, 2006; 571-586) ve Ali Seydi'nin (1870-1933) (Baş, 2006; 175-179; Uzun, 1989; 2/442-445; Öztürk, 2018; 289-290) ortaklaşa kaleme almış oldukları *Târih-i İslam* (Ali Reşâd-Ali Seydi, 1327/1909) adlı eser de bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir.

### 3. Müstakil (Konu Bazlı) Eserler

Osmanlı tarih yazıcılığında klasik dönem olarak bilinen devletin kuruluş devirlerinde müstakil çalışmalar pek olmasa da sonradan bu amaca binaen çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, hilâfetin Kureyşliği konusunda Osmanlı devlet adamlarından Lutfi Paşa'nın (ö. 970/1563) (İpşirli, 2003; 27/234-236) *Halasü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme* adlı eseri, önemlidir ve öz de olsa müstakil çalışmalar arasındadır. (Lutfi Paşa, 961/1554) Eser, hem Farsça hem de Arapça kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bundan yola çıkarak İslam anasırları arasında dönemin tartışmalı konularına cevaplar aranmaya çalışıldığı ve bazı konularda dikkat çekici eserler meydana getirildiği gözlemlenmiştir. Özellikle eserde ifade edilenler, asırlar sonra Osmanlı hukuk anlayışında resmî olarak karşılık bulmuştur. Nitekim Mecelle'de yer alan "zamanın ve şartların değişmesiyle birlikte hükümlerin değişeceği" kaidesi bu açıdan anlamlıdır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru müstakil konulara yönelik bir yoğunlaşma söz konusu olmuştur. Son dönemlerde yazılmış eserler arasında Hilmizâde İbrahim Rıfat (Hilmizâde İbrahim Rıfat, 1326/1908; 4) önemli bir yere sahiptir. Yazmış olduğu eserler arasında *Hiz. Osman'ın Şehadeti* (Hilmizade İbrahim Rıf'at, 1326/1908), *Hiz. Ali ve Cemel Vakası* (Hilmizade İbrahim Rıf'at, 1327/1909), *Hiz. Ali ve Muâviye-Sıffin Vakası* (Hilmizâde İbrahim Rıf'at, 1226/1908), *Hiz. Hüseyin-Vaka-i Dilsûz-ı Kerbelâ* (Hilmizâde İbrahim Rıf'at, 1326/1908) dikkat çekici risaleler arasında yer almaktadır. Lütfullah Ahmed'in (1880-1973) (<https://www.biyografiya.com/biyografi/8206/Prens-Lütfullah-Bey>, kişisel iletişim) İBB Kütüphanesi'nde 319 numara ile kayıtlı bulunan *Hayat-ı Hulefâ-i Râşidîn-Hiz. Ebû Bekir es-Sıddık* (Lütfullah Ahmed, 1322/1904) adlı eser, önemli çalışmalar arasındadır. Avlonyalı Süreyya'nın (1860-1940) (Çog, 2004; 56-59) Muâviye dönemini konu alan *Fitretü'l-İslam* (Avlonyalı Süreyya, 1325/1907) adlı eseri ise Osmanlı dönemi için araştırmacı-bilimsel tarihçiliğin önemli örneklerindendir. Eserde neredeyse aktarılan her bilgi için kaynak gösterimi yapılmıştır. Yine Ali Seydi'nin müstakil biçimde yazmış olduğu *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâli ve Menâkıbı* (Ali Seydi, 1327/1909) adlı eser de tarihe kaydedilen önemli çalışmalardan kabul edilmektedir.

### Sonuç

Osmanlı tarih yazıcılığı, Ahmedî ile başlamış, Şükrullah ve Enverî ile devam etmiştir. Hilâfetin Osmanlı bünyesine geçmesiyle birlikte Lutfi Paşa tarafından ilk kez konuyla ilgili müstakil bir eser kaleme alınmıştır. Ardından Muslihuddin Lâri *Mir'âtü'l-edvâr ve mirkâtü'l-ahbâr* adlı eseri yazmıştır. Yine bu dönemde Ramazanzâde Mehmed Çelebi, *Siyer-i Enbiyâ-i İzam ve Hulefâ-i Kirâm* yapıtını meydana getirmiştir. Cenâbî Mustafa Efendi *el-'Aylamu'z-zahir fi ahvâli'l-evâ'il ve'l-evâhir*, Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, Nişancızâde Muhyiddin Mehmed, *Mir'âtu'l-kâinat*, Mehmed bin Mehmed er-Rûmî, *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*, Süheylî Ahmed Efendi, *Târih-i Şâhi*, Kâtip Çelebi, *Fezleketü't-tevârih*, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ibrâr*, Üveys bin Mehmed, *Habnâme*, Hezarfen Hüseyin Efendi, *Tenkihu't-tevârih-i mülûk*, Abdüllatif Subhi Paşa, *Hakaiku'l-kelâm fi Târihi'l-İslâm*, Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ* adlı eserleri ilim dünyasına kazandırmışlardır.

Diyarbakirli Said Paşa, *Mir'atü'l-iber*, Râşid Mehmed Ali, *Târih-i Enbiyâ fi İrşadi'l-Ezkiya*, Mahmud Esâd Seydişehrî, *Târih-i İslam ve Târih-i Din-i İslâm*, Yağlıkçızâde Ahmed Rıf'at Efendi, *Nakdu't-tevârih*, Nâmık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, Mizancı Mehmed Murad, *Muhtasar Târih-i Umumi*, Avlonyalı Süreyya, *Fitretü'l-*

*İslam*, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Târih-i İslam*, Abdurrahman Şeref Bey, *Zübdetü'l-kisâs ve Fezleke-i Târih-i Düvel-i İslamiye*, İbnu'l-Cevâd Efdaleddin Bey, *Muhtasar İslam Tarihi ve Tarih Dersleri/Düvel-i İslamiye Vekâyası-Târihi*, Hilmezâde İbrahim Rıfat, *Hz. Osman'ın Şehadeti*, *Hz. Ali ve Cemal Vakası*, *Hz. Ali ve Muâviye-Sıffin Vakası*, *Hz. Hüseyin-Vaka-i Dilsûz-ı Kerbelâ*, Lütfullah Ahmed, *Hayat-ı Hulefâ-i Râşidîn*-*Hz. Ebû Bekir es-Sıddık*, Ali Tevfik, *Fezleke-i Târih-i Umûmî*, Mehmed Halid, *Mufasssal Târih-i İslâm*, Ali Reşâd ve Ali Seydi, ortaklaşa kaleme almış oldukları *Târih-i İslam*, Ali Seydi, *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâli ve Menâkibi ve Ahmed Refik'in Büyük Târih-i Umumi* adlı eserleri de İslam tarihi alanında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Osmanlı tarih yazarları tarafından kaleme alınmış eserlerden farklı konuları barındıran çalışmalar da vardır. Bunlar da İslam tarihi açısından önem teşkil etmektedir. Kâtip Çelebi'nin *Mizanu'l-Hak* adlı eseri bu türden bir eserdir. Eser, kimi tartışmalı konuları izah etmeye yönelik bir çalışma olup, muhtevasında İslam tarihi açısından önemli başlıklara yer vermiştir. Örneğin biat konusu, lanet meselesi veya Müslümanlar arasında ihtilaf addedilebilecek pek çok konu bu çalışmada yer almıştır. Eser, aynı zamanda son derece makul ve ikna edici cevaplar da barındırmıştır.

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarının neredeyse tamamında yer verilen kimi mevzuların Osmanlı tarihçiliğindeki yaklaşımı ise farklılık arz etmiştir. Nitekim Osmanlı tarih yazarları, vuku bulan hadiselerle karşı temkini elden bırakmamış, iddia edilen verileri bir bütün olarak nazara alarak değerlendirmiştir. Ortaya konulan değerlendirmeler neticesinde, çelişkili ifadelerle dikkat çekilmiş, ikna edici bilgiler paylaşılmıştır. Şüphesiz ki tüm bu çalışmalar, tarih ilmi açısından önemlidir. Çünkü altı asrı aşkın bir tarihin anlaşılmasında ve yorumlanmasında bu kaynaklar gereklidir. Tüm bu hususlar dikkate alındığında, Osmanlı tarih yazıcılığı hem dünya tarihi hem de İslam medeniyet alanında bir eşik olarak kabul edilebilir. Bu eşik bilinmesi ve tanınması ise pek çok meselenin doğru anlaşılmasında olumlu katkı sunacağı muhakkaktır. Dolayısıyla Osmanlı tarih yazıcılığının İslam tarihi araştırmalarındaki yeri ve önemi kayda değerdir, dememiz mümkündür.

**Kaynakça**

- Abdullatif Subhi Paşa. (1297/1880). *Hakaiku'l-Kelam fi-Tarihu'l-İslam*,. Matbaa-i Âmire. Abdurrahman Şeref. (1301/1884). *Tarih-i Düvel-i İslamiye*. Karabet Kütüphanesi.
- Abdurrahman Şeref. (1315/1897). *Zübdetu'l-Kisâs*. Matbaa-i Amire.
- Ahmedî. (954/1547). *İskendernâme*. TBMM Kütüphanesi El Yazması Bölümü.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1293/1876-1303/1885-1331/1913). C. I-XII. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. Karabetyan Matbaası.
- Akyıldız, A. (2009). Subhi Paşa, Abdüllatif. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, 450-452. Ali Reşad ve Ali Seydi. (1327/1909). *Târih-i İslam-Haritalı ve Reimli*. İkdâm Matbaası.
- Ali Seydi. (1327/1909). *Aşere-i Mübeşşere'nin Tercüme-i Ahvâli ve Menâkıbı*. Selanik Matbaası. Ali Tevfik. (1311/1893). *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, C. I-II, (66398). Karabet Matbaası.
- Almaz, H. (2004). *Şükrullah b. Şehâbeddin Ahmed b. Zeynüddin Zeki "Behcetü't-Tevârih" / İnceleme-Metin-Tercüme [Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altınay, A. R. (1328/1910). *Büyük Tarih-i Umumi*, C. I-VI (Ed. İ. Hilmi, 29084). Kütüphane-i İslam ve Askerî.
- Apuhan F. (2024). *Osmanlı Tarih Yazarlarında İlk Dönem İslam Tarihinde Yaşanan Siyasal Problemlere Yönelik Yaklaşımlar [Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Avlonyalı Süreyya. (1325/1907). *Fitretü'l-İslam*. Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (Çev. Coşkun Üçok)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Baş, E. (2005). *Târîh-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine*. C. XLVI, S. 2, 167-205.
- Baş, E. (2006). *Osmanlı Tarih Yazarlarında Toplumsal Sorumluluk Bilinci. İLÂHİYÂT*.
- Baş, E. (2006). *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Bursalı Mehmed Tâhir. (1333/1914-1342/1923). *Osmanlı Müellifleri*, C. I-III. Matbaa-i Amire.
- Canatar, M. (1993). Cenâbi Mustafa Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, 352-353.
- Cenâbî Mustafa Efendi (Emirzâde), Mustafa b. Hasan b. Sinan el-Amâsî el-Hüseynî el-Hâşimî. (999/1590). *El-Hâfilü'l-Vasît ve'l-Aylemü'z-Zâhiru'l-Muhît* (Selimiye Yazma Eserler).
- Ceyhan, Ö. (2019). *II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey'in Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası'nda Ortadoğu [Yüksek Lisans Tezi]*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çog, M. (2004). *II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihçiliği (1908-1918) [Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demiroğlu, A. (1992). Behcetü't-Tevârih. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. V, 349-350. Diyarbakirli Said Paşa. (1304). *Mir'âtü'l-İber*, C. I-IX. Karabet ve Kasbar Matbaası.
- Enverî. (ty). *Düstûrnâme-i Enverî* (Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşiv No:531). Erdoğan, A. (2009). Seydişehirî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, 25-27. Gelibolulu Mustafa Âli. (1277/1860). *Künhü'l-Ahbâr*, C. I-IV. Takvimhane-i Âmire.
- Gökay, O. Ş. (2022). Kâtip Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, 36-40.
- Halaçoğlu Y. ve Aydın, M. A. (1993). Cevdet Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, 443-444. Hasan Sırrı. (1309/1891). *Tarih-i Umumi*. C. I, Dersaadet: Karabet Matbaası.
- Hilmizâde İbrahim Rıf'at. (1226/1908). *Hiz. Ali ve Muaviye/Sıffin Savaşı*. 38 Numaralı Matbaa.
- Hilmizâde İbrahim Rıf'at. (1326/1908). *Hiz. Hüseyin Vaka-yı Dilsuz-ı Kerbelâ*. Vezirhanı'nda 48 Nolu Matbaa.
- Hilmizâde İbrahim Rıf'at. (1326/1908). *Hiz. Osman'ın Şehadeti*. 38 Numaralı Matbaa. Hilmizâde İbrahim Rıfat. (1326/1908). *Selahaaddin-i Eyyubi*. Tefeyyüz Kitabevi.
- Hilmizâde İbrahim Rıf'at. (1327/1909). *Hiz. Ali ve Cemal Vakası*. yy.
- İbnu'l-Cevad Efdaleddin. (1325/1907). *Tarih Dersleri-Düvel-i İslamiye Vekâyası* (İBB Belediye Kitaplığı). Kader Matbaası.
- İbnu'l-Cevâd Efdaleddin. (1326/1908). *Muhtasar İslam Tarihî*. Kader Matbaası. İpşirli, M. (2003). Lutfi Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 234-236.
- Kadıoğlu, İ. (2019). Said Paşa, Diyarbakirli. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. EK-2, 3. Baskı, 445-446.
- Karaismailoğlu, A. (1999). Hüseyin Vâiz-i Kâşifi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIX, 16-18.



- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. (1248/1832). *Ravzatü'l-ebrar*. Bulak Matbaası.
- Kâtip Çelebi. (ty). *Fezleketü Akvali'l-Ahyar fi İlmi't-Tarih ve'l-Ahyar*. Kâtip Çelebi. (ty). *Takvimü't-tevârih* (74-11985).
- Kaya, N. (2001). Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, 381-383.
- Kaya, B. A. (2013). Veysî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 76-77.
- Keleş, H. ve Kiriş, A. (2006). Bir Osmanlı Tarihçisi Olan Ali Reşâd'ın Hayatı, Eğitimciliği ve Tarih Öğretimi ile İlgili Görüşleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. XIV, S. 2, 571-586.
- Kılıç, H. (2003). Lâri, Muslihuddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, 103-104. Kut, G. (1989). Ahmedî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 165-167.
- Kütükoğlu, B. (1989). Âli Mustafa Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 414-416.
- Lutfi Paşa. (961/1554). *Halasü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Serez Koleksiyonu).
- Lütfullah Ahmed. (1322/1904). *Hayatı Hulefa-yı Raşidin/Hz. Ebubekir es-Sıddık*. Maarif Kütüphanesi/Necm-i İstikbâl Matbaası.
- Mahmud Es'âd. (1328/1910). *Tarih-i İslam*. Kütüphane-i İslam ve Askerî. Mahmud Esad. (1965). *İslam Tarihi* (Ed. Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak). Tan Matbaası.
- Mehmed b. Mehmed Edirnevî (Rumî). (1276/1859). *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*. Takvimhâne-i Âmire. Mehmed Es'âd Efendi. (1336/1918). *Tahlîlî ve Tenkidî Târih-i İslam*. Evkâf-ı İslamiyye Matbaası.
- Mehmed Halid. (1928). *Mufasssal Tarih-i İslam*. Şark ve Maarif Kütüphaneleri.
- Mizancı Mehmed Murad. (1302/1885). *Muhtasar Tarih-i Umumi* (İkinci Baskı; A119218). Civelekyan Matbaası.
- Muslihuddin Lârî. (979/1571). *Mir'atu'l-Edvar ve Mirkâtu'l-Ahbâr* (Çev. Hoca Saadettin Efendi), yy. Namık Kemal. (1975). *Büyük İslam Tarihi* (Der. Hasan Ilgar). Hürriyet Yayınları.
- Nişancızâde Muhyiddin Mehmed. (1269/1853). *Mir'ât-ı Kâinât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertevniyal Koleksiyonu).
- Öztürk, N. (2018). *İmparatorluk Tarihi'nin Kalemlî Muhafızları Osmanlı Tarihçileri-Ahmedî'den Ahmed Refik'e-*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ömer Faruk Akün. (2006). Nâmık Kemal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXII, 361-378. Özcan, A. (1988). Abdurrahman Şeref. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, 175.
- Özcan, A. (1989). Ahmed Refik Altınay. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 120-121.
- Özcan, A. (1989). Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkzâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 130-131.
- Özcan, A. (1994). Düsturnâme-i Enverî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. X, 49-50.
- Özcan, A. (2003). Mehmed Çelebi, Ramazanzâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, 449-450.
- Özcan, A. (2011). Efdaleddin, Tekiner. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXX, 358-359. Özcan, T. (2007). Nişancızâde Muhyiddin Mehmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, 161.
- Ramazanzâde Mehmed Çelebi. (1279/1862). *Siyer-i Enbiyâ-i İzam ve Ahvâl-i Hulefâ-i Kirâm/Târih-i Nişancı* (29299). Matbaa-yı Âmire.
- Raşid Mehmed Ali. (1282/1865). *Tevârih-i Enbiya fi İrşâdi'l-Ezkiyâ* (A.II /1776). Matbaa-i Âmire.
- Sağırlı, A. (2003). Mehmed b. Mehmed Edirnevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, 495. Sara Nur Yıldız. (2010). Şükrullah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. X, 257-258.
- Schmidt, J. (2002). Kühü'l-Ahbâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XVI, 555-556.
- Süheylî Ahmed Efendi. (ty). *Tarih-i Şahi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu). Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. (1327/1909). *Tarih-i İslam*. Hikmet Matbaası.
- Şerife Yalçınkaya. (2010). Süheylî, Ahmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, 32-33.
- Şükrullah b. Şehâbeddin Ahmed b. Zeynüddin Zeki el-Amâsyevî er-Rûmî. (ty). *Behcetü't-Tevârih* (Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü).
- Şükrullah b. Şihabeddin Ahmed b. Zeynüddin Zeki el-Amasyevî. (2010). *Behcetü't-tevarih* (Hasan Almaz, Çev.). Mostar Yayınları.
- Şükrullah b. Şihabeddin Ahmed b. Zeynüddin Zeki el-Amasyevî. (894/1595). *Behcetü't-Tevârih Tercümesi* (Farisi Mustafa Efendi, Çev.; 02381).

- Uçman, A. (2010). Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, 424-425.
- Uçman, A. (2020). Mizancı Murad. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, 214-216. Uzun, M. İ. (1989). Ali Seydi Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 442-445.
- Ürünsal, İ. E. (2007). Râşid Efendi Kütüphanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, 462-463.
- Veysî. (1286/1869). *Hâb-nâme-i Veysî* (75.27). Vezirhanı Matbaası.
- Yınanç, M. H. (1930). *Düsturnâme-i Enverî*. Türk Tarih Encümeni Külliyyatı.
- ? *Târih-i İslam/Tercüme-i Siyer-i Seyidu'n-Nas*. (1096). Selimiye Yazma Eserler.

# Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçün Bir Simgesi: Aysel Özgür Olayı (1986-1987)

Süleyman AŞIK<sup>1</sup>

**Öz:** Yüzlerce yıl Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan Bulgarlar, 1789 Fransız İhtilali'nin ardından ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı idaresinden ayrılmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu süreçte, Bulgaristan 1908'de bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı Devleti'nin bunu 1909 yılında tanınmasıyla resmen bağımsız bir krallık haline gelmiştir. Daha sonraki süreçte, bu coğrafyada yaşayan Müslüman Türkler maruz kaldığı baskı ve zulüm sonucunda Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından sonra da Bulgaristan Türklerinin sıkıntıları devam etmiş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'da komünist rejimin tesisiyle Türkler çok daha zorlu şartlarla karşı karşıya kalmıştır. "Yeniden Doğu Süreci" adını verdiği politikaya geçen Bulgaristan, 1980 yılından sonra Türklerle yönelik baskı ve asimilasyon faaliyetlerini hızlandırmıştır. 1984 yılında Bulgar Meclisi'nde, Türk isimlerinin zorla değiştirilmesi ve kamuya açık yerlerde Türkçe konuşmanın yasaklanması kararı alınmıştır. 1985 yılına gelindiğinde ise Türkçe konuşma yaşamının boyutu genişletilmiştir. Söz konusu olayların fizikî şiddete dönüşmesi sonucunda 1980'li yıllarda pek çok Türk kendilerini güvende hissetmeyerek anavatana göç etmeye başlamıştır. Bu yıllarda Türkiye'ye gelen Bulgaristan Türkleri arasında Aysel Özgür isimli bir kız çocuğunun ailesi de bulunmaktaydı. Kızları Aysel'i orada rehin bırakmak zorunda kalan Özgür ailesi, Türkiye'de yaptıkları girişimlerle kızlarının getirilmesi için mücadele vermiş ve 1987 yılının sonunda mutlu sona ulaşmışlardır. Bu çalışmada, 1980'lerde Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçün bir simgesi haline gelen Aysel Özgür Olayı incelenmiştir. Çalışmada, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, TBMM Tutanakları ve dönemin yazılı basın kaynakları kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu göçe ilişkin literatürde mevcut bilgi ve bulgular irdelenerek ana kaynaklar ile sentezlenmiştir. Bu şekilde, Türkiye'nin hâl-i hazırda sosyopolitik ve kültürel yapısını da etkileyen, Anadolu'nun yakın tarihte tanıklık ettiği en büyük göç hareketlerinden birisinin arka planının aydınlatılması amaçlanmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Aysel Özgür, Turgut Özal, Bulgaristan, Türkiye-Bulgaristan İlişkileri, Türk Göçü.

## A Symbol of Migration from Bulgaria to Türkiye: The Incident of Aysel Özgür (1986-1987)

**Abstract:** Having lived under the rule of the Ottoman Empire for hundreds of years, The Bulgarians engaged in various movements to proclaim independence from the Ottoman Empire with the impact of the nationalist movement that emerged after the French Revolution of 1789. During this period, Bulgaria declared independence in 1908 and officially became a sovereign once the Ottoman Empire recognized it in 1909. Thereafter, Muslim Turks living in this territory were forced to migrate to Anatolia because of the oppression and persecution they were subjected to. The problems of the Bulgarian Turks continued after the proclamation of the Republic in Türkiye. Following the communist regime in Bulgaria after World War II, the Turks faced more hardships. Bulgaria, which embarked on a policy called "The Revival Process", intensified its oppression and assimilation efforts against the Turks after 1980. In 1984, the Bulgarian Parliament changed Turkish names forcibly and banned speaking Turkish publicly. In 1985, the prohibition of speaking Turkish was drastically expanded. As these incidents escalated into physical violence, many Turks did not feel secure and started to migrate to their homeland in the 1980s. Among the Bulgarian Turks who came to Türkiye in these years was the family of a girl named Aysel Özgür. The

Geliş Tarihi: 31.05.2024 Kabul Tarihi: 28.08.2024 Makale Türü: Araştırma Makalesi

<sup>1</sup> İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye, e-posta: [suleyman.asik@bakircay.edu.tr](mailto:suleyman.asik@bakircay.edu.tr)  
ORCID: 0000-0002-5818-6245

Bu makale, 8-10 Mayıs 2024 tarihleri arasında Bitlis Eren Üniversitesi tarafından düzenlenen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

**Atf için/ To cite:**

Aşık, S. (2024). Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçün Bir Simgesi: Aysel Özgür Olayı (1986-1987). *Eren Dergisi*, 3(5), 11-25.

Özgür family, who had to leave their daughter Aysel as a hostage in Bulgaria, strived for the return of their daughter through their initiatives in Türkiye. Finally, they achieved a happy ending at the end of 1987. This study focuses on the Aysel Özgür Incident, a symbol of migration from Bulgaria to Türkiye in the 1980s. The study examined the Archive of the Ministry of Foreign Affairs, the Official Records of the Grand National Assembly of Türkiye, and the print media sources of the period. The information and findings in the relevant literature on the migration in question were also analyzed and combined with the primary sources. This study aims to shed light on the background of one of the most significant migration movements Anatolia has witnessed in recent history, which has also affected Türkiye's current sociopolitical and cultural structure.

*Keywords:* Aysel Özgür, Turgut Özal, Bulgaria, Türkiye-Bulgaria Relations, Turkish Migration.

## Giriş

"Dindışı" bir söylem üzerine temellenen Avrupa'nın ilk büyük toplumsal ayaklanması Fransız İhtilali (Lewis, 2009: 76) modern ulus devletlerin kurulmasında başat rol oynamıştır (Savrun, 2018: 6). Avrupa tarihinde milliyetçilik, dinin yerine geçen bir ideoloji olmuştur (Yavuz, 2019: 222). Avrupa'da bu gelişmeler meydana gelirken, Osmanlı Devleti ise eski ihtişamlı günlerinin çok uzağındaydı. O döneme kadar kendilerini Hıristiyan tebaa olarak gören gayrimüslimler artık kendilerini Sırp, Bulgar, Rum olarak görmekteydi (Burma, 2012: 68). Bu nedenle, belirtilen kesimler Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız olmak için birtakım isyan faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu kapsamda, 1876'da Bulgarlar Müslüman Türklere çok sert bir şekilde saldırmış fakat bu hareket kısa bir süre sonra bastırılmıştır (Kinross, 2020: 524). 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'ın hukuki statüsü özerk bir prenslik olarak belirlenmişti. Ancak, bu statü Bulgarlar için yeterli değildi. Hedefleri tam bağımsızlık elde etmekte. Bu düşünceden hareketle, prenslik dışında kalan tüm Bulgarların tek çatı altında toplanmasına çalışıldı. 1903 yılıyla birlikte silahlanmaya başladılar. Osmanlı Devleti'nde 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in dış politikaya etkisi sonucu Bulgaristan tam bağımsızlık için harekete geçti. Avrupa'nın da desteğini arkasına alan Bulgaristan 5 Ekim 1908 tarihinde bağımsızlığını ilan etti (Doğan, 2020: 307-311, 315-316). 19 Nisan 1909'da da Osmanlı Devleti, Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanıdı. Taraflar arasında imzalanan protokole göre Bulgar yönetimi, sınırları içindeki Türk-Müslüman azınlığın din ve ibadet özgürlüğünü taahhüt etti. Ayrıca, Türklerle Bulgarların eşit haklara sahip olacakları belirtildi. Fakat ilerleyen süreçte verilen sözler tutulmamış, hatta Bulgar yönetimi Türk çocukların gerekli eğitimi almasını dahi engellemeye çalışmıştır (Yavuz, 2019: 225). 1912'de başlayan Balkan Savaşı'nda Türklerle Bulgarların karşı karşıya gelmesi de Türkler açısından sıkıntılara yol açmış, direnç gösterenler zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır (Kemaloğlu, 2012: 29). Bu tablo karşısında Türkler kendini güvende hissetmeyerek anavatana dönmeye başlamıştır. Bu dönemden Soğuk Savaş'ın sonuna kadar yaklaşık bir milyon Türk anayurda gelmiştir (Simeonov, 2019: 499).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde Bulgaristan'daki Türklerin sıkıntılı hayatı devam ederken, faşist Bulgar idaresi 1930'lu yıllarda baskılarını daha da artırmıştır. Türkiye'de Latin alfabesinin kabulünün hemen ardından Bulgaristan'daki Türk okullarında da yeni alfabe benimsenmiş, fakat Bulgar yönetimi bu alfabeyi yasaklarken, birçok Türk okulunu da kapatmıştır. 1934'te Bulgar yönetimi tarafından birçok köyün Türkçe isimleri Bulgarca ile değiştirilmiştir (Yavuz, 2019: 225). Birkaç yıl sonra Bulgaristan yönetimi şu tezi savunmuştur: "Sizler Türk değilsiniz, beş asırlık Osmanlı egemenliği süresince zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlarsınız." II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan iki kutuplu dünyada Türkiye ile Bulgaristan'ın farklı kutuplarda yer alması da Bulgaristan'daki Türkleri olumsuz etkilemiştir (Tahir, 2015: 579). 1939-1949 yılları arasında Bulgaristan idaresi, baskılarını iyiden iyiye artırmış ve Türklerin ülkeyi terk etmesini önlemek için sınır güvenliğini üst düzeye çıkarmıştır (Kemaloğlu, 2012: 32).

II. Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan ile Türkiye 1941 yılında birbirlerine saldırmayacaklarına dair bir bildiri yayımlamış ve bu protokole sadık kalmıştır (Değerli ve Karakuzu, 2016: 315). Ancak, savaşın son senesinde Filibe Türk göçmenleri adına Mehmet Şakir tarafından Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı'na yazılan bir mektupta, Türkiye'ye göç etmek isteyen Türklerin yanlarında eşya ve para getirmesine izin verilmediği belirtilmiş ve yardımcı olunması istenmiştir (BCA, MGM, Belge Tarihi: 29.01.1945-00.00.0000). II. Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'da komünist yönetimin başa geçmesiyle, Bulgaristan'daki Türk azınlığa karşı baskılar git gide artmıştır.<sup>2</sup> Esas sıkıntı ise, 1946'da Bulgar hükümetinin tutuklamalara girişmesi, Türk okullarının devletleştirilmesi ve Türklerin tarlalarının ellerinden alınıp kooperatifleştirilmesiyle başlamıştır (Değerli ve Karakuzu, 2016: 315). Bulgar yönetiminin amacı, "hem Türklerden kurtulmak hem de Türkiye'yi kalabalık kitlelerle karşı karşıya getirerek ekonomik anlamda zor durumda bırakmaktır." Fakat Bulgar yönetimi "göç etmesinde kendisi açısından fayda gördüğü kişiler ile Bulgaristan'da pek fazla bağlantıları

<sup>2</sup> Bulgaristan, 1948 yılından itibaren çeşitli dönemlerde sınırları içerisinde bulunan Pomaklara, Müslüman Romanlara, Tatarlara, Alevilere ve Arnavutlara da asimilasyon politikası uygulamıştır (Dayıoğlu, 2005: 335). Örneğin, 1934 yılında Bulgar yönetiminin yeni Türk alfabesiyle eğitimi yasaklamasına tepki gösteren Pomaklar Bulgarlar tarafından öldürülmüştür (Tahir, 2009: 15). Bulgaristan'da yaşayan Tevfik Kamil Bey, durumu Türk Dışişleri Bakanlığı'na rapor etmiş ve önlem alınmasını istemiştir (Pınar, 2016: 812).

kalmayan ihtiyarlar, çocuklar, dul kadınlar vs. gibi Türklere, Türkiye'ye göç izni verilmesini uygun görmekte, diğerlerine ise bu izni vermemekteydi" (Kamil, 2016: 45-46). Bulgaristan üç ay içinde 250 bin Türk'ün kabulünü istemiştir. Bunun çok zor olduğunu bilen Ankara, sorunu masada çözmek istemişse de karşı tarafın masaya oturmaması üzerine Ekim 1950'de sınır kapısını kapatmıştır (Kemaloğlu, 2012: 36). Bunun üzerine Sofya geri adım atmış ve masaya oturmuştur. Görüşmelerin neticesinde Aralık ayında sınır kapısı açılmıştır (Kamil, 2016: 51). Fakat Bulgarlar daha önce yaptığı gibi, Türklerin arasında Türk olmayan insanları da sınırdan geçirmeye kalkışınca Türkiye bir kez daha sınırını kapatmış, Türk olmayanların geri alınmasından sonra, 1953'te sınır kapısı yeniden açılmıştır. Ancak bu kez de Bulgaristan, Türkleri göndermekten vazgeçip sanayileşme hamlesi başlattığı için iş gücü olarak kullanma yoluna gitmiştir (Kemaloğlu, 2012: 36). Yıllar içerisinde Bulgarların Türklere uyguladıkları sert politikalar devam ettiği hatta asimilasyona dönüştüğü için Türkiye'ye göçler de devam etmiştir. Bulgarların iki ülke ilişkilerini zora sokan bu politikasının arka planında, onlar üzerinde nüfuz sahibi olan SSCB'nin Türkiye'nin Batı Blok'unda yer almasına duyduğu tepki de etkiliydi (Albayrak, 2004: 460). Dolayısıyla, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünyası Türkiye ile Bulgaristan arasındaki bu meselede belirleyici bir unsur olmuştur (Özgür, 2004: 614).

### 1. 1980'li Yıllarda Bulgaristan'daki Türklerin Genel Durumu

1980'li yıllarda yaklaşık 900 bin Müslüman Türk'ün yaşadığı Bulgaristan'da 1980 sonrasında Bulgar yönetiminin Türk azınlığa yönelik baskısının şiddeti artmıştır. Bu politikada, Türkiye'nin baskı altındaki Kıbrıs Türkleri için 1974'te yaptığı askerî harekâtın benzerini Bulgaristan'daki Türkler için de yapabileceği düşüncesinin etkili olduğunu savunan bir görüş vardır (Uzgel, 2010: 176, 178). Dinî alandaki baskılar da giderek artmıştır. Bunun sebebi komünizmde, "dinin değil, ideolojinin kendisinin bir tapınma aracı olarak görülmesiydi." Öte yandan, 1980'e kadar doğan Türk çocuklarının kimliklerinde "Türk" ibaresi yazarken, bu yıldan itibaren kimlik hanesi boş bırakılmaya başlandı. 1984 yılında Bulgar Meclisi'nde, Türklerin isimlerinin zorla değiştirilmesi, kamuya açık yerlerde Türkçe konuşulmasının yasaklanması kararı alındı. 1985'te Türkçe konuşma yasağının boyutu daha da genişletildi. "Yeniden büyük bir devlet olma ideali" doğrultusunda hareket eden Bulgaristan asimilasyon sürecini ve isim değiştirme politikasını "Yeniden Doğu Süreci" (Demirhan, 2019: 253) olarak tanımlamıştır. Tüm bu değişim süreci sadece birkaç ay içerisinde gerçekleşmiştir. Bulgaristan'ın tüm bu politikasının arka planında "Üstün Bulgar Irkı" meydana getirme anlayışı vardı (Çakmak, 2022: 787). Ayrıca, ilerleyen yıllarda Türklerin Bulgar nüfusunu geride bırakacağı endişesi de bahsedilen anlayışın oluşmasında etkiliydi (Atasoy, 2011: 8).

Bulgar yönetimi 1979'dan itibaren uyguladığı bu baskıcı ve asimile amaçlı politikasını uzun yıllar dünya kamuoyundan gizlemiştir (Tahir, 2015: 583). Bu isim değişikliği uygulamasıyla ilgili Bulgaristan Halk Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Dimitir Stoyanov ilgili birimlere gönderdiği genelgede, "Türk soylu bütün Bulgar vatandaşlarının yeniden adlandırılması için hazırlıkların yapılması" talimatını vermiştir. Bu kararın baş sorumlusu ise, Başbakan Todor Jivkov idi. Bulgar yönetiminin uyguladıkları isim değişikliği politikasını nasıl gördüğü şu cümlede saklıdır: "Tarihî bir iş yapıldı, böylece milletimizin üzerinden Türk esaretinin bıraktığı son iz de kaldırılmış, Bulgarların isimleri geri alınmıştır" (Simeonov, 2019: 504-505). Bir taraftan bu politika uygulanırken diğer taraftan, tarihçi ve arkeologlar devreye sokularak Türklerin esasında Bulgar olduğu kanıtlanmaya çalışılıyor ve böylece Türklerin bu kimliklerini benimsemesi için uğraşılıyordu (Uzgel, 2010: 178). İsim değişikliği önce askerdeki sonra sivil hayattaki Türklere uygulanmıştır (Tercüman, 7 Temmuz 1986). Ayrıca, Türkçe eğitime ve Türkçe yayınlara son verilirken, camiler de kapatılmıştır (Coşkun, 2001: 229). Tüm bu yapılanlara karşı çıkan Türkler "siyasi suçlu" sayılırken, Belene<sup>3</sup> ve Sofya'da bulunan işkence kamplarına götürülmüşlerdir (Çakmak, 2022: 785).

İçerisinde Bulgaristan Türklerinin de bulunduğu dış Türklerin yaşadığı sıkıntılar TBMM'de ilk kez 22 Mayıs 1984 tarihinde gündeme gelmiştir (Yavuz, 2019: 227). ANAP Balıkesir Milletvekili İsmail Dayı kürsüden Bulgaristan, Yunanistan, Afganistan gibi ülkelerdeki Türklerin sıkıntılarını gündeme getirmiş ve Bulgaristan

<sup>3</sup> Bulgar kamplarındaki Türklerin yaşadığı zulümler Türkiye'deki dizi ve filmlere de konu olmuştur. Örneğin, 1987'de yılında TRT 1'de dört bölümden oluşan ve Belene Kampı'nda Türklerin maruz kaldığı zulüm ve işkenceleri anlatan *Belene* dizisi yayınlanmıştır (Tepealtı, 2020: 162).

ile ilgili "Bulgaristan'da Türk köyleri yok edilip insanlarımıza Bulgar ismi koyma baskısı yapılmakta" demıştır. Ardından, dış Türklerle ilgili izlenebilecek yolu şu şekilde dile getirmiştir:

"Lozan Antlaşması çerçevesinde dış Türklerin hukukunun korunmasını daha etkin bir şekilde takip edebiliriz. Ayrıca, buldukları ülkelerde devletlerine saygılı birer vatandaş olarak yaşayan Türklerin erozyona tabi tutulmamalarını; millî örf, âdet, dil ve dinlerini yaşamakta güçlüğü maruz bırakılmamalarını isteyebiliriz. Radyo ve televizyon neşriyatımızla bütün Türk dünyasına kültürel münasebetlerimizin sıcak yakınlığını yaymalı ve göstermeliyiz. Millî hudutlar dışında kalan Türk dünyasından gelecek ve tahsil yapacak gençlere imkân sağlamalıyız. Bu ülkelerden gelip ülkemize yerleşen ve kendi kardeşleriyle daha yakın münasebetlere devam eden derneklere ve Dış Türkler Konfederasyonu topluluğunda bulunan teşekküllere daha yakın ve daha büyük alaka göstermeliyiz" (TBMM Tutanak Dergisi, 22.05.1984: 676).

TBMM'de bu konuşmanın gerçekleştiği dönemde Bulgaristan Göçmenleri Heyeti tarafından yapılan açıklamada da son dönemde Türkler üzerinde artan baskıların bir soykırıma dönüştüğü belirtilmiş ve zorla isim değiştirildiği ifade edilmiştir. Heyet, açıklamasında özetle şunları söylemiştir:

"1980'lerden sonra ordu ile polis birlikleri ve hükümet tarafından silahlandırılan en azılı Türk düşmanlarıyla, Türklere karşı soykırıma girilmiştir. 1982'den sonra, nüfusunun yüzde 92'sini Türklerin oluşturduğu Kırcaali (Kırcaali) vilayetindeki Türklerin Bulgarlaştırılmasına geçilmiştir. Helikopterlerle havadan Türk avcılığı yapılmakta, köyler ordu birlikleri tarafından çembere alınmakta, silahlı Türk düşmanları hane hane dolaşarak Rodop köylerini kana bulamaktadır. Saldırıları genellikle gece yarısı yapılmaktadır. Son verilere göre, bu saldırılarda 1020 Türk, 16 polis, 9 asker, 3 subay ölmüştür. 100'den fazla Türk intihar etmiştir. 360'tan fazla Türk kızının ırzına geçilmiştir. 8400'den fazla Rodop Türk'ü tutuklanmış, 1462'si sakat kalmıştır."

Bunun yanı sıra, Bulgaristan'dan gelip Lüleburgaz'a yerleşen Bulgaristan Türklerinden bir grup da Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile TBMM Başkanı Necmettin Karaduman'a mektup yazarak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Bulgar makamları nezdinde girişimlerde bulunarak soydaşlarına yardım etmesini talep etmiştir (Tercüman, 27 Mayıs 1984).

Bu meselenin bir tarafı olarak Türkiye konuya müdahil olup gerek uluslararası toplantılarda gerekse ikili görüşmelerde Bulgaristan'daki Türklerin haklarını savunmuştur. 1985 Şubat'ında, dönemin Bulgaristan Türkiye Büyükelçisi Ömer Engin Lütem Ankara'ya çağırılarak, kendisinden konuyla ilgili bilgi alınmıştır. Bunun ardından Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçisi Argur Konstantinov ile görüşmüş ve diplomatlar ile basın mensuplarının köylerde rahatça incelemelerde bulunmasını talep etmiştir. Ancak, muhatabı konu ile ilgili yapılan haberlerin "maksatlı" olduğunu ve zorla isim değiştirme durumunun söz konusu olmadığını iddia etmiştir (Kemaloğlu, 2012: 47-48). Bulgaristan, Türkiye'nin müzakereler ile çözüm arayışını iç işlerine müdahale olarak görmüştür (Uzgel, 2010: 179). Bulgaristan Türkiye Büyükelçisi Lütem, Dışişleri Bakanlığı'na, Bulgarların baskıları durdurmasını talep etmekle bir sonuç alınamayacağını, sonuç alabilmek için yeni önlemler düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda, dünyadaki imajına çok önem veren, kendini "misafirperver", "insancıl" ve "barışsever" gösterme gayreti içinde olan komünist Bulgaristan'ın Türklere yaptıklarının vermek istedikleri imajla ters düştüğünün ortaya konmasının etkili olabileceğini ifade etmiştir (Lütem, 2000: 157-158).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti meseleyi uluslararası kamuoyuna izah etmek adına Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, 1986 yılında hazırlanan bir raporda, Bulgar Komünist Partisi'nin 1971 tarihli programı doğrultusunda hareket edilerek "Birleşik Sosyalist Bulgar ulusu" inşa edilmeye çalışıldığı; bu doğrultuda Bulgaristan'ın 1985'teki nüfus sayımında Müslüman Türkleri yok saymaya çalıştığı ve tek tip bir toplum inşa etmek istediği ifade edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 1986-09-27 / 8515-59682-19). Türkiye diğer yandan, İslam Konferansı Örgütü üzerinden de meseleye Müslüman dünyasının da ilgisini çekmek için girişimlerde bulunmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 1986-12-14 / 8515-59682-62).

Türkiye meseleye uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışırken, Bulgaristan Meclis Başkanı

Stanko Todorov yaptığı bir konuşmada, isim değişikliğinin “kendiliğinden geniş çapta ve yeni bir güçle” gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte Türkiye’yi suçlayan Todorov şöyle konuşmuştur:

“(…) Komşu Türkiye’deki gerici Türkler, Bulgaristan’da yaşayan ve Türk-Arap adı taşıyan vatandaşlarımız adına konuştuklarını iddia ediyor ve onları keyfi şekilde Türk milletine dâhil ediyorlardı. Bulgar adlarının yeniden alınması bu vatandaşlarımızı gerici Türkiye’nin etkisinden kurtaracak ve onların sakin ve ikiliksiz bir hayat sürmelerini sağlayacaktır” (Tercüman, 3 Nisan 1985).

Todorov’un bu konuşmasına karşın, ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Bernard Kalb yaptığı açıklamada, Bulgar yöneticilerin “1 milyon Türk’ü eritmek” için silah zoruyla baskı yaptıklarına yönelik güçlü kanıtlar olduğunu söylemiştir (Tercüman, 4 Nisan 1985). Türklerin yaşadığı sıkıntıları Reuters Haber Ajansı da haberleştirmiştir (Tercüman, 4 Nisan 1985). Devlet Bakanı ve Dışişleri Bakanvekili Mesut Yılmaz da Bulgaristan’ın Türklerin göçüne izin vermemesinin amacını şöyle açıklamıştır: “(…) Bulgaristan Türk’ü Bulgar yönetimi için yalnızca emeği sömürülen bir işçidir. Bulgar yönetiminin hayali, ismi değiştirilen Türklerin göç ümitlerini de kaybedip millî ve kültürel benliklerini unutmalarıdır” (Tercüman, 4 Nisan 1985)). Yılmaz ayrıca, Bulgaristan’ın uyguladığı yöntemlerle Bulgaristan’daki Türklerin millî ve kültürel kimliklerini kaybedeceklerine inanmanın “safdillik” (Yeni İstanbul, 4 Nisan 1985) olduğunu söylemiştir. Gazeteci Rauf Tamer de konuyla ilgili kaleme aldığı köşe yazısında, Bulgar idaresinin bu politikasının arkasında, en ağır işlerde Türkler çalıştığı için bu sömürü düzenini sürdürme amacı olduğunu dile getirmiştir. Tamer ayrıca, Todorov’un üslubu karşısında Mesut Yılmaz’ın üslubunu da “nazik” ve “kibar” bularak Yılmaz’ı eleştirmiştir (Tamer, Tercüman 4 Nisan 1985).

Konunun Türkiye’nin gündemine daha yoğun bir şekilde girmesiyle birlikte konu TBMM’de özel olarak görüşülmüştür. Doğru Yol Partisi (DYP) Hatay Milletvekili Murat Sökmenoğlu, Bulgaristan Millet Meclisi Başkanı Todorov’un, Türklerin Türkiye’ye göçüne izin vermek niyetinde olmadıkları yönündeki açıklaması üzerine Başbakan Turgut Özal’ın sözlü olarak cevaplaması talebiyle üç soru yönelmiştir. Sorular şöyledir:

- “Soydaşlarımıza Bulgaristan’da yapılan baskıyı alenen dünya kamuoyuna ilan etmiş bulunan Bulgar Meclis Başkanı’nın tavrı karşısında ne gibi bir önlem alınmıştır?”
- Cumhuriyet Hükümetimizin, Bulgaristan’da eziyet edilen soydaşlarımızın göçlerine izin verilmeyerek, hatta Anavatana göç arzusu izhar edenleri de sürgüne göndereceklerini açıklaması karşısında, son tutumu nedir?
- ‘Camilerin, dinî inançların sosyalizme karşı kullanıldığında layık olduğu tedbir alınacaktır’ diyen zihniyete karşı düşünülen tedbir nedir?’

Turgut Özal’ın yerine kürsüye Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu çıkmıştır. Bulgar hükümetinin tüm çağrılarına rağmen masaya oturmaya yanaşmadığını söyleyen Halefoğlu, bir göç anlaşması yapılması için yoğun bir çaba içerisinde olduklarını ifade etmiştir. İsim değişikliği politikasıyla ilgili ise şunları söylemiştir: “Bulgar yetkilileri başlangıçta reddettikleri isim değiştirme kampanyasının mevcudiyetini nihayet kabul etmişler, ancak bunun gönüllü olarak yapıldığını ileri sürmeye başlamışlardır. Tabiatıyla bu söylediklerine kendileri bile inanmamaktadırlar” (TBMM Tutanak Dergisi, 16.04.1985: 151-152).

## 2. Aysel Özgür Olayı

### 2.1. Bulgaristan Yılları

Bulgaristan’da yaşanan sıkıntılara maruz kalan bir Türk ailesi de “Özgür” ailesi idi.<sup>4</sup> Gördükleri baskılar sonucu 1983 yılında Türkiye’ye gelen Özgür ailesi 12 yaşındaki çocukları Aysel’i Bulgaristan’da rehin bırakmak zorunda kalmıştı (Kemaloğlu, 2012: 136).<sup>5</sup> Rehin bırakma konusu aile için son derece “can yakıcı”

<sup>4</sup> Ailenin Bulgaristan’da kullandığı soyadı “Mehmedov” idi. “Türk Çocuklarını Rehin Tutuyorlar!”, Tercüman, 7 Temmuz 1986. İltica talebi kabul edilen aile soyadı seçimini yaparken “Vatansever”, “Öztürk” ve “Özgür” arasından Özgür’ü seçmişlerdir. Bulgaristan’da kalan Aysel’in adı ise, Asia Stoyanov olmuştur. “Gidin Ama Geri Dönmeyin”, Tercüman, 8 Temmuz 1986.

<sup>5</sup> Bulgarlar, yurtdışına çıkış izni verdikleri ailelerin en yakın birkaç ferdini, tercihan çocuklarını dört yıldır “rehine” olarak tutuyorlardı.



bir durumdu. Aile, iki çocuğundan birini tercih etmek zorundaydı. Kızları Aysel 12, oğulları Mehmet ise 10 yaşındaydı. Nihayetinde Mehmet'i yanlarına almaya karar verip, ileride yanlarına almayı planladıkları Aysel'i babaannesine emanet etmeye karar vermişlerdir. Aysel kararı ilk duyduğunda derin bir üzüntü yaşamakla birlikte birkaç saat sonra anne babasına, "Gidin ama sakın geri dönmeyin. İki sene sonra beni de aldirtirsiniz" (Tercüman, 8 Temmuz 1986) demiştir.

Aile, Türkiye'ye önce turist statüsünde gelmiş ardından iltica edip Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1.9.1986: 151).<sup>6</sup> Özgür ailesi, 14 Haziran 1985 tarihinde Türk vatandaşlığına kabul edildikten sonra kızları için resmî makamlar aracılığıyla mücadeleye girişmiştir. Hatta daha 12-14 Kasım 1984 tarihleri arasında Sofya'da yapılan Türk-Bulgar Konsolosluk görüşmelerinde, Bulgar tarafına, içlerinde Aysel Özgür'ün de yer aldığı, ana-babaları Türkiye'de bulunan Bulgaristan'da kalmış çocukların isimlerini kapsayan bir liste verilmiştir. Aysel Özgür'le ilgili Türkiye'nin Sofya Büyükelçiliği'nden Bulgar Dışişleri'ne 1985 Aralık ayında ayrıca yazılı bir girişimde bulunulmuştur (TBMM Tutanak Dergisi, 1.9.1986: 65-66). Bu arada, 2 Temmuz 1986'da İstanbul'da düzenlenen Avrupa Parlamenterler Meclisi toplantısında Bulgaristan'daki Türklerin durumu gündeme gelmiş ve Bulgaristan'dan kaçan beş Türk şahit olarak dinlenmiştir (Tercüman, 3 Temmuz 1986; Milliyet, 3 Temmuz 1986). Konu, komite toplantısında ele alınırken, Komite Başkanı Lonis Jung Çorlu'ya gidip Bulgaristan'dan gelen Türklerle bir araya gelmiştir. Edindiği izlenim, "İnsanlık dışı uygulamanın Bulgaristan'da egemen hale geldiği" (Yeni İstanbul, 5 Temmuz 1986)<sup>7</sup> şeklindeydi.

İstanbul'da toplantının yapıldığı gün Özgür ailesi, Bulgaristan'ın İstanbul Başkonsolosluğu önünde açlık grevine başlamıştır. Aysel Özgür'ün babası Salih Özgür, Dışişleri Bakanlığı ve Kızılay'a resmî kanallarla müracaat etse de bir sonuç alamadığını söyleyip yaşadıkları soruna önce Türkiye'nin sonra da dünyanın sahip çıkmasını istemiştir. İlerleyen saatlerde polis gelerek (Tercüman, 3 Temmuz 1986),<sup>8</sup> aileyi izinsiz gösteri yaptıkları gerekçesiyle ikamet ettikleri Mudanya'ya göndermiştir (Tercüman, 9 Temmuz 1986). Baba Salih Özgür ise kızlarından haber alamadıklarını ve nerede olduğunu bilmediklerini söylemiştir (Tercüman, 7 Temmuz 1986). Daha öncesinde Aysel ile birkaç kez telefon görüşmesi yapan ailesi zaman zaman da mektuplaşmıştır. Fakat hem telefon görüşmeleri hem de mektuplaşmalar çok rahat bir ortamda olmamıştır. Mektuplaşmayı daha sonra Sovyetler Birliği'ndeki bir yakınları üzerinden gerçekleştirmişlerdir (Tercüman, 8 Temmuz 1986).

Açlık grevi ile gündeme gelen Özgür ailesi basının da ilgisini çekmiş ve *Tercüman* gazetesi aile ile bir röportaj serisi gerçekleştirerek "Aysel'e Hürriyet" kampanyası başlatmıştır. Doğdukları ülkede yaşadıkları sıkıntıları aile üyelerinden Aysel'in annesi Fatma Özgür, Bulgar bir dostunun polis olan kardeşinin, "Türkiye'ye gidin ve bir daha dönmeyin. 1985'te Bulgaristan'da hiç Türk kalmayacak, herkes Bulgar olacak" dediğini aktarmıştır. Aysel'in 13 yaşındaki kardeşi Mehmet de yaşadıklarını "Ne olursa olsun Türkiye'ye gelmek istiyordum. Artık Türk olduğum için dayak yemekten, Bulgar çocuklarından daha çok çalışıp daha az not almaktan bıkmıştım" (Tercüman, 8 Temmuz 1986) sözleriyle anlatmıştır. Ailenin en büyük korkularından biri de yasaya göre, 16 yaşında kimliği çıkacak olan Aysel'in nüfus kâğıdında Türk ibaresi yazmayacak olması ve bir buçuk yıl içinde Türkiye'ye getirilmemesi durumunda resmen "Bulgar olacak" olmasıydı (Tercüman, 8 Temmuz 1986).

Bulgaristan'daki Türklerin yaşadığı sorunların Türkiye ve dünyanın gündeminde daha hissedilir bir şekilde yer etmesiyle birlikte, konu devlet kademesinin de gündeminde daha çok yer tutmaya başlamıştı. Bu durumda, Aysel'in ailesinin eylemi de son derece önemliydi. Başbakan Turgut Özal Bursa'da Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği (BAL-GÖÇ) yöneticileri ile bir araya gelip yaşananlarla ilgili son

"Türk Çocuklarını Rehin Tutuyorlar!", Tercüman, 7 Temmuz 1986 ve 20 Temmuz 1986. Bundaki amaç, ailenin Bulgaristan'a dönmelerini sağlamaktır. TBMM Tutanak Dergisi, 1.9.1986: 65.

<sup>6</sup> Tercüman, 3 Temmuz 1986.

<sup>7</sup> Konu Almanya'nın da gündemine gelmiştir. Hükümet ortağı Hür Demokrat Parti Meclis Grubu Dışişleri Sözcüsü Helmut Schaefer, Bulgarları defalarca kınadıklarını fakat tavırlarının malum olduğunu söylemiş yine de izlenen bu politikanın sonlandırılması için Batı Avrupa ülkeleriyle birlikte gayret sarf ettiklerini söylemiştir. "Ve Almanya da Devreye Giriyor", Tercüman, 15 Temmuz 1986: 9.

<sup>8</sup> Açlık grevinin tercih edilmesinin sebebini Aysel'in annesi Fatma Özgür gazetelerden, İtalya'ya iltica eden bir Bulgar ailesinin açlık direnişiyle Bulgaristan'da kalan kızlarını dört günde getirdiklerini okuyunca, benzer bir yöntemle kendilerinin de başarılı olabileceklerini düşündüklerini şeklinde açıklamıştır (Tercüman, 9 Temmuz 1986).

bilgileri almıştır. Özgür ailesinin yanı sıra diğer ailelerin sorunlarının da çözümü için gerekli girişimlerde bulunacaklarını söylemiştir (Yeni İstanbul, 10 Temmuz 1986). Özal ayrıca, “Bu dramı bütün dünyaya duyuracağız. Yakalarını bırakmayacağız. (...) Sosyalist ülkeler bile artık onları kerhen destekliyor. Bunları beynelmilel toplantılarda gagalamaya devam edeceğiz. Onların yakasını bırakmayacağız. Bu olaylar oradaki Türkleri daha fazla kenetleyecektir. Başarıya ulaşamazlar. Bu konu unutulamaz. Mücadeleye devam edeceğiz” diyerek, meseleyi ciddiyetle takip ettiklerini belirtmiştir. Bulgar yönetiminin bu politikasının sebebini ise şöyle izah etmiştir: “Bu hükümetin kendi vatandaşlarına hayrı yok. Bulgarların nüfusu artmıyor. Türklerinki artıyor. İşte korkularının sebebi budur.” ANAP Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Keçeciler de sorunun çözümü için uluslararası platformlarda her türlü girişimde bulunacaklarını ve Bulgar yönetimi üzerinde “baskıların yapılmasını” temin edeceklerini açıklamıştır (Tercüman, 10 Temmuz 1986).

Dışişleri Bakanlığı'nun girişimleriyle birlikte Anadolu Ajansı (AA) ve TRT de harekete geçmiştir. TRT'nin Aysel'in durumuyla ilgili özel yayınlar yapacağı bildirilirken, AA da dış abonelerine birçok dilde konuyu anlatan haberler geçmeye başlamıştır (Tercüman, 10 Temmuz 1986). Diğer taraftan, ölüm orucuna Mudanya'da devam eden aile, Turgut Özal'ın Bursa'ya geldiği gün baygınlık geçirdiği için kendisiyle görüşme imkânı bulamamış ancak, sonuç alınana kadar ölüm orucuna kaldıkları yerden devam edeceklerini söylemiştir (Tercüman, 10 Temmuz 1986). Fakat baba Salih Özgür, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in, Özgür ailesinin ölmesine razı olmadığını belirtip “Sakin ola ki kendinizi bu açlık grevi ile ölüme terk etmeyin, onların ekmeğine yağ sürmüş olursunuz. Kızımızın Türkiye'ye getirilmesi için çeşitli yollar vardır ve bunun için çaba sarf edilir” demesi üzerine eylemlerine son verdiklerini açıklamıştır (Vatan, 11 Temmuz 1986).

Bu arada, hükümete muhalefetten bir eleştiri gelmiştir. Siyasi tarih profesörü ve aynı zamanda Hür Demokrat Parti Genel Başkan Yardımcısı Fahir Armaoğlu hükümetin Bulgaristan Türkleri ile ilgili izlediği politikayı yeterince aktif bulmadığını, “Hükümetin bugüne kadar Bulgaristan'daki soydaşlarımızla ilgili geniş, planlı ve programlı bir politika benimsediğine şahit olmadık” sözleriyle ifade etmiştir. Buna karşın, konu ile ilgili her türlü desteği vermeye hazır olduklarını söylemiştir (Yeni İstanbul, 14 Temmuz 1986). Bu doğrultuda hareket eden Meclis'te grubu bulunan partiler “tek ses” olmuş ve Aysel'in Türkiye'ye gelmesi için ne gerekiyorsa yapılması gerektiğini açıklamışlardır. Hatta SHP Genel Başkanı Erdal İnönü Sosyalist Enternasyonal Başkanı Willy Brant'a bir telgraf çekerek, konuya hem kendisinin hem Sosyalist Enternasyonal'in gereken ilgiyi göstereceklerine inandığını belirtmiştir (Tercüman, 12 Temmuz 1986). Parlamentolararası Birlik Türk Grubu Başkanı ve ANAP Ankara Milletvekili Barlas Doğu da Bulgar Parlamentolararası Grup Başkanı Peter Voudov'a bir telgraf çekerek, ailesinin haber alamadığı kızları Aysel'in özgürlüğüne kavuşmasını isteyip “Aysel'in dramına son verelim” (Tercüman, 13 Temmuz 1986)<sup>9</sup> demiştir. Konu yerel siyasetin de gündemine gelmiş ve Ankara Büyükşehir Belediyesi, Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçiliği'nin sularının kesilmesi için konunun belediye meclisine getirilmesine karar vermiştir (Tercüman, 16 Temmuz 1986). Aysel Özgür olayı üzerinden Bulgaristan'da yaşananları, siyaseten yasaklı olduğu dönemde değerlendiren eski Başbakan Süleyman Demirel ise hükümeti tenkit etmiştir. İktidarın “eli kolu bağlı” diyen Demirel, yaşananların “gurur kırıcı” ve “vicdan sızlatıcı” olarak nitelendirmiştir. Çözümün an itibarıyla, Bulgaristan'daki Türklerin tamamını getirmek olduğunu söylemiştir (Tercüman, 1 Ağustos 1986).

Aysel Özgür meselesi kısa sürede toplumun ana gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Örneğin, Cengizhan Mutlu isimli genç bir şair “Aysel'e Ağıt” isimli bir şiir kaleme almış ve birçok sanatçı bu şiirin bestelenmesinin ardından şiiri hep birlikte seslendirmek istediklerini söylemişlerdir. Bu sanatçılar arasında Ahmet Özhan, Bedia Akartürk, Neco, Erol Evgin gibi isimler vardır. Yaptıkları açıklamada, Bulgaristan'daki 2,5 milyon Türk'ü yalnız bırakmayacaklarını ve bunun kendileri için “kutsal bir millî mesele” olduğunu ifade etmişlerdir (Tercüman, 22 Temmuz 1986).

Konu köşe yazarlarının da gündemindeydi. Örneğin, Rauf Tamer köşesinde konuyla ilgili son derece

<sup>9</sup> Esasında Aysel Özgür Olayı, Bulgaristan'daki Müslüman Türklere uygulanan asimilasyonun tıpkı Naim Süleymanoğlu örneğinde olduğu gibi, dünya kamuoyuna duyurulmasında etkili olmuştur. Fakat Bulgar yönetimi yaşananları kabul etmek istememiştir. Örneğin, Bulgaristan Telgraf Ajansı (BTA) yayımladığı bildirimlerde, hükümetin görüşlerini yansıtan ifadeler kullanarak, herhangi bir asimilasyon politikası uygulanmadığını ileri sürmüştür. Yeni İstanbul, 26 Temmuz 1986.

sert bir çıkış yaparak, Bulgarların diplomatik dilden anlamadıklarını, bu yüzden “kısasa kısas” uygulanmasının şart olduğunu ve Türkiye’de bulunan bir Bulgar görevlinin rehin alınması gerektiğini dile getirmiştir (Tamer, Tercüman 11 Temmuz 1986). Ahmet Kabaklı ise, yaşananların 20. yüzyıl dünyasına “parmak ısırtacak bir dram” olduğunu ifade etmiştir. Bulgaristan yönetimini de sert bir şekilde eleştirmiştir: “Bu zulümler, yalnız Bulgaristan, Türkiye ve dünya Türklerine değil, bütün insanlığa yapılmaktadır. Bulgaristan’daki çete devleti, Birleşmiş Milletler kararıyla ve barış gücü kullanılarak devrilmelidir.” Kabaklı ayrıca, Türk basınının konuya yeterince ilgi göstermediğini de dile getirmiştir (Kabaklı, Tercüman 10 Temmuz 1986). Yazılanlara bakıldığında, konunun kamuoyunda son derece büyük bir hassasiyet içerdiği ve toplumun sinir uçlarına dokunduğu anlaşılmaktadır. Bu arada, konuya Türk basınında en fazla yer veren ve meselenin lokomotifliğini yapan *Tercüman* gazetesi ise, görevi biten Bulgaristan’ın Ankara Büyükelçisi Argir Kostantinov ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkan Yardımcısı Vladimir Pavloviç Orlov’a Bulgaristan Türkleri ile ilgili sorular yönelmiş fakat yanıt alamamıştır (Tercüman, 11 Temmuz 1986).

Bu arada, kendisinden altı aydır haber alınamayan Aysel Özgür’ün mesajı, mektup yazan dedesi kanalıyla ailesine ve böylece kamuoyuna ulaşmıştır. Dedesi ve babaannesiyile kalan Aysel’in durumu 7 Temmuz 1986 tarihli mektupta dile getirilmiştir. Dedesi, torununun sağlıklı ve hoş olduğunu söylese de “Başka yazacak çok ama gücüm yetmiyor. Az sözden çok şey çıkarın” (Tercüman, 25 Temmuz 1986) diyerek, durumlarının çok da rahat olmadığını satır aralarında izah etmiştir. 13 Temmuz’da ise bizzat Aysel tarafından bir mektup yazılmış ve 27 Temmuz’da Mudanya’daki ailesine ulaşmıştır. Ailesine duyduğu özlemi en yoğun şekilde aktaran Aysel, anne babasına isimlerinin değiştiğini, babasının Stoyan, annesinin ise Fana ismini aldığını yazmıştır (Tercüman, 7 Ağustos 1986).

Türk kamuoyunun önemli gündem maddelerinden biri haline gelen hadise 1 Eylül 1986 tarihli Meclis oturumunda da gündeme gelmiştir. Konuyu daha önce de Meclis gündemine getiren DYP Hatay Milletvekili Mustafa Murat Sökmenoğlu, Aysel Özgür’ün Türkiye’ye iadesi hakkında girişimde bulunulup bulunulmadığıyla ilgili Başbakan Turgut Özal’a sorular yönelmiş, cevabı yazılı olarak Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu vermiştir. Halefoğlu, Bulgaristan’ın yapıcı bir tutum takınmadığını belirtip şu açıklamayı yapmıştır:

“Bulgaristan’daki soydaşlarımızın varlığını inkâr eden ve uluslararası anlaşmaları göz ardı eden uzlaşmaz bir tutum takınmıştır. Bu durumda konu, Türkiye tarafından ilgili uluslararası platformlarda dile getirilmekte ve Bulgar hükümetinin soydaşlarımıza reva gördüğü zulüm ve baskıya son vermesi için tüm dost ülkelerin Bulgar hükümeti üstünde etkide bulunması istenmektedir. Ben de çeşitli vesilelerle yaptığım ikili ve çok taraflı temaslarda, Bulgaristan’daki soydaşlarımızın durumunu açıkça ortaya koyuyor ve desteklerini talep ediyorum. Uluslararası camia Bulgaristan’da olup bitenleri her geçen gün daha iyi anlamakta ve Türk azınlığa uygulanan baskılar insan haklarına saygılı tüm çevreler tarafından kınanmaktadır. Başta Batı alemi olmak üzere konuyu yakından takip eden İslam ülkeleri tepkilerini açıkça ortaya koymaktadırlar. Bulgar hükümetinin hatasını anlayacağını ve izlediği yanlış yoldan vazgeçeceğini ümid ediyoruz” (TBMM Tutanak Dergisi, 1.9.1986: 66).

## 2.2. Dış Dünyadaki Yankılar

Bu hadise üzerinden Bulgaristan’daki Türklerin durumu kısa sürede uluslararası platformlarda daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Helsinki İnsan Hakları Sözleşmesi Norveç Komitesi Genel Sekreteri Björn Funnemark, “Bulgaristan’daki Türk Azınlık” adlı bir rapor hazırlamıştır. Bulgaristan’ın hem insan haklarına hem de altında imzası bulunan Helsinki Sözleşmesi’ne aykırı davrandığını belirtmiştir. Bu meselenin diğer azınlık sorunlarından çok farklı olduğunu da belirterek amacın, “bir azınlığın başka bir milletin içinde eritilerek yaşatılması değil, tamamen yok edilmesi” olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, bu meselenin zamana yayılamayacağını ve bir an önce Bulgar yönetimine baskı yapılması gerektiğini söylemiştir (Tercüman, 24 Temmuz 1986). Uluslararası Af Örgütü de zorla isim değiştirme uygulamalarında yüzlerce Türk’ün öldürüldüğünün belgelendiğini açıklamıştır. Bunun dışında, İngiltere, İsveç, İtalya gibi Avrupalı devletlerle İslam dünyasından Kuveyt, Bulgaristan’da bulunan Türklerin yaşadığı zorluklara dikkat çekmiş, meselenin uluslararası arenada gündeme getirilmesi yönünde görüş belirtmişlerdir. Türkiye’nin beklenti ve isteği,

Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin yaşadığı zulümlerin sona ermesiydi. Bu olmadığı takdirde ise Bulgaristan yönetiminden beklentisi ülkedeki Türklerin Türkiye'ye göçlerine izin verilmesiydi. Ayrıca, uluslararası toplumun Bulgaristan'a baskı yapması gerektiği vurgulanmıştır (TDA, 1986—09-27 / 8515-59682-19). Olayın dışarıdaki yansımalarına dair Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rahmi Gümrükçüoğlu da bir değerlendirmede bulunmuştur. Aysel'in Bulgaristan'da yaşayan Türklerin çektikleri sıkıntıların müşahhas bir örneği olduğunu belirtmiş, İngiliz kamuoyunda konunun yakından takip edildiğini söylemiştir. Ayrıca, konunun İngiliz Parlamentosu'nda gündeme geldiğini ve verilen karar önergesinde Bulgaristan'ın imzacı olduğu sözleşmelere ve insan haklarına riayet etmesinin istendiğini ifade etmiştir (Tercüman, 31 Temmuz 1986).

Diğer taraftan, Başbakan Turgut Özal SSCB'ye düzenlediği resmî ziyarette, kendisi adına bir yemek veren SSCB Başbakanı Nikolai Rijkov'a Bulgaristan'da Türklerin yaşadıklarını detaylı bir şekilde anlatmış fakat mevkidaşından beklediği yaklaşımı görememiştir. Gözlemciler, SSCB Başbakanı'nın yaşananlardan "habersizmiş gibi" davrandığını ve Özal ile beraberindekilerin bu yaklaşımdan dolayı "hayal kırıklığı" yaşadıklarını aktarmışlardır (Tercüman, 30 Temmuz 1986). Ancak, SSCB'nin sorunları "yok sayan" politikasına karşın Bulgaristan, Türkiye'nin izlediği siyasetten ciddi şekilde rahatsızlık duymaya başlamıştır. Federal Almanya'nın önde gelen gazetelerinden Frankfurter Allgemeine Zeitung'da yayımlanan bir yazıda, Türkiye'nin baskılarının Bulgar yönetimini "sinirlendirdiği" ifade edilmiştir. Bu durumun, ülkedeki ekonomik sorunlarla birleşerek bir iç huzursuzluğa yol açtığının altı çizilmiştir (Yeni İstanbul, 2 Ağustos 1986). Bu arada, Lüksemburg'da bulunan inceleme, araştırma ve yorum ajansı Compass News Features, Bulgarların Osmanlı Devleti'nden ayrılma sürecinde de Türklere karşı "görülmemiş bir vahşet politikası" uyguladığını dile getirmiştir. Ayrıca, Türklere karşı izlenen bu politikada dinî nedenlerin de etkili olduğu ifade edilmiştir (Yeni İstanbul, 13 Ağustos 1986). Öte yandan Fransız haber ajansı AFP, 1988 Şubat'ında Yugoslavya'nın başkenti Belgrad'da yapılacak ve Türkiye'nin yanı sıra Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ile Arnavutluk'un katılacağı Balkan Konferansı'nda ana gündem maddelerinden birinin "etnik azınlıklar" olduğu ve Türkiye'nin Bulgaristan yönetimini ülkesindeki Türkleri asimile etmekle; Yugoslavya'nın da Bulgaristan ve Yunanistan'ın "Makedon Ulusu"nun varlığını tanınamakla suçladığına dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 29 Aralık 1987).

### 2.3. Aysel Özgür'ün Türkiye'ye Gelişi

Aysel Özgür'ün şahsında sembolleşen Bulgaristan Türklerinin durumu Türkiye ile Bulgaristan arasında tam anlamıyla diplomatik bir krize dönüştü.<sup>10</sup> Türkiye, meselenin diplomatik yollardan çözülmesi için gösterdiği çabanın karşılığını komşusu Bulgaristan'dan göremeyince, o dönemlerde uluslararası ilişkiler literatüründe yeni yeni yer almaya başlayan "yumuşak güç" (Keyman) kavramını uygulama yoluna gitmiştir. Bunun için en etkili yöntemlerin başında o dönemin en büyük kitle iletişim aracı olan TV kullanılmıştır. Devlet kurumu olan TRT'nin televizyon yayıncılığında tek olduğu (Sevim ve Sevim, 2022: 329) dönemde burada yayınlanmak üzere bir dizi çekilmiştir. Senaryosunu Sevinç Çokum'un kaleme alıp Osman Fahir Seden'in yönetmen koltuğunda oturduğu "Yeniden Doğmak" adlı dizi<sup>11</sup> ilk bölümüyle 13 Aralık 1987 tarihinde ekrana gelmiştir.<sup>12</sup> Çokum, "Bulgaristan'da Türklerin yaşadığı acı olayları dile getirmeye" çalıştığını ifade etmiştir (Tercüman, 13 Aralık 1987). Diziyi birlikte Aysel Özgür'ün hikâyesi Türkiye'nin ana gündemlerinden biri olmuştur (Sevim ve Sevim, 2022: 329). Bulgaristan'da benzer sıkıntıları yaşayan Dünya Halter Şampiyonu Naim Süleymanoğlu da filmin yaşananların sadece küçük bir kısmını yansıttığını, "Bulgar zulmünün bütün şiddetiyle devam ettiğini" söylemiştir (Tercüman, 31 Aralık 1987). Bu arada sürpriz bir gelişme yaşanmış ve dizinin 20 Aralık'ta yayınlanan ikinci bölümünün ardından 27 Aralık'ta yayınlanması gereken üçüncü bölümü TRT tarafından yapılan "teknik bir arıza" gerekçesiyle Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen ani bir emirle yayınlanmamış (Hürriyet, 28 Aralık 1987), yerine "Mavi Ay" isimli polisiye dizi gösterilmiştir (Cumhuriyet, 31 Aralık 1987). Dizinin yönetmeni Osman Seden yaptığı açıklamada, "Teknik bir arıza olamaz. Filmin bu bölümü çok ağırdı ve gerçekleri daha çok yansıtıyordu" demiştir. İsminin açıklanmasını istemeyen üst düzey bir devlet yetkisi, "Dışişleri Bakanlığı'na, Bulgaristan'ın Türkiye Büyükelçiliği'nce yapılan başvuru ciddi

<sup>10</sup> Benzer durum Naim Süleymanoğlu'nun 1986'da Türkiye'ye gelişinde de yaşanmıştır.

<sup>11</sup> Dört bölüm olarak planlanan dizinin başrollerinde Aysel Özgür'ün annesini Aydan Şener, babasını İsmet Özhan oynarken, Aysel Özgür'ü ise Mine Çayıroğlu canlandırmıştır.

<sup>12</sup> Dizinin isminin, Bulgaristan'ın "Yeniden Doğuş Süreci" politikasına bir gönderme olduğu izlenimi oluşturmaktadır.

bulundu. Dizinin plastik bir sanat ürünü ötesinde, bazı siyasi mesajlar içerebileceği endişesine kapılındı" (Hürriyet, 28 Aralık 1987) şeklinde konuşmuştur. Bir TRT yetkilisi ise "Teknik arıza giderildi mi?" sorusuna, "Teknik arıza mı vardı? Dizi yayından kaldırıldı" cevabını vermiştir (Cumhuriyet, 31 Aralık 1987). TRT'yi arayan vatandaşlar ise şu cevabı almışlardır: "Filmin ses bandı yırtıldı, mecbur kaldık." Fakat 24 Aralık günü Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçisi Minko Sladkarov, Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Nurver Nureş'i ziyaret ederek, dizinin iki ülke arasında zaten bozuk olan ilişkileri daha da olumsuz yönde etkileyeceğini ve Aysel Özgür dâhil diğer Türk çocuklarının bu şartlarda Türkiye'ye gönderilmesinin mümkün olmayacağını söylemiş (Hürriyet, 29 Aralık 1987) ve bu gerekçeyle dizinin yayından kaldırılmasını istemiştir (Hürriyet, 28 Aralık 1987).

Öte yandan, dizinin yayınlanmamasından dolayı tepkili olan ANAP'lı bazı milletvekilleri TRT Genel Müdürü Tunca Toskay'a bir telgraf çekerek dizinin yeniden yayınlanmasını istemişlerdir. TRT'den sorumlu Devlet Bakanı Adnan Kahveci ise basına yaptığı açıklamada, "Merak etmeyin herkesi tatmin edecek bir açıklama yapılacak" demiş fakat dizinin yeniden yayınlanıp yayınlanmayacağıyla ilgili bir açıklama yapmaktan kaçınmıştır (Tercüman, 30 Aralık 1987). Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü İnal Batu da konu hakkında "bilgisi olmadığını" söylemiştir. Dışişleri bürokrasisinin sessiz kalması tepkilere de yol açmıştır. Örneğin, Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Derneği Siyasi ve Kültürel Sorunlar Sorumlusu Mehmet Çavuş çok sert ifadeler kullanmıştır: "Türk Dışişleri'nin ağzına önceki gece bir parmak bal sürdüler. Onlara muhtemelen, televizyon dizisine konu olan Aysel dâhil 59 rehin çocuğumuzun bir kısmının daha Türkiye'ye gönderileceği vaadinde bulundular. Bizimkiler de zokaya gelen bir balık gibi Bulgar oyununa geldiler" (Cumhuriyet, 31 Aralık 1987). Vatandaşlardan da tepkiler gelmiştir. Hürriyet gazetesine arayan bazı vatandaşlar şu tepkide bulunmuştur: "Bulgaristan gibi bir ülkeden gelen baskılar yüzünden bu film kaldırıldıysa çok yazık. Bulgar zulmünün üçüncü yıldönümüne rastlayan gün, filmin kaldırılmasını kınıyoruz. Yetkililere soruyoruz: Yoksa Bulgarlardan mı korkuyorsunuz?" (Hürriyet, 28 Aralık 1987)<sup>13</sup>

Konu hakkında bilgisi olması kaçınılmaz olan isimlerin sessiz kalması dikkat çekicidir. Bir yönüyle Dışişleri Bakanlığının konudan habersiz olduğu ve gelişmelerin devletin çok üst düzey kesimi tarafından takip edildiği şeklinde yorumlar yapılırken, Türkiye ile Bulgaristan arasında bir "pazarlık" olduğu iddiaları da güçlenmiştir. Pazarlık masasında Aysel Özgür ve Bulgaristan'daki Türk çocuklarının ailelerine tesliminin yanı sıra<sup>14</sup>, bir yıl önce Türkiye'ye iltica eden Bulgaristan Türk'ü halterci Naim Süleymanoğlu'nun Seul'da düzenlenecek olimpiyatlara katılımının engellenmemesi ile ailesinin Türkiye'ye gidişine izin verilmesi olduğu tahminlerinde bulunulmuştur (Cumhuriyet, 31 Aralık 1987).

Tüm bu beklenti, belirsizlik ve bekleyiş arasında Aysel Özgür'ü taşıyan uçak 30 Aralık günü saat 23.10'da Atatürk Havalimanı'na büyük bir gizlilik içinde iniş yapmıştır. Aysel Özgür, kendisine 30 Aralık günü teslim edilen Türkiye'nin Sofya Büyükelçisi Ömer Engin ile Türkiye'ye gelmiştir (Hürriyet, 1 Ocak 1988). Özgür bir süre sonra da Ankara'ya gitmiştir (Hürriyet, 31 Aralık 1987). Başbakanlık Konutu'nda Aysel Özgür ile basın karşısına çıkan Turgut Özal'ın yanında eşi Semra Özal, baba Salih, anne Fatma ve kardeş Mehmet Özgür'ün yanı sıra Naim Süleymanoğlu ile bir süre önce sığındığı Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'nden gelen Mustafa Süleymanoğlu da vardı. Aysel'in "manevi kızı" olduğunu söyleyen Özal, (Tercüman, 1 Ocak 1988) konuşmasında, dizinin yayından kaldırılmasından dolayı kamuoyundan özür dilemiş ve "Bulgarlarla dizinin televizyonda gösterilmemesi doğrultusunda mutabakata vardık" diye konuşmuştur (Hürriyet, 1 Ocak 1988). Bulgaristan ile pazarlığın perde arkasını paylaşan Özal "Dışişleri'nden Bulgarların TV'de 'Yeniden Doğmak' dizisinin kaldırılmasını istediğini öğrendim. Tek şart ileri sürdüm: 'Eğer Aysel'i bize verirlerse diziyi kaldırırız.' Pazarlık başladı ve Çarşamba akşamı Aysel'i serbest bırakacaklarını kesin olarak öğrendik" demiştir. Ayrıca, "Aysel'in gelişi, Bulgaristan'da bulunan diğer parçalanmış aileler ve çocukların alınması için ilk adımdır" diyerek gelecek adına ümitvar konuşmuştur. Daha sonra Aysel'e duygularını anlatmasını istemiş

<sup>13</sup> Bu tür açıklamaların yadırganamayacak bir duygusal yoğunlukta yapıldığı bir gerçekliktir. Ancak diğer taraftan, uluslararası meselelerde bazen kamuoyuna "yapılmak zorunda kalınan" açıklamalarla, kapalı kapılar ardında gerçekleştirilen görüşmelerin muhteviyatı mecburen farklılık gösterebilmektedir. Bu ise son derece doğal olarak kabul edilmelidir.

<sup>14</sup> Daha önce Bulgaristan'a verilen 113 kişilik listeden 1987 sonu itibarıyla toplam 54 Türk vatandaşı Türkiye'ye gönderilmiştir Milliyet, 30 Aralık 1987.

ve o da kısık bir sesle “Anneme, babama ve Türkiye’me kavuştuğum için çok mutluyum” demiştir. Anne babası da mutluluklarını ifade etmişlerdir (Tercüman, 1 Ocak 1988).

Aysel Özgür’ün Türkiye’ye gelişinde Başbakan Turgut Özal’ın “payı” hakkında Oktay Ekşi köşesinden bir eleştiri yazısı kaleme almıştır. Özal’ın daha önce de bazı isimleri benzer şekilde diplomatik yollarla “kurtardığını” söyleyen Ekşi, Başbakan’ın resmî sıfat ve görevleriyle zor bağdaştırılacak kadar “duygusal” davrandığını ifade etmiştir! Bu hikâyede Özal’ın payını belirtmekle birlikte önce, konuyu gündeme getiren basın, açlık grevinde bulunan ailesinin ve TRT’nin hizmetlerinin unutulmaması gerektiğini dile getirmiştir (Ekşi, Hürriyet, 1 Ocak 1988). Ergun Göze ise bu olayın son derece önemli olduğunu; devletin yapamadığını bir dizinin yaptığını fakat onun da kaldırıldığını ifade etmiştir. Ancak her şeye rağmen, gelişmenin olumlu olduğunu belirtmiş ve meseleye daha bütüncül bir şekilde bakılması gerektiğini dile getirmiştir:

“Asıl dava, Türklük âlemi, Türk varlığı, dünyanın her yanındaki Türklerin gönül birliği. Hem şimdi Dışişleri’nin elinde öyle bir dizi var ki, isteğini kabul etmeyen Bulgar’ı ‘Oynatırım diziyi ha’ diye yola getirebilir. Bulgar’ın şu korkusu da dizinin ne kadar haklı ve gerçekçi olduğunu bir daha ortaya koymaktadır” (Göze, Tercüman, 1 Ocak 1988).

Türkiye, Bulgaristan Türklerinin durumunun simgelerinden biri haline gelen Aysel Özgür olayı üzerinden meseleyi uluslararası arenaya taşıma girişimlerine hız vermiştir. Bu kapsamda ANAP Başkanlık Divanı, Bulgaristan’a baskı uygulanması için Uluslararası Af Örgütü, Avrupa Demokratik Birliği, Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Komisyonu’na başvurma kararı almıştır (Tercüman, 2 Ocak 1988). Esasında, Naim Süleymanoğlu ile Bulgaristan Türklerinin yaşadıkları uluslararası toplumda duyulur hale gelmiş, Aysel Özgür ile bu durum pekiştirilmiştir.

### Sonuç

Yüzlerce yıl Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan Bulgarlar, 1789 Fransız İhtilali’nin ardından dünyada etkili olmaya başlayan milliyetçilik ideolojisinin tesiriyle ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Önce 1878’de Bulgaristan Prensiği kurulmuş ardından 1908’de Bulgaristan Krallığı bağımsızlığını ilan etmiş ve 1909’da da Osmanlı Devleti bunu kabul etmiştir. Bundan sonraki süreçte, Bulgaristan’daki Müslüman Türklerin durumu zorluk ve sıkıntıları içinde barındıran bir mesele olmuştur. Cumhuriyet’in ilanının ardından da sorunlar devam etmiştir. İki devletin, II. Dünya Savaşı’nın bitimiyle birlikte Soğuk Savaş Dönemi’nde ayrı bloklarda yer alması Bulgaristan Türklerinin yaşadıkları zorlukların katlanarak artmasına neden olmuştur. Komünist rejimin “Bulgarlaştırma” politikası ülkedeki Türk azınlığı asimile etmeye yöneliktir. Bu politika kapsamında özellikle Türklere Bulgar isimlerinin verilmesi projesi kimliklerini silme noktasında çok kritik bir adımdır.

Bulgaristan Türklerinin adeta kapana sıkıştırılarak Türkiye’ye gitmelerinin neredeyse imkânsız hale gelmesi, Türkiye’ye gidenlerin ise tüm aile bireyleri ile değil, geride bir “rehine” bırakmak mecburiyetinde kalmaları işleri içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bulgaristan Türk’ü halterci Naim Süleymanoğlu’nun 1986’da Türkiye’ye iltica etmesi uluslararası camiada çok büyük ses getirmiş ve ülkedeki Türklerin yaşadıkları sıkıntılar daha bilinir olmuştur. Bu dönemde tıpkı Naim Süleymanoğlu gibi, Bulgaristan Türklerinin adeta simgesi haline gelen bir diğer isimse Aysel Özgür olmuştur. Ailesinin 1983 yılında Türkiye’ye gelerek seslerini duyurma çabaları hem devlet hem kamuoyu nezdinde karşılık bulmuştur. Ancak Aysel’in ailesinden yıllardır uzak kalışı ve kendisinden haber alınmasında yaşanan sorunlar Türkiye ile Bulgaristan arasında mevcut gergin diplomatik ilişkileri daha da germiştir.

Ancak Bulgar yöneticilerin diploması masasındaki uzlaşmadan uzak tavırları 13 Aralık 1987 tarihinde TRT’de ilk bölümü yayınlanan ve Aysel Özgür üzerinden Bulgaristan’daki Türklerin hikâyesini anlatan “Yeniden Doğmak” dizisi ile değişmiştir. Türkler aleyhine olan mevcut tablo dizinin ilk iki bölümünün yayınlanmasıyla Türkler lehine dönmüştür. Dizi, uluslararası diplomaside “yumuşak güç” olarak etkisini güçlü bir şekilde göstermiştir. Bunun üzerine Aysel Özgür çok kısa bir sürede Türkiye’ye gelmiştir. Ve 1989 yılı itibarıyla 300 binin üzerinde Türk nüfusu Türkiye’ye gelme imkânı bulmuştur.

Tarihin her devrinde görülen ve içinde her daim meşakkati barındıran göç olgusu kimi zaman büyük

travmalara da sebep olmuştur. Yakın dönem Türk tarihinde görülen Balkan Savaşları sonucu gerçekleşen Anadolu'ya göç ile Türk-Yunan Mübadelesi sonrası Türkiye'ye gelişler de geleni ve onu karşılayana önemli şekilde etkilemiştir. Bulgaristan'dan 1980'lerde Türkiye'ye gerçekleşen göçler de aynı şekilde bu coğrafyanın şekillenmesinde ciddi bir etkiye sahip olmuştur.

Sonuç olarak bakıldığında, yaklaşık kırk yıla yakın bir süredir Türkiye'de yaşayan ve burada yeni bir hayat kurup Türkiye'nin ekonomik ve sosyo-kültürel yapısına büyük katkılar sunan Bulgaristan Türklerinin 1980'lerdeki simgelerinden biri olan Aysel Özgür Olayı, Bulgaristan'daki Türk azınlığın o dönem yaşadığı sıkıntıların dünyaya duyurulmasına aracılık etmiştir. Türkiye'nin Soğuk Savaş Dönemi'nde Batı Blok'unda yer almasının da etkisiyle, komünist rejime karşı Batılı devletler Bulgaristan Türklerinin yaşadıklarının kabul edilemez olduğunu dile getirmişlerdir. Meseleye bu çerçeveden bakıldığında, insani dramların siyasi konjonktüre göre şekillendiği bir dünya gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu gayriinsani yaklaşımın izleri günümüzdeki farklı olaylarda da görülmektedir.

#### **Yazar(lar)ın Beyanı**

(Bu bölümde aşağıda verilen başlıklara göre araştırmadaki katkı düzeyiniz ve rolünüz, çıkar çatışması beyanı, teşekkür ve aldığınız destekleri belirtmeniz gerekmektedir.)

*Araştırmacıların katkı oranı beyanı: -*

*Etik Kurul Kararı: Etik Kurul iznine gerek yoktur*

*Çatışma beyanı: Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.*

*Destek ve teşekkür: Çalışma herhangi bir destek almamıştır. Teşekkür edilecek bir kurum veya kişi bulunmamaktadır.*

## Kaynakça

- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Atasoy, E. (2011). Siyasi Coğrafya Işığında Bulgaristan Türklerinin 1989 Yılındaki Zorunlu Göçü, *Coğrafya Dergisi*, Sayı: 21, 1-17.
- Burma, M. (2012). Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 67-90.
- Çakmak, S. (2022). 1989 Bulgaristan Zorunlu Göçünün Nedenleri ve Sonuçları: Belene Kampı, *International Academic Social Resources Journal*, Vol: 7, Issue: 39, 784-792.
- Coşkun, Demirtaş, B. (2001). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Bulgaristan'ın Dış Politikası (1989-2000), Derleyenler: Ömer E. Lütem- Birgül Demirtaş Coşkun, *Balkan Diplomasisi*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Cumhuriyet
- Dayıoğlu, A. (2005). *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Değerli Sarıkoyuncu, E. ve Karakuzu, H. (2016). 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Türk Göçü, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 57, 313-342.
- Demirhan, H. (2019). Bulgaristan Türklerine Uygulanan Zorla İsim Değiştirme Kampanyası ve Türk Basını (Aralık 1984-Mart 1985), *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, 252-272.
- Doğan, Ş. (2020). Rus Kaynakları Işığında Bulgaristan'ın Bağımsızlık İlanı, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 305-329.
- Ekşi, O. (1988). "Kurtarıcı Özal", *Hürriyet*, 1 Ocak 1988.
- Göze, E. (1988). "Aysel Geldi", *Tercüman*, 1 Ocak 1988.
- Lewis, B. (2009). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Boğaç Babür Turna, Çev.), 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Kabaklı, A. (1986). "Çete Devleti", *Tercüman*, 10 Temmuz 1986.
- Kamil, İ. (2016). Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gerçekleşen 1950-1951 Göçünün Nedenleri, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 31-65.
- Kemaloğlu, İnginar, A. (2012). *Bulgaristan'dan Türk Göçü*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Keyman, E. F. Yumuşak Güç, 25.05.2024 tarihinde [https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yumusak\\_guc#:~:text=Yumu%C5%9Fak%20g%C3%BC%C3%A7%20%20diplomasi%20%20stratejik,politikalar%C4%B1n%C4%B1%20etkileyebilme%20kapasitesini%20ifade%20eder](https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yumusak_guc#:~:text=Yumu%C5%9Fak%20g%C3%BC%C3%A7%20%20diplomasi%20%20stratejik,politikalar%C4%B1n%C4%B1%20etkileyebilme%20kapasitesini%20ifade%20eder) adresinden alındı.
- Kinross, L. (2020). *Osmanlı İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*. (Meral Gaspıralı, Çev.), 6. Baskı, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Lütem, Ö. E. (2000). *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989*, Cilt: 1 (1983-1985), Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları. Hürriyet Milliyet
- Savrun, E. (2018). Modern Milliyetçilik. Hasan Acar (Ed.), *Milliyetçilik Tipolojileri*, (3-26). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sevim, S. ve Sevim, Bilgen, A. (2022). "Sizler de Unutmayın Beni Türkiye'deki Kardeşlerim":
- Yeniden Doğmak Dizisi ve Duygu Politikası, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 17 – Sayı 2, 327-345.
- Simeonov, A. A. (2019). Bulgaristan'da Türk Azınlığa Uygulanan Şiddet (1944-1989): Galtung'un Barış Modeli



Bağlamında Bir İnceleme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 496-509.

Özgür, N. (2004). 1989 Sonrası Türkiye-Bulgaristan İlişkileri, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, 3. Baskı, *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları.

Pınar, M. (2016). Tek Parti Döneminde Pomaklar (1923-1946), *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: XXV, 803-835.

Tahir, A. N. (2009). 1945 Sonrası Bulgaristan Türklerine Yönelik Asimilasyon Politikası, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Tahir, A. N. (2015). Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 5, S: 41, 578-587.

Tamer, R. "Küstah Bulgar...", *Tercüman*, 4 Nisan 1985.

Tamer, R. "Aysel", *Tercüman*, 11 Temmuz 1986.

TBMM Tutanak Dergisi

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), MGM, Belge Tarihi: 29.01.1945-00.00.0000.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 1986—09-27 / 8515-59682-19; 1986-12-14 / 8515-59682-62

Tepealtı, F. (2020). *Avrupa Birliği'nin Göç Politikaları ve Türkiye*, Ankara: Pegem Yayınları.

Tercüman

Vatan

Uzgel, İ. (2010). Balkanlarla İlişkiler, Editör: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt: 2, 12. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz, R. (2019). Bulgar Milliyetçiliği ve Bulgaristan Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 221-232.

Yeni İstanbul

## Eğitim Kurumlarında Düzenlenen El Sanatları Sergileri Üzerine Bir Değerlendirme: “Dil ve Kültür” Dersi Kapsamında Yapılan Bir Sergi Örneği

Hasan BUĞRUL<sup>1</sup>

**Öz:** Sergiler, bir ticari ürünün veya sanat eserinin teşhir edildiği ve hedef kitleleri bir şekilde kendilerine çeken etkinliklerdir. Kültür ve sanat temalı sergilere bakıldığında bir toplumun kültürel mirasını koruma ve geleceğe taşıma noktasında önemli katkılar sundukları görülür. Dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de bu bilince sahip birçok resmi ve sivil kuruluşun bu konuda gösterdikleri çaba kayda değerdir. Ancak kültürel mirasın korunması ve yarınlara taşınma işi sadece belirli kuruluşlara ve bireysel çabalara bırakılmayacak kadar büyük bir sorumluluktur. Bu sorumluluğu herkesin bir şekilde taşıması ve kendine düşen görevi de yerine getirmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, her yıl Üniversitelerimizde ve Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki olgunlaşma enstitülerinde, okullarımızda, halk eğitim kurslarının verildiği yerlerde kültür ve sanat temalı birçok etkinlik düzenlenmektedir. Bu çalışma ile 2019 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi’nde okutulan “Dil ve Kültür” adlı ders kapsamında düzenlenen “eser odaklı ve kültür temalı” etkinlik ele alınmıştır. Teşhir edilen eserlerle bağlantılı bilginin genel olarak iliştiirildiği görülmüştür. Bu çerçevede öğrencilerin bir bilimsel araştırma konusunda ortaya koydukları çalışmanın seviyesini de görebilme fırsatı da ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada üniversitelerde ve başka kuruluşlar bünyesinde sergi etkinliklerinin düzenlenmesinde dikkat edilecek hususlar konusunda katkı sunulması hedeflenmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Üniversite, Öğrenci, Etkinlik, Sergi, Kültürel Varlıklar

### An Evaluation on the Handicrafts Exhibitions Held in Educational Institutions: The Case of an Exhibition Held within the Scope of “Language and Culture” Course

**Abstract:** Exhibitions are events in which commercial products or works of art are exhibited and attract target audiences in some way. In this regard, culture and art themed exhibitions make significant contributions to preserving the cultural heritage of a society and carrying it to the future. Awareness -raising efforts made by many official and non-governmental organizations in our country as in other countries of the world are noteworthy. However, the task of preserving cultural heritage and carrying it into the future is too great a responsibility to be left only to certain organizations and individuals. Therefore, everyone must bear this responsibility and fulfil their part. In this context, many culture and art themed events are organized every year in different universities, advanced technical institutes within the Ministry of National Education, schools and places where public education courses are given. This study is an evaluation of the “work-oriented and culture-themed” event organized within the scope of the “Language and Culture” course taught at Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Education in 2019. At the event, where mainly works from Eastern Anatolia, South-Eastern Anatolia and Eastern Black Sea regions were hosted, works made of stone, wool and metal materials were exhibited. Students also offered information related to the work they were exhibiting, such as who provided the work, where it belongs and what function it has. The evaluation is aimed to raise awareness of the issues to be taken into consideration when organizing exhibition/events at universities or other organizations.

**Keywords:** University, Student, Activity, Exhibition, Cultural Assets

Geliş Tarihi: 22.05.2024 Kabul Tarihi: 20.06.2024 Makale Türü: Araştırma Makalesi

<sup>1</sup> Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bitlis, Türkiye, e-posta: hbugrul@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1135-9628

Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

**Atf için/ To cite:**

Buğrul, H. (2024). Eğitim Kurumlarında Düzenlenen El Sanatları Sergileri Üzerine Bir Değerlendirme: “Dil ve Kültür” Dersi Kapsamında Yapılan Bir Sergi Örneği. *Eren Dergisi*, 3(5), 26-50.

## Giriş

Teknolojinin, sanayinin, uluslararası ticaretin ve kültürel ilişkilerin bir sonucu olarak toplumların sahip olduğu birçok maddi ve manevi değeri kaybolma riski ile karşı karşıyadır. Bunun bütün dünya ülkelerinin sorunu olmaya başlamasıyla da ulusal ve uluslararası çerçevede bazı tedbirler alınmaya başlanmıştır. Kültürel mirasın bir toplum için olan önemi konusundaki bilincin yaygınlaşmasıyla da kamu ve sivil kuruluşlarının da buna dönük desteklerinin gün geçtikçe arttığı görülmektedir. Bu bağlamda, farklı kamu kurumları ve sivil kuruluşlar tarafından düzenlenen sergilerin katkıları dikkat çekicidir. Üniversitelerin de son yıllarda bu konuda gösterdikleri çabaları da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Bu tür etkinliklerde görsellik yanında bilimsel açıdan yeterli bir bilgilendirme ve değerlendirme fırsatı da ortaya çıkmaktadır. Ancak sergilerde hedeflenen neticeyi alabilmek için şu hususlara dikkat etmek gerekir:

- Serginin boyutuna ve amacına uygun bir mekânın seçilmesi,
- Sergilenen eserlerin tanıtım ve bilgilendirmesinde kullanılacak yazılı ve görsel araç-gerecin (materyalin) yeterliliği,
- Görev alan ekibin eserlerle ilgili yeterli bilgiye ve bu bilgiyi aktarma kapasitesine sahip olması,
- Serginin amacına uygun hedef kitlenin belirlenmesi.

### *Materyal ve Yöntem*

Bu çalışmada, öncelikle sergilerin önemi üzerinde durulmuştur. İkinci olarak, çalışmanın temel konusunu teşkil eden bir sergi farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi bünyesinde düzenlenen kültürel miras temalı bu serginin izin alınarak fotoğrafları çekilmiştir ve yayınlamak için de ilgili fakültenin dekanlığından resmi olarak izin istenmiştir. Son olarak da “eser odaklı” bu sergi hakkında düşünsel kriterler ve bunun neticesinde de çıkarımlara yer verilmiştir.

### *Sergilerin Önemi*

Sergiler, bir eserin/ürünün tanıtılmasında ve hedef kitlelere ulaştırılmasında önemli bir yere sahiptir. Ticari amaçlı bir ürün bir sergide pazarlandığı zaman gelen ziyaretçiler sayesinde çevrede bir canlılık olur ve iş / alışveriş yerleri faaliyetlerini artırır. Diğer yandan kültürel değere sahip eserlerin sergilendiği sergiler aracılığıyla da bir yöreye veya topluma ait geçmişten gelen gelenek, görenek, kültür, sosyal yaşam tanıtılır. Gelen ziyaretçiler bu değerler hakkında sadece bilgi sahibi olmazlar aynı zamanda edindikleri bilgiyi başka çevrelere de taşırlar. Böylece kaybolma riski altında olan kültürel mirasın korunması ve sürdürülmesinde önemli katkılar sunarlar:

*“Sergiler; sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda gelinen düzeyi göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu nedenle sergiler aslında devletlerin ve milletlerin özeldde komşularına genelde ise tüm dünyaya yaptığı bir güç ve gövde gösterisidir: “Sergiler aynı zamanda kitlelerin eğitiminde de önemli rol oynar. Nitekim sergilerin yapıldığı mekânlar insanların birbirleriyle iletişim kurmalarında, etkileşiminde, bilgi ve görgü paylaşımında son derece etkili ve önemli yerlerdir. Böyle yerler kalıcı öğrenmenin gerçekleşebildiği ender mekânlardandır. Sergilerin eğitim boyutu bununla sınırlı değildir. Sergiler doğasında barındırdığı birden çok duyuya hitap etme, paylaşımında bulunabilme, üzerinde fikir yürütülebile, dokunarak ve yaşayarak öğrenmeye fırsat verme, etkili iletişim ortamı sunma gibi modern öğrenme özellikleri sayesinde informal eğitimde olduğu kadar formal eğitimde de yararlanılması gereken bir yöntemdir. Sergilerin eğitim işlevlerinin kapsamı her geçen gün genişlemektedir. Bu nedenle sergilerin bireylere olan katkısı da artan bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle hemen her derse yönelik uygulama alanı bulunan sergiler, eğitim-öğretim sürecine daha aktif bir şekilde dâhil edilmelidir” (Şahin, 2013:191-192).*

### *Dil ve Kültür Dersi Kapsamında Yapılan Bir Sergi*

2019 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi bünyesinde düzenlenen “eser odaklı ve kültür temalı sergiyi ağırlıklı olarak Güney ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin farklı illerinde elde edilen geleneksel sanat eserleri teşkil etmiştir. Eserler, Türkçe bölümünde okuyan öğrenciler tarafından temin edilmiş ve aynı zamanda eserlerle ilgili bilgilendirme (yazılı / sözlü) eser sahipleri tarafından yapılmıştır. Eserler farklı tezgâhlar üzerinde veya duvar / bilgi panolarına asılmak suretiyle sergilenmiştir. Sergide ahşap, metal, taş, lif, toprak malzemeye sahip farklı eserler teşhir edilmiştir:

## Dokuma Eserler

### Heybe



Görsel 1. Heybe. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden)

Sergide teşhir edilen bu heybe ile ilgili bir bilgi iliştilmemiştir. Bu “süs heybede” bezeme olarak bilhassa insanları birtakım tehlikelerden korumayı simgeleyen nazar motifine ve gençler arasındaki gönül bağını sembolize eden çengel motifine yer verilmiştir. Dokumada orijinal siyah yün iplik ve doğal boyadan elde edilen yeşil, mavi, sarı ve kırmızı renge sahip yün iplik kullanılmıştır. Heybe:

*“Ekseriyetle binek hayvanlarda, eşya taşımakta kullanılır. Binicinin yanında götürmesi gereken eşyaların bulunduğu bir dokuma taşıma eşyasıdır. İngilizce “saddlebag” yani eyer çantası, yine almanca “sattel-Tasche” aynı anlamda kullanılır. Heybede iki torba bulunur ve bu iki torba birbirine dokuma parçası ile bağlanmıştır. Heybede bulunan torbalara “heybe gözü”, aradaki bağlantı kısmına da “heybe ağı” denir. Heybe’nin ağı ve gözleri bütün dokunur. Yani her biri ayrı ayrı dokunup dikilmez. Heybe ölçüleri belirtilirken, tüm dokumanın eni bir sayı olarak verilir, fakat boyu üç sayı ayrı ayrı verilir. Heybe enleri: 45-50 cm. X birinci göz boyu (46) + ağ boyu (42) + ikinci göz boyu (46) = 134 cm. olarak verilir. Dokuyucu usta değilse, göz boylarında değişme olur. Heybe ağının boyu, göz boylarına yakındır. Bazen de eşit olduğu görülür” (Atlıhan, 1999:37-38).*

### Çanta

Sergide, biri erkek (çoban) çantası ve diğeri de kadın çantası olmak üzere iki adet çanta sergilenmiştir. Çoban-çantası; doğal boyadan elde edilmiş beyaz, siyah, yeşil, kırmızı, mavi renklere sahip yün iplikle dokunmuştur ve bezeme olarak adı geçen renklere sahip dikey şeritlere sahiptir. Kahverengi zemine sahip kadın çantası ise çiçek motifini bezenmiştir. Bu çantaları temin edip teşhir eden öğrencilerin her iki çantayı “heybe” olarak tanımlamış olması ve iliştilen bilgileri “heybe” ile ilgili olması dikkat çekicidir.



**Görsel 2.** Mavi, kırmızı, yeşil, siyah ve beyaz dikey şeritlere sahip dokuma çanta. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

**Doküman 1:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p># HEYBE # teberi ve azık koymaya yarar. Genellikle kıldan yapılır. Bunun yanında pamuk iplik ve yúnden yapılan da vardır. Birçok amaçla kullanılan heybe gúnmúze kadar önemini korumuştur. Halen birçok yöremizde kullanılmaktadır.</p>	<p><b>Heybe</b></p> <p>teberi ve azık koymaya yarar. Genellikle kıldan yapılır. Bunun yanında pamuk iplik ve yúnden yapılanı da vardır.</p> <p>Birçok amaçla kullanılan heybe gúnmúze kadar önemini korumuştur.</p> <p>Halen birçok yöremizde kullanılmaktadır.</p>
---	--



**Görsel 3.** Heybe olarak tanımlanan dokuma çanta. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden)

**Parzun**



**Görsel 4.** Yörede Parzun olarak adlandırılan kadın sırt çantası. (Van YYÜ, Eğitim Fak. sergisinden)

**Doküman 2:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

Hakkâri'de yaşayan aşiretler tarafından kullanılan bir dokuma olan PARZUN yaylalarabı süt tulumu, çalı çırpı ve sırtta bebek taşınmasında kullanılan koyun yünüyle keçi kılından hem atkı hem de çözümlü; üzerinde cicim, kilim ve halı tekniğinin bir arada kullanıldığı dokumadır. Bazı parzunların zemini Şırnak gülü adı verilen "gulfikler", kenarlarına çeşitli iplerden püskül, dokumanın zeminine kare şeklinde işleme ve dokuma esnasında küçük renkli kumaş parçacıkları da ilme şeklinde atılarak süslenmektedir. Parzun kelimesinin anlamı süzmektir.

Hakkâri'de yaşayan aşiretler tarafından kullanılan bir dokuma olan parzun yaylalarda süt tulumu, çalı çırpı ve sırtta bebek taşınmasında kullanılan koyun yünüyle keçi kılından hem atkı hem de çözümlü; üzerinde cicim, kilim ve halı tekniğinin bir arada kullanıldığı dokumadır. Bazı parzunların zemini Şırnak gülü adı verilen "gulfikler", kenarlarına çeşitli iplerden püskül, dokumanın zeminine kare şeklinde işleme ve dokuma esnasında küçük renkli kumaş parçaları da ilme şeklinde atılarak süslenmektedir. Parzun kelimesinin anlamı "süzmektir". (Öztürk vd., 2019: 2299)



**Görsel 5.** Dikdörtgen olarak dokunan, kare şeklinde dikilen ve sırt kısmına alındığında üçgen şekil alan *parzun* (kadın sırt çantası) adlı dokuma. 30 cm kadar uzunluğa sahip püsküllere sahiptir. Dikey şeritli dokumada üç sıra "karanfil bezemeli elma" olarak adlandırılan kabartma bezemeye yer verilmiştir. *Parzun* adlı dokumaları sergileyen araştırmacı (öğrenci) önemli bir çalışma örneğini ortaya koymuştur. Dokumanın adı, işlevsel özellikleri ve üzerinde yer alan bezemeler hakkında önemli bilgiler elde ettiği ve sunduğu görülmektedir. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

**Doküman 3:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

Eskiden genç kızlar, aşklarını sözlü olarak karşı tarafa ifade edemezmiş. Kendilerini ifade etmek için bir sembol kullanma ihtiyacına girmişler. Karanfil bezeli elma da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Yani bir yerde karanfilli elma varsa orada bir aşk hikâyesi vardır.

Karanfil bezeli elmanın bir diğer anlamı da küs olan iki arkadaş ya da iki sevgiliden pişman olanın barışmak istediğini göstermek için karanfilli elma yapıp gönderirmiş. Böylelikle aralarındaki küslük son bulmuş.

Ayrıca kokusundan dolayı kadınlar sandıklarında karanfilli elma bulundurmuş. Ama zamanla bu gelenek unutulmuştur.

Eskiden genç kızlar aşklarını sözlü olarak karşı tarafa ifade edemezmiş. Kendilerini ifade etmek için bir sembol kullanma ihtiyacına girmişler. Karanfil bezeli elma da bu şekilde ortaya çıkmıştır. Yani bir yerde karanfilli elma varsa orada aşk hikâyesi vardır. Karanfil bezemeli elmanın bir diğer anlamı da küs olan iki arkadaş ya da iki sevgiliden pişman olanın barışmak istediğini göstermek için karanfilli elma yapıp gönderirmiş. Böylelikle aralarındaki küslük son bulmuş. Ayrıca kokusundan dolayı kadınlar sandıklarında karanfilli elma bulundurmuş. Ama zamanla bu gelenek unutulmuştur.

### Süs Çadır



**Görsel 6:** Süs kara-çadır. Sergide teşhir edilen bu süs çadır ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

Keçi kılından elde edilen iplikle dokunan kara çadırlar göçebe / yarı göçebe yaşamın önemli bir parçasıdır. Taş, betonarme veya ahşap malzemeye sahip yapıların olmadığı birçok yaylada barınak olarak kara çadır kullanılmaktadır. Yaz aylarında iç mekânı serin tutar. Yağışlı havalarda dokuma gözenekleri sıklaşır ve böylece çadır su geçirmez. Bir yaylada konaklama süresi bittiği zaman at, katır veya deve sırtına yüklenerek götürülür.



### *Kilim*

Yakın zamana kadar sosyal yaşamda ihtiyaç duyulan birçok unsur yöre halkı tarafından üretilirdi. Kilim de bunlar arasında önemli bir yere sahiptir. Yaygı, yatak örtüsü, duvar ss, yüklük örtüsü gibi işlevlere sahiptir. Kilimler, doğal boydan elde edilen yn iplikle dokunurlar; tamamı renkli ve bezemelidirler. Kilimler dokumacının kendi ismiyle veya adına yaptığı kişinin, bir aşiretin, bir bitkinin ismiyle ya da dokumanın zorluk derecesine göre isimlendirildiği görülmektedir.



**Görsel 7:** Bir kilimden genel görünüm. Kilim ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

### *Örgü Eserler*

Kış aylarında ayakları sıcak, yaz aylarında ise serin tutma özelliğine sahip yn çoraplar evlenme çağına gelen kızların da çeyiz eşyaları arasında yer almaktadır. Geleneksel el sanatları ürünleri arasında en yaygın olanlardan birisidir. Yn oraplar üzerlerindeki motiflerle de dikkat çekicidirler. Bunlar zerindeki her bir motif sözle ifade edilemeyen duygu ve düşünceleri yansıtmaları ile sanatsal değer yanında kültürel kimliğe sahiptirler.

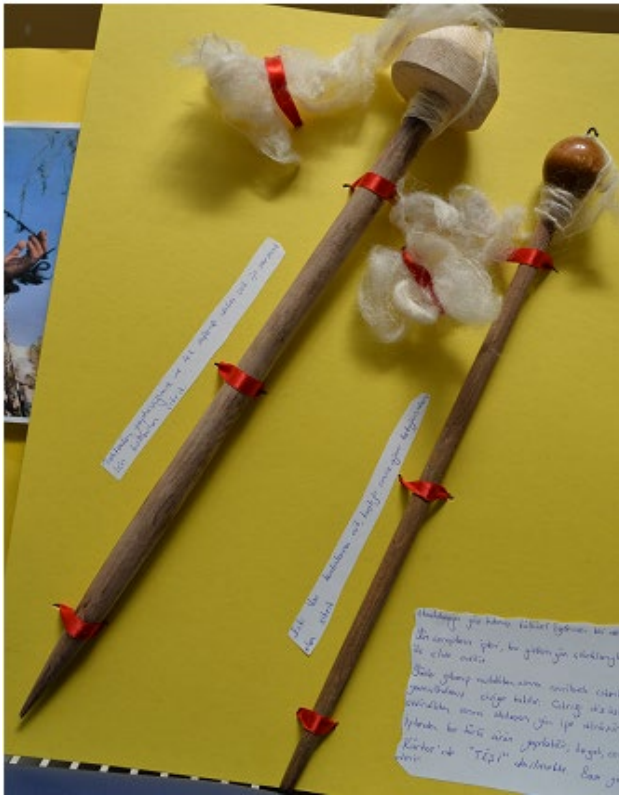


**Görsel 8:** Sivri burunlu, uzun konçlu, örgü lastikli, bağcıklı erkek yün çorabının burun kısmında üç adet yıldız motifi yer almaktadır. Örgü lastik ile burun üzerinde yer alan bezeme arasında saç örgüsüne yer verilmiştir. Teşhir edilen yün çoraplarla bağlantılı bir bilgiye yer verilmemiştir. (Görsel: Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

#### *Ahşap Eserler*

#### *Teşi, İğ, Kirmen ve Çıkrık*

Teşi, iğ, kirmen ve çıkrık adlı araçlar yün eğirmede kullanılmakla benzer işleve sahiptirler:



**Görsel 9:** Yün eğirmesinde / bükülmesinde kullanılan *teşi* ve bağlantılı bilgi. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

**Doküman 4:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p style="text-align: center;"><b>TEŞİ</b></p> <p>Pamuk, yün gibi şeylerden iplik eğirmekte kullanılan ağaç alettir.</p> <p>Başı kalın kuyruğu ince, başında eğik bir çivi (çengel) bulunan ve yün gibi şeyleri eğirmekte kullanılan bir tahta araçtır.</p> <p>Önce yün inceltilecek aletin başındaki çengel şeklindeki çiviye sarılır ve dizde çevrilerek havada asılı şekilde tutulur, ip şeklini alıncaya kadar bu işlemler devam ettirilir.</p>	<p style="text-align: center;"><b>Teşi</b></p> <p>Pamuk, yün gibi şeylerden iplik eğirmekte kullanılan ağaç alettir. Başı (ağırşak kısmı) kalın, kuyruğu ince, başında eğik bir çivi (çengel) bulunan ve yün gibi şeyleri eğirmekte kullanılan bir tahta araçtır.</p> <p>Önce yün inceltilecek aletin başındaki çengel şeklindeki çiviye sarılır ve dizde çevrilerek havada asılı şekilde tutulur, ip şeklini alıncaya kadar bu işlem devam ettirilir.</p>
---	--

**Doküman 5:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p>Unutulmaya yüz tutmuş kültürel öğelerden biri de yün çoraplarıdır. Yün çorapların ipleri, bu yünlerin yün çıkırılarıyla yünün ipe çevrilmesiyle elde edilir.</p> <p>Yünler yıkanıp ağızdan sonra çevrilerek çıkırıların başında bu yamultulmuş çiviye takılır. Çıkırığı diz üstüne bırakıp çevirdikten sonra sıkılaştıran yün ipe dönüşür.</p> <p>İplerden her türlü ürün yapılabilir; kazak, çorap, halı, kilim, Kürtçe'de "TEŞİ" denilmektedir. Bazı yerlerde "TEŞİ" denir.</p>	<p>Unutulmaya yüz tutmuş kültürel öğelerden biri de yün çoraplarıdır. Yün çorapların ipleri, bu yünlerin yün <u>çıkırılarıyla</u>, yünün ipe çevrilmesiyle elde edilir. Yün yıkanıp ağızdan sonra çevrilerek çıkırıların başında bu yamultulmuş çiviye takılır. <u>Çıkırığı diz üstüne bırakıp</u> hızla çevirdikten sonra sıkılaştıran yün ipe dönüşür. İplerden her türlü ürün yapılabilir. Kazak, çorap, kilim vs. Kürtçe'de "teşi" denilmektedir. Bazı yerlerde "tesi" de denir.</p>
--	--

Araştırmacı (öğrenci), yün eğirme işinde kullanılan araçlardan birkaç tane getirip sergilemiş ve bazı bilgileri iliştiirmiştir. Çıkırık ve teşi işlevsel özellikleri benzer olmakla birlikte bunlar birbirinden çok farklıdır. İliştirilen yazıdan anlaşıldığı gibi araştırmacı bu konuda yanlış bilgilendirmeler yapmıştır. Bunları şu şekilde ifade etmek daha doğru olurdu:

**Teşi;** ok denilen silindir bir ahşap çubuk, yarımküre biçiminde ağırşak ve çengelden oluşur. *Teşi*, iğ ile benzer işleve sahip olmakla birlikte; iğ ile sadece tek bükümlü iplik elde edilirken *teşi* ile iki-üç veya dört bükümlü yün iplik elde edilebilir (Zuhal Tekin, Ardanuç-Artvin). Diğer yandan *teşiye* ait ağırşağın üst tarafında çengel (kanca) görülürken, iğ ağırşağında çengel yoktur. Böylece kullanma biçimleri de farklıdır.

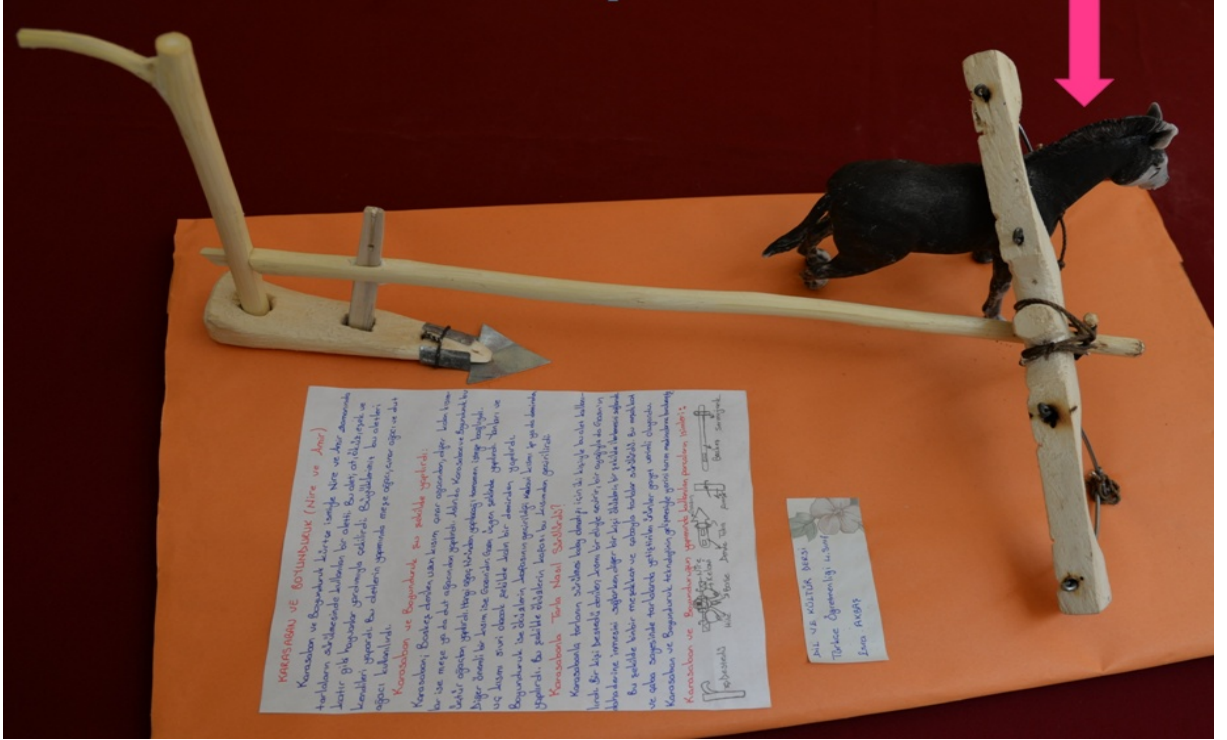
**İğ;** ok denilen silindir bir ahşap çubuk ve yarımküre biçimindeki ağırşaktan oluşur. Ağırşağın üst tarafında bir kancaya (çengel) sahip olmamasıyla *teşiden* farklılık gösterir. İğ'in kullanma şekli de teşiden farklıdır. Çengele sahip olmadığından silindirik çubuğun alt kısmından tutularak çevriltilir. Ağırşak baş aşağı durur.

**Kirmen;** "Temizlenmiş, taraktan geçirilmiş yünler ağaçtan yapılan kirmen ile iplik haline getirilir. Aynı amaçla iğ de kullanılmaktadır. Kirmen ayakta, iğ ise oturarak kullanılmaktadır. Yörüük topluluklarda hareket halinde iken bile

kullanılabilen kirmenin tercih edildiği saptanmıştır” Akan, 2016,45).

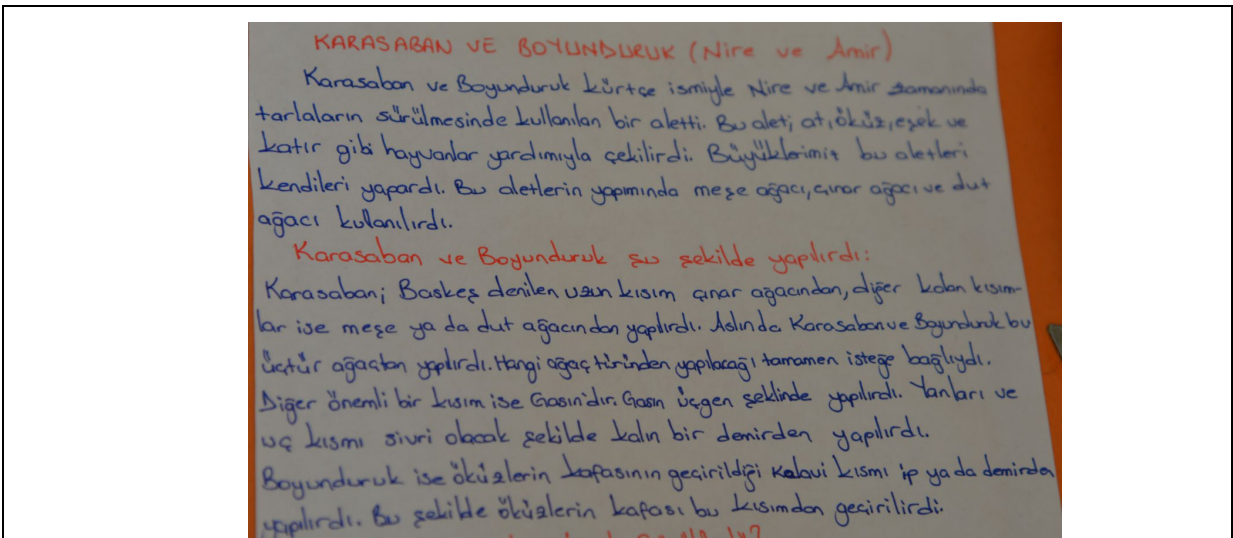
**Çarkık;** bir adet çarka sahiptir ancak bu çarkın döndürülmesinin de iki farklı yöntemi vardır. Birisinde, çarka takılı kol vasıtasıyla çark elle döndürülür diğerinde ise çarkın alt kısmında bulunan pedallara basılarak çark ayakla döndürülür.

### Karasaban Maketi



**Görsel 10:** Dil ve Kültür dersi kapsamında düzenlenen “kültür temalı” sergide yer karasaban maketi (karasaban, ok ve boyunduruk) ve bağlantılı bilgi. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

### Doküman 6: Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden



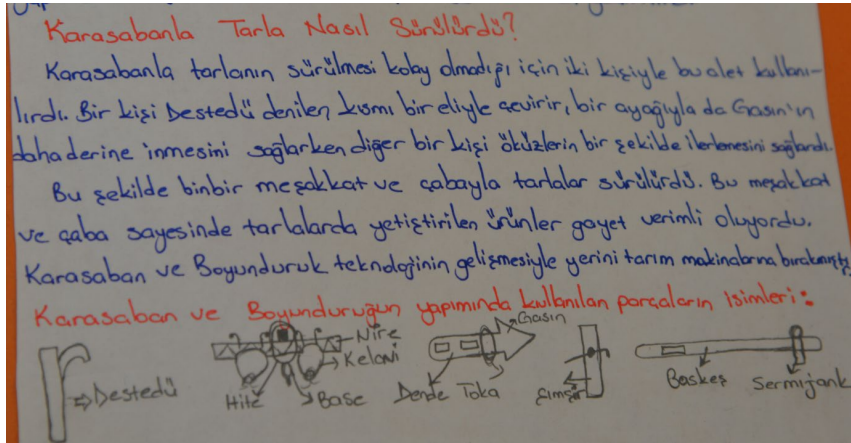
Karasaban ve boyunduruk (Kürtçe ismiyle “nire” ve “amir”)

Zamanında (bir zamanlar) tarlaların sürülmesinde kullanılan bir aletti. Bu aleti at, öküz, eşek ve

katır gibi hayvanlar yardımıyla çekilirdi. Büyüklerimiz bu aletleri kendileri yaparlardı. Bu aletlerin yapımında meşe ağacı, çınar ağacı ve dut ağacı kullanılırdı.

#### **Karasaban ve boyunduruk şu şekilde yapılırdı:**

Karasaban; baskeş denilen uzun kısım çınar ağacından, diğer kalan kısımlar ise meşe ya da dut ağacından yapılırdı. Aslında karasaban ve boyunduruk bu üç tür ağaçtan yapılırdı. Hangi ağaç türünden yapılacağı tamamen isteğe bağlıydı. Diğer önemli bir kısım ise gasındır (saban). Gasın üçgen şeklinde yapılırdı. Yanları ve uç kısmı sivri olacak şekilde kalın bir demirden yapılırdı. Boyunduruk ise öküzlerin kafasının geçirildiği kalavi kısmı ip ya da demirden yapılırdı. (Bu kısımda muhtemelen zelvelerden bahsetmektedir. Zelve demir veya ahşaptan yapılır ve alt uçlarından iple bağlanır). Bu şekilde öküzlerin kafası bu kısımdan geçirilirdi.



#### **Karasabanla Tarla Nasıl Sürülürdü?**

Karasabanla tarlanın sürülmesi kolay olmadığı için iki kişiyle bu alet kullanılırdı. Bir kişi "destedü" denilen kısmı bir eliyle çevirir, bir ayağıyla da gasının daha derine inmesini sağlarken diğer bir kişi öküzlerin bir şekilde ilerlemesini sağlardı. Bu şekilde bin bir meşakkat ve çaba sayesinde tarlalarda yetiştirilen ürünler gayet verimli oluyordu. Karasaban ve boyunduruk teknolojinin gelişmesiyle yerine tarım makinelerine bırakılmış.

#### **Kağın Maketi**

Yakın geçmişe kadar kırsal alanda yük taşımacılığında yaygın olarak kullanılan iki veya dört tekere sahip ve at, öküz veya manda gücü ile çekilen bir tür arabadır. Günümüzde kullanımı pek fazla değildir ancak Anadolu'nun farklı yörelerinde bulunan birçok müzenin bahçesinde teşhir edildiği görülür. Evlerde ve farklı mekânlarda da maketine sıkça rastlanmaktadır. Böylece belirli bir dönemin sosyal yaşamına dair kültür, sanat ve geleneğin korunmasına ve yaşatılmasına çalışılmaktadır.



**Görsel 11:** Kağı maketi ve bağlantılı bilgi (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

#### *Düven Maketi*



**Görsel 12:** Düven maketi ve harman yerini canlandıran bir görüntü. (Van YYÜ, Eğitim Fak. Srg.)

Buğday ve arpa gibi tahıl ürünlerinin tanelerini sapından ayırmak için kullanılan kızak biçiminde bir araçtır. Bu aracın alt kısmında keskin çakmak taşları çakılıdır. Genellikle bir at veya bir çift öküz / atla çekilir. Ağırlık yapması ve koşulan hayvanların yönlendirilmesi için bir kişi düvenin üzerine biner.

### *Serender Maketi*

Araştırmacı bir adet serender maketini sergilemiştir ve bağlantılı bilgiyi iliştirmiştir. Serender, úlkemizde nem oranının yúysek olduğu Karadeniz Bölgesi'nin Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin illerinde yaygın olarak rastlanan ve 4-6-8-10-12 gibi farklı sayıdaki ahşap direk úzerine oturtulmuş ahşap malzemeye sahip bir tür mimari yapıdır. "Serender" serin yer anlamındadır ve kışlık yiyeceklerin depolanmasında kullanılması yanında yaz aylarında zemin katta yemek yenir ve sohbet edilir. Kış aylarında bu kat kışlık yakacak deposu olarak kullanılır. Yukarı katlara seyyar merdivenle veya eklenerek ya da yan tarafa ağırlıklı olarak tasarlanan bir merdivenle çıkılır. Ahşap direkler úzerinde bulunan ve "teker" olarak adlandırılan çember şeklindeki ahşap / taş unsur sayesinde yukarıda bulunan yiyeceklere fare ve böceklerin ulaşması önlenir.



**Görsel 13:** Serender maketi (Van YYÚ, Eğitim Fakóltesi sergisinden).

**Leken**

**Görsel 14:** Leken (Fotoğraf; Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

Araştırmacı bir çift leken sergileniştir ve bağlantılı bilgiyi iliştiirmiştir. Leken, yoğun kar yağışının olduğu bölgelerde kar üzerinde daha kolay yürüyebilmek için ahşap malzemeden yapılmış bir tür ayakkabıdır, buna kar ayakkabısı da denilmektedir. Dış çerçevesi ahşaptan, ayağın oturtulduğu kısım ise deri, yün veya keçi kılından elde edilmiş iplik gibi farklı malzeme olabiliyor. Keçi kılından elde edilen iplik ve keçe şeklindeki taban kullanıldığında kar tutmaz ve ayağı daha sıcak tutar.

**Tılsım / Nazarlık**

**Doküman 7:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p style="text-align: center;">DARIK</p> <p>20. yy ve daha önceki tarihlerde kullanılan bir takıdır. Kullanılan yörede (Kafkasya) daha çok çift süren, kağrı çeken, iğdiş (hadım) edilmiş erkek öküzlerin boynuna takılırmış. Bunun sebebi ise öküzlerin çok maliyetli olması, az bulunması ve kaybetme duygusunun yarattığı değer çabasıdır. Takma amacı ise daha çok yontulmuş motiflere belli anlamlar yükleyerek nazardan koruma, kötü ruhların varlığından koruma ve öküzün çevrede güzel görünmesini sağlamaktır.</p>	<p><b>Darik:</b> 20. yy ve daha önceki tarihlerde kullanılan bir takıdır. Kullanılan yörede (Kafkasya) daha çok çift süren, kağrı çeken, iğdiş (hadım) edilmiş erkek öküzlerin boynuna takılırmış. Bunun sebebi ise öküzlerin çok maliyetli olması, az bulunması ve kaybetme duygusunun yarattığı değer çabasıdır. Takma amacı ise daha çok yontulmuş motiflere belli anlamlar yükleyerek nazardan koruma, kötü ruhların varlığından koruma ve öküzün çevrede güzel görünmesini sağlamaktır.</p>
---	--

Araştırmacı sergilediği bu eseri *darık* olarak isimlendirmiştir. Ahşap malzemeden oyma ve kabartma teknikleriyle elde edilmiş bir kartal maketi görülmektedir. Baş tarafı bir ipin geçirileceği şekilde delinmiştir. Bundan da bunun bir nazarlık (tılsım) olduğu anlaşılmaktadır. Geçmişten günümüze nazar ve kendisinin karşı koyamayacağı doğaüstü varlıklara karşı korunmak için farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemlerin başında da koruyucu gücüne sahip olduğuna inanılan at, koç, ejder vb. hayvanlara ait tasvirlerinin üzerinde yer aldığı farklı objeleri tehlike altındaki insan ve diğer varlıkların üzerinde bulundurulmasıdır. Günümüzde bu tür objelerin (nazarlık/tılsım) kullanımına sıcak bakılmamakla birlikte geçmişten gelen inanışların etkisinden bu gelenek devam etmektedir.





**Görsel 15:** Ahşap malzemeye sahip tılsım / nazarlık (Van YYÜ, Eğitim Fakóltesi Strg.)

#### *Taş Eserler*

#### *El Değirmeni Taşı*

Anadolu'da su değirmenlerinin yanı sıra el değirmenlerine de yaygın olarak görölür. El değirmenleri daha çok bulgur elde edilmesinde kullanılır. Kırsal alanda yaşıyanlar imece usulü birbirlerine yardım ederler. Çalışırken söyledikleri şarkılarla aynı zamanda eğlenirler.



**Görsel 16:** El değirmeni. (Van YYÜ, Eğitim Fakóltesi sergisinden).

### Loğ Taşı



**Görsel 17:** Silindirik bir biçime sahip loğ taşı genellikle toprak damlarda toprağın sıkıştırılmasında kullanılır. Böylece yağışlar dolayısıyla suyun damdan içeri akmasının önüne geçilir. (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

### Dibek (Soku) Taşı Maketi



**Görsel 18.** Ahşap tokmak ve dibek (soku) taşı maketi (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden)

**Doküman 8:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p><u>CIRIN</u></p> <p>Eskiden yapılan ve az da olsa yapılmaya devam edilen bir kültürümüzdür. Bulgur yapımı için kullanılır. Taşta dövülmeden önce buğday iyice kaynatılır, kurutulur. Bulgur görünümü olan buğday dövülmeden önce ısıtılıp taşa bırakılır. İki veya üç kişi sürekli yardımlaşarak tokmaklarla yarım saat boyunca bulgur tanesinin tüylenmesi ve daha temiz bulgur elde edilmesi için dövülür.</p>	<p><b>Cırın (Dibek)</b></p> <p>Eskiden yapılan ve az da olsa yapılmaya devam edilen bir kültürümüzdür. Bulgur yapımı için kullanılır. Taşta bulgur dövülmeden önce buğday iyice kaynatılır, kurutulur. Bulgur görünümü olan buğday dövülmeden önce ısıtılıp taşa bırakılır. İki veya üç kişi sürekli yardımlaşarak tokmaklarla yarım saat boyunca bulgur tanesinin tüylenmesi ve daha temiz bulgur elde edilmesi için dövülür.</p>
---	--

Araştırmacı yerel ismi ile "cırın" denilen dibek (soku) taşının ve bulgur elde edilmesinde kullanılan iki adet ahşap tokmak maketini sergilemiştir ve bağlantılı bilgiyi elle yazarak ilişirmiştir.

#### **Toprak Eserler**

##### **Testi**



**Görsel 19.** El değirmeni (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

Testi; düz-dışa kalınlaştırılmış ağızlı, kısa-iç bükey boyunlu, beyzi formu gövdeli, düz dipli ve tek kulpludur. Dikey formdadır. İç ve dış yüzeyi sırsızdır. Araştırmacı testiye yöresel ismiyle "dizik" olarak adlandırmış. Ancak yörede toprak güveç "dizik" ; testi ise "kûz /küz" veya "sevil" olarak bilinmektedir. Araştırmacının ilişirdiği yazıda aşağıdaki bilgilere yer vermiştir:

**Doküman 9:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p>#DİZİK (TESTİ) #</p> <p>Testinin yapım tarihi Antik Çağlara kadar uzanmaktadır. İlk zamanlardan beri kullanılan daha çok el yapımı olan testiler günümüzde eskisi gibi pek kullanılmamaktadır. Testinin maddesi çamur çukuru veya kuyusunda dinlendirilmiş topraktır. Testi çamur haline getirilen killi toprağın elle ya da çömlekçi çarkında şekillendirilmesiyle yapılır. Eskiden daha çok günlük ihtiyaçlarda kullanılırken, günümüzde ise daha çok süs eşyası olarak kullanılır.</p>	<p><b>Dizik (Testi)</b></p> <p>Testinin yapım tarihi Antik Çağlara kadar uzanmaktadır. İlk zamanlardan beri kullanılan daha çok el yapımı olan testiler günümüzde eskisi gibi pek kullanılmamaktadır. Testinin ham maddesi çamur çukuru veya kuyusunda dinlendirilmiş topraktır. Testi çamur haline getirilen killi toprağın elle ya da çömlekçi (çömlekçi) çarkında şekillendirilmesiyle yapılır. Eskiden daha çok günlük ihtiyaçlarda kullanılırken, günümüzde ise daha çok süs eşyası olarak kullanılır.</p>
--	---

### Tandır



**Görsel 20.** Tandırda ekmeğin pişirme geleneği (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

Tandır geleneği, Türkiye'nin yanı sıra Afganistan, Irak, İran, Pakistan Kafkas Ülkeleri, Balkan Ülkeleri, Hindistan ve Bangladeş gibi dünyanın pek çok yerinde görülmektedir. Anadolu'nun bazı yörelerinde toprak altında iken bazı yörelerinde ise zeminden yükseltilmiş, 1 metre kadar yükseklikte karşımıza çıkarlar. Tandırda lavaş ekmeği, çörek pişirilmesi yanından üzerinde de yemek pişirilir; su / süt kaynatılır. Geleneksel tandır evlerinde (Xani) bulunan tandırlar kış mevsiminde ısınma amaçlı olarak da kullanılırlar. Bu tür yapılar sosyal yaşam alanı olarak da kullanılmaktadırlar. Ormanların olmadığı yörelerde tandırda yakacak olarak tezek kullanılır.

### *Sosyal Yaşam, Gelenekler ve Giysiler*

#### *Dúđınler ve Yöresel Kıyafetler*

Dúđınler ve dúđınlerde giyilen giysiler, takılar ve çekilen halaylar kültürel mirasımızın önemli öğeleri arasındadırlar. Van ve Hakkâri yörelerindeki dúđınlerde giyilen geleneksel giysilerden kıras-fistan ve kesrevan (baş giysisi) renkleri, biçimsel özellikleri ve kumaşlarındaki kalite ile dikkat çekmektedirler.



**Görsel 21.** Van ve Hakkâri yöresindeki dúđın ile özel günlerde giyilen geleneksel kıyafetlerden kıras-fistan ve başa giyilen "puři-kesrevan". (Van YYÜ, Eğitim Fakóltesi sergisinden).

## Aşık Oyunu



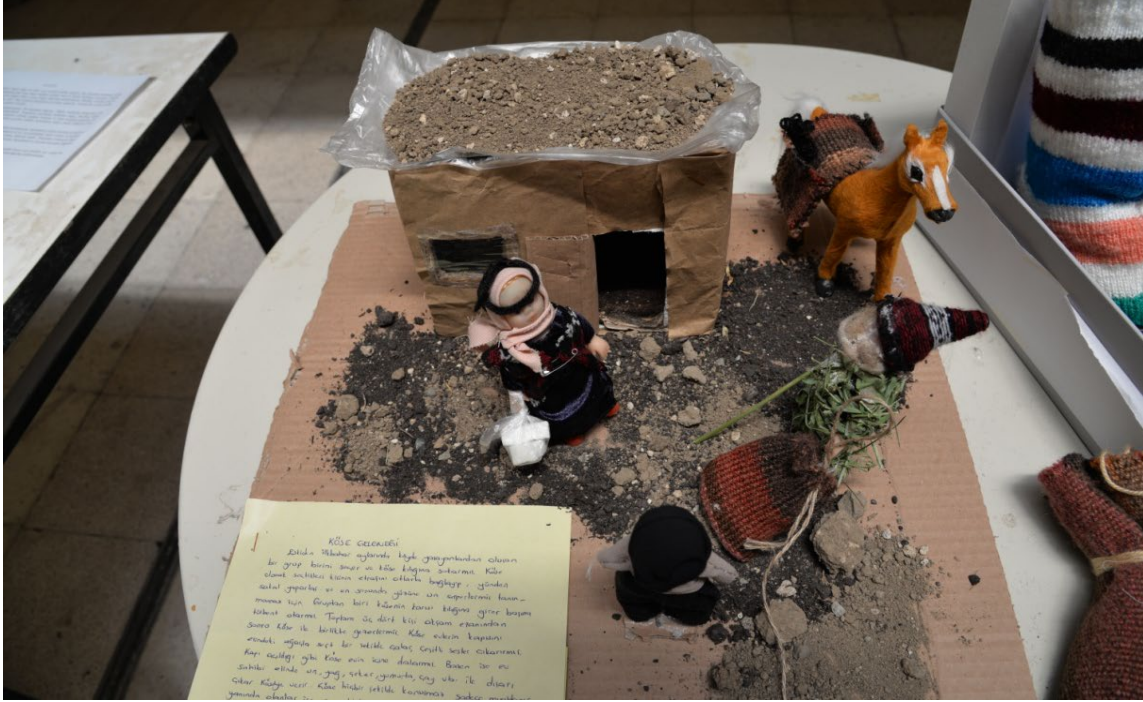
**Görsel 22.** Aşık kemiği ile oynanan oyundan bir görüntü (Van YYÜ, Eğitim Fak. sergisinden).

“Aşık oyunu” Anadolu’da “körebe”, “saklambaç”, “çelik çomak”, “birdir bir”, “istop”, “ip atlama”, “üç taş”, “dokuz taş” gibi birçok geleneksel oyunlar arasında yer almaktadır. Her bir oyunun kendisine has kuralları vardır ve bunlardan bazıları farklı malzemelerle oynanmaktadır. Aşık oyunu, genellikle koç, koyun ve keçi gibi çift tırnaklı hayvanların ön dizindeki eklem kemiği diye adlandırılan “aşık kemiği” ile oynanır.

### **Doküman 10:** Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

<p>Aşık Oyunu; Koyunun arka ayaklarının diz kumundan çıkartılan ufak kemiklerle oynanan oyundur. Kemiğin dört yüzü de ayrı ayrı şekiller gösterdiğinden zar gibi atılır. Üst kabı kumbra bakılarak bazı hükümler verilir.</p>	<p>Aşık oyunu; Koyunun arka ayaklarının diz kısmından çıkartılan ufak kemiklerle oynanan oyundur. Kemiğin dört yüzü de ayrı ayrı şekiller gösterdiğinden zar gibi atılır. Üst kabı kumbra bakılarak bazı hükümler verilir.</p>
---	--

## Köse Geleneği



Görsel 23. Köse geleneğinin canlandırılması (Van YYÜ, Eğitim Fakültesi sergisinden).

Doküman 10. Van YYÜ, Eğitim Fakültesi Sergisinden

**KÖSE GELENEĞİ**  
Eskiden ilkbahar aylarında köyde yaşayanlardan oluşan bir grup birini seçer ve köse kılığına sokar. Köse olarak seçtikleri kişinin etrafını otlarla bağlayıp, yünden sakal yaparlar ve en sonunda yüzüne un serperlermiş tanınmaması için. Gruptan biri kösenin karısı kılığına girer başına tülbent atar. Toplam üç dört kişi akşam ezanından sonra Köse ile birlikte gezerlermiş. Köse evlerin kapısını elindeki ağaçla sert bir şekilde çalar, çeşitli sesler çıkarırmış. Kapı açıldığı gibi Köse evin içine dalar. Bazen ise ev sahibi elinde un, yağ, şeker, yumurta, çay vb. ile dışarı çıkar Köseye verir. Köse hiçbir şekilde konuşmaz sadece mırıldanır yanında olanlar ise ev sahibine açıklama yapar ne istediğini söyler. Ev sahipleri kösenin istediğini verdikten sonra, kösenin yanındaki karısı kılığındakini başınıp gibi yaparlar. Köse onları kovalar ve bu şekilde evleri gezer. Köse olacak olan kişi köyden seçilir. Köse topladıklarını alır bir evde diğer evi sahipleriyle birlikte helva yapıp yerlermiş.

### Köse geleneği

Eskiden ilkbahar aylarında köyde yaşayanlardan oluşan bir grup birini seçer ve köse kılığına sokar. Köse olarak seçtikleri kişinin etrafını otlarla bağlayıp, yünden sakal yaparlar ve en sonunda yüzüne un serperlermiş tanınmaması için. Gruptan biri kösenin karısı kılığına girer başına tülbent atar. Toplam üç dört kişi akşam ezanından sonra Köse ile birlikte gezerlermiş. Köse evlerin kapısını elindeki ağaçla sert bir şekilde çalar, çeşitli sesler çıkarırmış. Kapı açıldığı gibi Köse evin içine dalar. Bazen ise ev sahibi elinde un, yağ, şeker, yumurta, çay vb. ile dışarı çıkar

Köse'ye verir. Köse hiçbir şekilde konuşmaz sadece mırıldanır yanında olanlar ise ev sahiplerine açıklama yapar, ne istediğini söyler. Ev sahipleri Köse'nin istediğini verdikten sonra kösenin yanındakiler karısı kılığındakini kaçırıyor gibi yaparlar. Köse onları kovalar ve bu şekilde evleri gezerler. Köse olacak olan kişi köyden seçiliyor. Köse topladıklarını alır, bir eve gider, evin sahipleriyle birlikte helva yapıp yerlermiş.

### *Değerlendirme ve Sonuç*

Sergilerin insan üzerindeki olumlu etkilerinin bir sonucu olarak dünyanın pek çok yerinde farklı amaçlarla ve farklı hedef kitlelere yönelik yapıldığını görmekteyiz. "Kültür temalı" sergiler, bir topluma veya belirli yörelere ait sosyal yaşam, gelenek ve inanışlarının da etkisinden ortaya çıkan eserlerin teşhir edildiği etkinlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültür temalı sergiler bir bakıma arkeoloji, sanat, etnografya, jeoloji, tarih müzeleri gibi müzelerin üstlendiği görevi farklı bir mekânda ve farklı yöntemle hedef kitlelerle buluşturmayı amaçlamaktadırlar. Bu bağlamda, sergiler kültürel mirasın korunmasında ve tanıtılmasında önemli bir yere sahiptirler. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği, Dil Kültür Dersi kapsamında düzenlenen "kültür temalı" sergi de bu amaçla yapılmıştır. Sergide farklı bölgelere ait bir dönemin sosyal yaşamını, geleneklerini, inanışlarını ve kültürel değerlerini yansıtan ahşap, taş, metal, toprak, yün malzemeye sahip eserlere yer verilmiştir. Eserlerin bulunduğu tezgâhta / tabloda bağlantılı bilgilere de rastlanılmıştır. Bu serginin hedef kitle üzerinde ne tür yansımalarının olduğu hakkında bir bilgiye yer verilmemiştir. Çünkü gelen ziyaretçilerle birebir bir görüşme veya anket çalışması yapılmamıştır. Bu çalışmada, söz konusu sergide teşhir edilen eserler ve verilen bağlantılı bilgiler hakkında Sanat Tarihi açısından değerlendirilmesi ön plana çıkarılmıştır:

### *Serginin Güçlü Yönleri*

- Farklı yörelere ait eserlerin birlikte sergilenmesi ile sergiye zenginlik katılmıştır.
- Kültürel mirasın tanıtımında ve korunmasında katkı mahiyetine sahiptir.
- Bazı eserlerle ilgili elde edilen farklı bilgiler el sanatları ve sanat tarihi disiplinleri açısından önem arz etmektedir.
- Araştırmacılara (öğrencilere) ve elde ettikleri verilere müdahale edilmemekle sergi ile bağlantılı farklı bilimsel çalışmalar için zemin oluşturulmuştur.

### *Serginin Zayıf Yönleri*

- Bazı eserlerle ilgili hiç araştırma yapılmamış ve dolayısıyla veri paylaşılmamıştır.
- Bazı eserlerle ilgili yeterince araştırma yapılmamıştır ve dolayısıyla paylaşılan veriler istenilen düzeyde değildir.
- Teşhir edilen bazı ürünlerin araştırmacı tarafından tam olarak bilinmemesi veya dikkatsizliği sonucu sergilenen ürün yerine farklı bir dokuma ürününün tanıtımına yer verilmiştir. Örneğin; teşhir edilen iki dokuma çanta heybe olarak tanımlanmıştır ve heybe ile ilgili bilgiler iliştilmiştir. Buna benzer olarak; yün eğirmede kullanılan *teşi* adlı ahşap araç benzer işleve sahip çıkırık ve kirmen ile aynı araçlar gibi tanımlanmıştır.
- Bazı eserlerle ilgili bilgiler internet sayfalarından alınarak olduğu gibi aktarılmıştır ancak kaynak gösterilmemiştir.

Üniversite dışı öğretim-araştırma öğrencilerin farklı yönlerde kendilerini geliştirmesi için önemli bir fırsattır. Burada bir sergi ile ilgili genel gözlemler dikkate alındığında; üniversite dışı öğretim amaçlı ve öğrenci odaklı proje yapılırken "proje fikrinin" tek başına yeterli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Sergilerde hedeflenen neticeyi alabilmek için bu çalışmanın "Giriş" bölümünde belirtilen hususların yanı sıra aşağıdaki tavsiyelerin göz önünde bulundurulmasında yarar vardır. Bunları dört farklı aşamada görebiliriz:

### *Hazırlık aşaması*

- Kültür temalı sergiler için bağlantılı diğer disiplinlerden (El Sanatları, Sanat Tarihi vb.) destek alınması, iş birliğine gidilmesi,



- Proje ödevi planlanırken sergi ödevi de olmak üzere daha önceden örnek bir çalışmanın derste ilgili yürütücü / öğretim elemanı tarafından öğrencilere verilmesi.

#### **Araştırma aşaması**

- Proje / sergi ödevinin ilgili öğrenci tarafından rapor haline getirilmesi ve ilgili yürütücüye / öğretim elemanına sunulması,
- Yürütücünün proje / sergi raporunu incelemesi, yanlışlıkların öğrenciye düzelttirilmesi,
- Proje ödevinin ilgili öğrenci tarafından projeksiyon desteğiyle sınıf ortamında sunulması ve tartışılması.

#### **Sergi**

- Getirilen ürünlerin sergide teşhir edilmesi ve bağlantılı bilgilerinin öz olacak şekilde etiket şeklinde ilişitirilmesi,
- Öğrencinin mümkün olduğunca sergilediği eserin yanında durması ve gelen ziyaretçileri bilgilendirmesi.

#### **Sergi sonrası**

- Sergi sonrasında sınıf ortamında serginin tartışmaya açılması ve genel bir değerlendirmeye gidilmesi,
- Serginin bütün boyutlarıyla kayıt altına alınması ve akademik bir çalışmaya yer verilmesi önerilir.

Dil ve Kültür” dersi kapsamında düzenlenen “eser odaklı ve kültür temalı” sergide teşhir edilen eserlerin ve ilişitirilen yazılı dokümanların çekilen fotoğrafları bu çalışmaya kaynak oluşturmuştur. Sergiyi düzenleyen akademisyenin araştırmacılar tarafından elde edilen eserlere ve bağlantılı bilgilerine müdahale etmemesi ve gerekli düzeltmeleri yaptırmaması bir taraftan olumlu karşılanmıştır. Böylece öğrencilerimizi bir araştırma için ne kadar hazır olduklarını görmek bakımından bir fırsat ortaya çıkmıştır. Ancak bir deneyime sahip olmayan öğrencilerin aktardıkları bilgilerin düzeltilmeden gelen ziyaretçilere aktarılmasının farklı olumsuz yönlerinin de olabileceğini görmek lazım. Teşhir edilen eserler hakkında önceden bilgi sahibi olmayanlar verilen bilgilerin tamamının doğru görmesi durumunda yanlış bilgilere sahip olarak ayrılacaklardır. Bu noktada, günümüz gençlerinin geçmişten gelen kültürden ne kadar haberdar olduklarını tartışmak yerine onlara bu konuda neler verdiğimizizi ve ne vermediğimizizi sorgulamak daha gerçekçi olur kanaati taşınmaktadır.

**Sonuç olarak;** üniversite dışı öğretim ve buna dayalı projeler öğrencilerin kendilerini geliştirmesi bakımından önemli bir fırsattır. Öğrencilerimizin kültürel mirasla ilgili araştırma yapmaları ile gençler arasında kültürel mirasa olan rağbeti artıracak gibi onun korunmasında ve geleceğe taşınmasında önemli katkılar sağlayacaktır. Öte yandan, bu tür etkinliklerin her aşamasında deneyimli akademisyenlerden destek alınması önerilir. Böylece, sergiye farklı bakış açıları getirilebileceği gibi eksik ve yanlış bilgilendirmelerin de önüne geçilmiş olunacaktır.

**Kaynakça**

- Atlıhan, Şerife (1999). Batı Anadolu'da Yaşayan Yörüklerin Heybe ve Torba Dokumaları, *Erdem*, Sayı 28, 35-52.
- Akan, Meral (2016). Anadolu Yörük Yaşamında Dokuma Geleneği, *Kalemisi*, 2016, Cilt 4, Sayı 7, 39-58.
- Ergen, A., Burcu (2013). Sanat Yapıtı Sergileme ve Sunum Çeşitlerine Örnekler Eşliğinde Bir Bakış, *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, 130-143.
- Öztürk, İlker; Genç, Mustafa ve Öztürk, Gülşen (2019). Hakkâri Parzun Dokumaları, *International Social Sciences Studies Journal*, Vol 5, Issue 33, 2298-2308.
- Şahin, Nurullah (2013). Türkiye'de Fuarcılığın İlk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 2/3, 191-205

# Afetlerin Gölgesinde Çocuklar: Depremler Sonrası Psikolojik Tepkiler ve İyileşme Süreci

Mehmet Salih ÖKTEN<sup>1</sup> Ayşe KAYAALP<sup>2</sup>

**Öz:** Bu literatür taraması, depremler sonrasında afete maruz kalan çocukların psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkilerini ele almakta ve bu tepkilerin iyileşme süreçlerine etkilerini değerlendirmektedir. Çalışma, deprem gibi travmatik olayların çocuklar üzerindeki etkilerini, çeşitli yaş, cinsiyet ve sosyal destek faktörlerine göre nasıl değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Analiz edilen literatür, çocukların en çok anksiyete, depresyon ve Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) gibi psikolojik sorunlar yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca, çocukların afet sonrası duygusal ve sosyal işlevselliklerinde önemli düşüşler gözlemlenmiştir. Araştırma, çocuklara yönelik etkili psikososyal destek sistemlerinin ve erken müdahale programlarının geliştirilmesinin, çocukların afet sonrası iyileşme süreçlerine olumlu katkılar sağlayacağını vurgulamaktadır. Sonuç olarak, bu tarama, depremler sonrasında çocukların ruhsal ve sosyal ihtiyaçlarını dikkate alan kapsamlı afet yönetim stratejilerinin önemini ortaya koymaktadır.

**Anahtar Sözcükler:** Deprem, çocuklar, Afetlerde Çocukların Tepkileri, İyileşme Süreci, Psikososyal Destek.

## Children in The Shadow of Disasters: Psychological Reactions and Recovery Process After Earthquakes

**Abstract:** This literature review addresses the psychological, emotional and behavioral reactions of children exposed to disaster after earthquakes and evaluates the effects of these reactions on their recovery processes. The study reveals how the effects of traumatic events such as earthquakes on children vary according to various age, gender and social support factors. The analyzed literature indicates that children most commonly experience psychological problems such as anxiety, depression and Post Traumatic Stress Disorder (PTSD). Moreover, significant declines in children's emotional and social functioning have been observed post-disaster. The study emphasizes that the development of effective psychosocial support systems and early intervention programs for children will contribute positively to children's post-disaster recovery processes. In conclusion, this review reveals the importance of comprehensive disaster management strategies that take into account the psychosocial and social needs of children after earthquakes.

**Keywords:** Earthquake, Children, Reactions of Children in Disasters, Recovery Process, Psychosocial Support.

Geliş Tarihi: 20.05.2024 Kabul Tarihi: 10.06.2024 Makale Türü: Derleme

<sup>1</sup> Bitlis Eren Üniversitesi, Sağlık Yüksekokulu, Sosyal Hizmet Bölümü, Bitlis, Türkiye, e-posta: salihokten@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0444-4595

<sup>2</sup> Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bitlis, Türkiye, e-posta: shuaysekayaalp@gmail.com, ORCID: 0009-0005-1507-2642

### Atf için/Tocite:

Ökten, M. Salih, A. Kayaalp (2024). Depremler Sonrası Afete Maruz Kalan Çocukların Tepkilerinin İncelenmesi ve İyileştirme Süreci. *Eren Dergisi*, 3(5), 51-61.

## Giriş

Doğal afetler, olağanüstü durumların keskin bir yansımasıdır (Ayas, 2005). Depremler, insan hayatını ve yaşam alanlarını en çok etkileyen doğal afetlerden biridir. Bu afetler sadece maddi hasara yol açmakla kalmaz, aynı zamanda toplumda travmatik ve uzun süreli etkileri olan psikolojik sorunlara da neden olabilir. Özellikle çocuklar, depremler gibi travmatik olaylara karşı yetişkinlere göre daha savunmasızdır ve bu tür olaylardan daha fazla etkilenebilirler. Türkiye, jeolojik yapısı ve iklimi nedeniyle doğal afete açık bir ülkedir. Bunlar arasında depremler de yer almaktadır (Yıldız vd, 2020). Türkiye tarihi boyunca birçok depreme maruz kalmıştır. Depremlerin bıraktığı izleri günümüzde görmek mümkündür. Kahramanmaraş ilinde 6 Şubat 2023 tarihinde art arda depremler meydana gelmiş ve bu depremler 7 büyüklüğünü geçmiştir (Darga, 2023). Kahramanmaraş'ta yaşanan depremler, sadece fiziksel çevreyi değil, afete maruz kalmış çocukları da etkilemiştir. Çocuklar depremlerde en savunmasız risk grubunu oluşturmaktadır (Ak, 2014). Çocuklar, toplumumuzun geleceği olduğundan onların afetle baş etme süreçlerini anlamak ve onlara bu konuda destek olmanın önemli olduğu düşünülmektedir.

Depremler sonrasında çocuklarda görülen psikolojik tepkiler, yetişkinlerde görülen tepkilere benzerlik gösterse de bazı önemli farklılıklar da mevcuttur. Çocuklar, yetişkinlere göre daha az bilişsel ve duygusal gelişime sahiptir. Bu durum, çocukların travmatik olayları anlama ve anlamlandırma yeteneklerini sınırlamaktadır. Ayrıca çocuklar, yetişkinlere göre daha fazla sevgi, ilgi ve desteğe ihtiyaç duymaktadır. Depremler gibi travmatik olaylar, bu temel ihtiyaçları tehlikeye atabilmekte ve çocuklarda güvensizlik ve kaygı duygularına yol açabilmektedir. Son olarak, çocuklar yetişkinler kadar problem çözme ve başa çıkma becerilerine sahip değildirler. Depremlerden sonra yaşadıkları stresi ve zorlukları yönetmede daha fazla zorlanabilmektedirler (Bulut, 2009).

Bu çalışma, depremler sonrasında afete maruz kalan çocukların psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkilerini incelemeyi ve bu tepkilerin iyileşme sürecine etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle depremler sonrasında çocukların yaşadığı psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkiler incelenmiş ve bu tepkileri etkileyebilecek faktörler belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan literatür taraması yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması kapsamında, depremler sonrasında çocukların yaşadığı psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkiler üzerine yapılan araştırmalar incelenmiş ve bu araştırmalardan elde edilen bulgular analiz edilmiştir.

## 1.Çocukların Afet Sonrası Tepkileri

Depremler, çocukların hayatında önemli bir stres kaynağı olabilmektedir. Bu afetler, çocukların güvenlik duygusunu, aile ve sosyal bağlarını, günlük rutinlerini ve geleceğe yönelik umutlarını bozabilmektedir. Depremlerden etkilenen çocuklar, travmatik olayın şiddetine ve maruz kalma süresine bağlı olarak, çeşitli psikolojik, duygusal ve davranışsal problemler yaşamaktadır (Aral, 2023).

### 2. Depremler Sonrası Çocuklarda Psikolojik Tepkiler

Depremler sonrasında çocuklarda en sık görülen psikolojik tepkiler şunlardır:

#### 2.1. Anksiyete

Anksiyete, depremlerden etkilenen çocuklarda en yaygın görülen semptomlardan biridir. Anksiyete belirtileri arasında aşırı endişe, huzursuzluk, gerginlik, uyku problemleri, konsantrasyon güçlüğü ve panik ataklar yer almaktadır (Gürbüz ve Koyuncu, 2023).

#### 2.2. Depresyon

Depresyon, depremlerden etkilenen çocuklarda sıklıkla görülen bir diğer semptomdur. Depresyon belirtileri arasında üzüntü, umutsuzluk, ilgi kaybı, iştah değişiklikleri, uyku problemleri ve yorgunluk yer almaktadır (Ataç ve Özsezer, 2021).

### **2.3. Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB)**

TSSB, depremler gibi travmatik olaylara maruz kalan kişilerde görülen bir psikiyatrik bozukluktur. TSSB belirtileri arasında travmatik olayı tekrar yaşama (flashback'ler), kabuslar, travmatik olayı hatırlatan uyaranlara karşı aşırı tepki verme, konsantrasyon güçlüğü, uyku problemleri ve sinirlilik yer almaktadır.

### **2.4. Korku ve Öfke**

Depremlerden etkilenen çocuklar genellikle travmatik olaya bağlı olarak korku ve öfke duyguları yaşamaktadır. Bu duygular, çocukların uyku ve beslenme alışkanlıklarını bozabilir, sosyal ilişkilerini zorlaştırabilmekte ve saldırgan davranışlara yol açabilmektedir.

### **2.5. Üzüntü**

Depremlerden etkilenen çocuklar, sevdiklerini kaybettikleri veya evlerini terk etmek zorunda kaldıkları için üzüntü duyabilmektedirler. Bu üzüntü, çocuklarda depresyon ve diğer psikolojik problemlere yol açmaktadır.

### **2.6. Konsantrasyon Güçlüğü ve Uyku Problemleri**

Depremlerden etkilenen çocuklar genellikle travmatik olaydan sonra konsantrasyon güçlüğü ve uyku problemleri yaşamaktadır. Bu durum, çocukların okulda ve günlük hayatta zorlanmalarına neden olabilmektedir.

### **2.7. Kabus Görme**

Depremlerden etkilenen çocuklar, travmatik olayı tekrar yaşama veya travmatik olayla ilgili korkutucu rüyalar görme şeklinde kabuslar görebilmektedir. Kabuslar, çocuklarda uyku problemlerine ve gün içinde yorgunluğa yol açabilmektedir (İşmen, 2016).

## **3. Depremlerin Çocuklarda Psikolojik Tepkilerini Etkileyen Faktörler**

Depremlerin çocuklarda psikolojik tepkilerini etkileyebilecek birçok faktör vardır. Bu faktörler şunlardır:

### **3.1. Çocuğun Yaşı ve Cinsiyeti**

Daha küçük yaşta çocuklar ve kız çocukları, depremlerden daha fazla etkilenebilmekte ve daha şiddetli psikolojik tepkiler gösterebilmektedirler (Limoncu ve Atmaca, 2018).

### **3.2. Travmaya Maruz Kalma Süresi ve Şiddeti**

Daha uzun süreli ve daha şiddetli travmaya maruz kalan çocuklar, daha şiddetli psikolojik tepkiler göstermektedirler (Koç vd., 2012).

### **3.3. Aile ve Sosyal Destek**

Güçlü bir aile ve sosyal desteğe sahip olan çocuklar, travmatik olaylardan daha kolay etkilenebilmekte ve daha hızlı iyileşebilmektedirler.

### **3.4. Başa Çıkma Becerileri**

Çocukların travmatik olaylarla başa çıkmak için geliştirdiği beceriler, psikolojik tepkilerini etkilemektedir.

### **3.5. Travma Sonrası Maruz Kalınan Deneyimler**

Depremlerden sonra çocukların maruz kaldıkları diğer travmatik olaylar veya zorluklar, psikolojik tepkilerini daha da şiddetlendirebilmektedir (İşmen, 2016).

Depremler sonrasında çocukların yaşadığı psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkiler üzerine yapılan birçok araştırma bulunmaktadır.

#### 4. Teorik Çerçeve

Bu çalışma, Erikson'un Psikososyal Gelişim Teorisi ve Piaget'in Bilişsel Gelişim Teorisi çerçevesinde depremler sonrası çocukların yaşadığı psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkileri ele almaktadır.

##### 4.1. Erikson'un Psikososyal Gelişim Teorisi

Erik Erikson, insan gelişimini sekiz aşamalı bir süreç olarak tanımlar. Her aşama, bireyin yaşamında karşılaştığı ve üstesinden gelmesi gereken belirli bir krizi temsil etmektedir. Çocukluk dönemi bu teori içerisinde özellikle önemlidir, çünkü temel güven duygusunun geliştiği ilk yıllar, çocukların dünyayı güvenli bir yer olarak algılamalarını sağlamaktadır. Depremler gibi travmatik olaylar, bu temel güven duygusunu sarsabilmekte ve çocuklarda güvensizlik, kaygı gibi duygusal tepkilere yol açabilmektedir (Özdemir vd., 2012).

##### 4.2. Piaget'in Bilişsel Gelişim Teorisi:

Jean Piaget, çocukların zihinsel gelişimini dört ana aşamada incelemiştir: Sensomotor, Önoperasyonel, Somut İşlemsel ve Formal İşlemsel dönemler. Bu teori, çocukların yaşlarına ve bilişsel gelişim seviyelerine bağlı olarak dünyayı nasıl algıladıklarını ve anladıklarını açıklamaktadır. Örneğin, önoperasyonel dönemdeki çocuklar (yaklaşık 2-7 yaş arası) olayları somut şekilde algılamaktadır ve soyut düşünce gelişimleri tam olarak olgunlaşmamıştır. Deprem gibi bir olayla karşılaştıklarında, yaşadıkları duygusal ve bilişsel tepkiler bu gelişim aşamalarına göre şekillenmektedir (Kol, 2011).

Bu teorik çerçeveler, depremler sonrasında çocukların gösterdiği tepkilerin daha iyi anlaşılması için kritik bir yapı taşı sunmaktadır. Çocukların yaşadıkları psikolojik travmaların derinlemesine analizi ve onlara yönelik müdahalelerin geliştirilmesi, bu teorik temellere dayanarak şekillendirilmelidir.

#### 5. Literatür Taraması ve Tematik Analiz

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, afetlerin beklenmeyen bir anda ortaya çıkmasının bireyleri derinden etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Hassas grup olan çocuklar ise yetişkinlere göre daha az duygusal gelişim gösterdiklerinden afetlerden daha fazla etkilenmektedirler (Kay, 2023).

##### 5.1. Çocukların Afet Sonrası Tepkileri

Konu ile ilgili literatür taraması sonucunda Neriman Aral (2023) yaptığı çalışmada deprem sonrası çocukların verdiği ilk tepkinin psikolojik şok olduğundan bahsetmektedir. Çalışmanın devamında ise çocuklarda görülen tepkilerin yetişkinlerde görülen tepkilerle aynı olduğundan fakat çocukların bu tepkileri daha yoğun yaşadığından söz etmiştir. Depremler sonrası çocukların tepkileri etkileyen etmenlerin ise; ailenin tepkileri, psikososyal destek, aile dinamiği gibi kavramlar olduğundan söz etmiştir. Deprem sonrası çocuğun psikososyal destek alması gerektiğini yaptığı çalışmada vurgulamıştır. Derya Karabulut ve Tolga Bekler (2019) çalışmalarında çocuklarda görülen psikolojik tepkilerin travma sonrası stres bozukluğu, depresyon, anksiyete, patolojik yas olduğundan bahsetmekte ve bu kavramları açıklamaktadır. Bu bağlamda Aral'ın, Karabulut ve Bekler'in çalışmaları benzerlik göstermektedir. Mevhibe İrem Yıldız ve ark. (2023) yaptıkları çalışmada depremin çocuklar için bir travma olduğunu ve bu travmanın ardından stres altında kaldıklarından bahsetmiştir. Çalışmanın devamında ise çocukların güvenlik duygularının öneminden bahsetmektedirler. Robert Pynoos vd. (1993) çalışmalarında depreme maruz kalan çocukların TSSB (Travma Sonrası Stres Bozukluğu) tepkileri gösterdiğinden kız çocuklarının erkek çocuklarına oranla daha fazla tepki verdiğinden söz etmişlerdir. Ediz Kurt ve Arzu Gülbahçe (2019)'nin çalışmaları Pynoos ve ark. çalışmalarına benzemekte olup 12 sınıf öğrencilerinin TSSB belirtilerini incelemiştir. Öğrencilerin çoğunun orta- orta ve ağır TSSB belirtisi gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Semra Erkan (2010) çalışması da Pynoos ve ark. çalışmasını destekler nitelikte olup kız çocuklarının erkek çocuklara oranla depremlerden sonra daha fazla tepki verdiği sonucuna ulaşmıştır. Geraimos Kolaitisve ark. (2003) çalışmalarında depreme maruz kalan ve yaralanan çocukların yaralanmayan çocuklara oranla TSSB'yi daha ağır yaşadıkları sonucuna ulaşmışlardır. Jiajun Xu ve ark (2012) çalışmalarında çocukların deprem sonrası anksiyete yaşadığını belirtmişlerdir. Merve

Ataç ve Gözde Özsezer (2021) çalışmalarında çocukların deprem sonrası kaygı yaşadığından bahsetmiş olup çalışmaları Xu ve arkadaşlarının (2012) çalışmasına benzerlik göstermektedir. Çalışmalarında depremin hemen ardından çocukların çok fazla tepki gösterdiğini fakat bu tepkilerin 3 ay sonra azaldığından söz etmiştir.

Afete maruz kalan çocuklar bu afetler sırasında veya sonrasında yaşadıkları stres durumundan kaynaklı bazı tepkiler vermektedir. Bu tepkiler çocukların içinde bulunduğu çevrenin özelliklerinden etkilenmektedir (Danışman, 2017). Çocukların verdikleri tepkiler yaş gruplarına göre değişkenlik göstermektedir (Yılmaz ve Arslan, 2023). Bu tepkiler yalnızca psikolojik değil; sosyal, bilişsel ve fiziksel tepkiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bebekler, afet anında yaşanan olumsuzluklara anlam veremese de ebeveynlerinin kaygılı davranışları bebeklerin tedirginlik hissetmesine yol açmaktadır. Bu durum, uyku alışkanlıklarını ve sosyal becerilerini etkileyebilmektedir. Ayrıca, afetlerin ardından bebeklerin düzenli ve sık aralıklarla emzirilmemesi ciddi beslenme sorunlarına yol açmaktadır (Aral, 2023). Erken çocukluk ve ilkököl dönemlerindeki çocuklar da afetlerden etkilenmektedir. Bu yaş gruplarındaki çocuklar, kaygılarını sözlü ifade edemedikleri için davranışlarıyla kaygılarını göstermektedirler. Afet sonrası çevre koşullarının yetersizliği ve sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan zorluklar, çocukların sağlıklı gelişimini olumsuz etkileyebilmektedir. Ayrıca, ailelerinden ayrı kalma korkusu, konsantrasyon sorunları ve içe kapanma gibi belirtiler de görülebilmektedir. İlkokul dönemindeki çocuklar, afetlerle ilgili korku ve aşırı endişe yaşayabilmekte, özellikle ailelerinden ayrı kaldıklarında bu endişeler artabilmektedir (Limoncu ve Atmaca, 2018). Afetler ayrıca beslenme düzenini değiştirerek çocukların sağlıklı gelişimini olumsuz etkileyebilmektedir. Ergenlik dönemindeki gençler, deprem gibi olaylara farklı tepkiler gösterebilmektedir. Kimi gençler olayı yok sayabilirken kimi gençler ise madde kullanımına yönelmektedir. Açık iletişim ve anlayışlı bir yaklaşım gençlerin tepkilerini yönetmelerine yardımcı olabileceği düşünülmektedir (Aral, 2023).

## 5.2. Aile, Okul ve Toplumun Rolü ve Etkisi

Aral (2023) ailenin çaresizliğini gören çocukların daha büyük tepki verdiğiinden bahsetmiştir. Karabulut ve Bekler (2019) çalışmalarında ailelerin sosyoekonomik durumlarının çocuğun yaşadığı yas tepkisine etki ettiğiinden bahsetmektedirler. Ayrıca Karabulut ve Bekler okul arkadaşlığının ve akran ilişkilerinin 6-11 yaş arasındaki çocukların iyileşme süresine etki ettiğiinden bahsetmektedirler. Özge Özel ve Betül Ersoy (2023) yaptıkları çalışmada depremden sonra ailenin tepkilerinin çocuğun verdiği tepkileri etkilediğinden ve en çok okul öncesi dönemde olan çocukların bu durumla başa çıkmada zorlandıklarından söz etmiştir. Bu bağlamda çalışma Aral'ın çalışmasıyla benzerlik göstermektedir. Azize Nilgün Canel ve Lütfiye Balcı (2016) çalışmalarında deprem sonrası yaşanan travmanın ebeveynlerden çocuğa bilinçli veya bilinçdışı olarak gerçekleştiği sonucuna ulaşmışlardır.

## 5.3. Destek Sistemlerinin Etkisi ve Önemi

Aral (2023) psikososyal desteğin çocuğun yaşadığı durumu daha rahat atlama için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Karabulut ve Bekler (2019) sosyal desteğin ergenlerin iyileşmesinde etkili olduklarından bahsetmektedirler. Yıldız ve ark. (2023) çocuğa duygusal destek verilmesinin çocuğa yarar sağlayacağından bahsetmektedirler.

Bunlar dışında deprem afetinin etkileri ise deprem afetinden hemen sonraki saat ve günlerde; açlık ve güvensiz ortamlarda bulunma durumu önemli risk faktörlerini oluşturmaktadır. Bu dönemde enkaz altında kalmak, ölümlere tanık olmak, kayıplarla başa çıkmak ve geçmişte yaşanan travmatik deneyimlerin etkisiyle mücadele etmek de risk seviyelerini artırabilmektedir. Ayrıca, deprem öncesindeki işlevsellik düzeyi de bu riskleri etkileyen bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu durumlar, bireylerin duygusal ve fiziksel sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir.

Mualla Buket Soygüt vd. 2023 yılında yayımladıkları çalışmalarında depremler sonrası yaşananları çocuk özelinde eleştirilmişlerdir. Bu eleştiriler aşağıdaki şekilde incelenmiştir.

*Eğitim:* Çalışmada eğitimin önemine ve çocukların iyileşmesi için rutinlerine bir an önce dönmeleri

gerektiği vurgusu yapıldıktan sonra eğitim 63 gün sonra başladığından bahsedilmiş olup bu sürenin çocukların rutinlerine dönmeleri konusunda geç olduğu belirtilmektedir.

Deprem sonrası engelli kalan çocukların eğitimlerine dönmelerini konusunda net bir bilginin olmadığından bahseden Soygut vd. 27.462 çocuğun okula döndüğünü belirtmişlerdir.

*Çocuk Hapisanelerindeki Çocuklar:* 163 çocuğun başka şehre nakli yapıldığını belirten Soygüt ve ark. çocuklar hakkında detay bilmediklerini, çocukların ailelerinin olup olmadığını bilmediklerini, nakil yapılırken çocukların ailelerine haber verilip verilmediğini bilmediğinden bu konuyu eleştirmişlerdir.

*Sağlık:* Çocukların bulaşıcı hastalıklara maruz kaldıklarından ve SMA hastası bebekler için kampanyalar düzenlendiğinden bahseden çalışmada toplumun ortak bir şekilde sorunu çözmesinin yanında devletin de desteğini beklediğini belirtmektedir. Sağlık hizmetlerine ulaşımın zorluğu da çalışmada eleştirilmiştir.

*Şiddet:* Çalışmada özellikle kız çocuklarının suça ve şiddete itildiği ve birçok çocuğun başka şehre gönderildiğinde bahsedilmekte olup refakatsiz çocukların ailelerine ulaşılması konusu eleştirilmiştir.

## **6. Deprem Afeti Sonrası Çocuklar İçin İyileştirici Müdahaleler:**

Bu bölüm, literatürde bulunan afetlerde çocuklar için psikososyal destek hizmeti uygulamaları ve afetlerde çocuklara yönelik terapi ve destek hizmeti konulu makaleler taranarak oluşturulmuştur. İyileştirici müdahaleler çocuklar için erişilebilir olmalıdır. Çocuklar için en önemli iyileştirici müdahaleler psikolojik ilk yardım ve grup terapileridir. Sözel olarak yaşadıkları durumu ifade edemeyen çocuklar grup terapilerinde resim çizerek ve oyun oynayarak kendilerini ifade etmektedirler (Khan ve ark., 2023). Ruh sağlığı uzmanlarının müdahalelerinin yanında ailenin çocuğa karşı davranışı da çocuğun bu süreci rahat atlattığı için önem taşımaktadır. Aile çocuğun anlayacağı şekilde afeti çocuğuna anlatmalı ve çocuğun kendini ifade edebilmesi için ailenin bir arada etkinlikler yapması gerekmektedir (İşmen, 2016).

Psikososyal destek, bireyin özel taleplerine bağlı olmayan, genel amaçları arasında bireyden topluma doğru uzanan bir süreçtir. Bu destek, ilgilendiği grupların refahını artırmayı ve mağduriyetlerini gidermeyi amaçlayarak, aynı zamanda hukuki alanlarda bilgi sahibi olmayı içermektedir. Bu yaklaşım, riskleri önceden tahmin edebilen, önleyen ve ortadan kaldıran bir nitelik taşımaktadır.

1999 yılında Marmara depremi sonrasında çocukların iyileşme sürecini hızlandırmak için öğretmenlerin psikososyal destek eğitimi almaları sağlanmış çocukların bu süreci daha hızlı atlattıkları hedeflenmiştir. Aynı zamanda UNICEF çocuk dostu alanlar kurup birçok çocuğun bu hizmetten yararlanmasını sağlamıştır (Aydın, 2012).

Van depremi sonrasında ise kurum bakımında kalan çocuklar güvenli bölgelerdeki kurumlara nakledilmişlerdir. Kurum bakımında olmayıp evlerinin hasar durumundan dolayı konteynerlerde kalan çocuklar için oyun oynayabilecekleri bir alan oluşturulmuş, kütüphane kurulmuş ve depremin travmatik etkilerini azaltmak için çeşitli geziler düzenlenmiştir. ASHB (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı) çocuklar ve diğer dezavantajlı grupların psikolojik etkilerini azaltmak için bilgilendirici broşürler dağıtmıştır. Deprem bölgelerinde kurulan psikososyal destek çadırlarında çocukların iyilik hallerini artırmak için ASHB tarafından çocuk gelişimi uzmanları görevlendirilmiştir. Deprem bölgesinde bulunan refakatsiz çocuklar için çağrı merkezi hizmeti oluşturulup çocukların en kısa zamanda ailelerine; aileleri yoksa akrabalarına teslim edilmiştir. Ailesi ve akrabası bulunmayan çocuklar ise kurum bakımına alınmıştır (Koç ve Yalçın, 2023).



## Sonuç

Bu çalışma, depremler sonrasında afete maruz kalan çocukların psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkilerini kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Yapılan literatür taramasında, çocukların yaşadığı travmanın derin ve çeşitli psikolojik etkiler bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Depremler, özellikle anksiyete, depresyon ve Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) gibi durumlarla ilişkilendirilmiş, çocukların sosyal etkileşimlerinde ve akademik başarılarında düşüslere neden olmuştur.

Ayrıca, bu literatür taraması çalışması, çocukların yaşadıkları travmatik deneyimlerden etkilenme düzeyinin, yaş, cinsiyet, aile ve sosyal destek sistemleri gibi çeşitli faktörlere göre değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Etkili bir iyileşme süreci için, çocuklara yönelik çok disiplinli bir yaklaşım gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Eğitim, psikososyal destek hizmetleri, aile içi etkileşim ve akran ilişkileri bu süreçte kritik rol oynamaktadır.

Bu çalışma, afet sonrası çocuklar için psikososyal destek programlarının geliştirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ancak, depremlerin çocuklar üzerindeki psikolojik, duygusal ve davranışsal tepkileri üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Gelecek çalışmalar, çocukların bu tür olaylardan nasıl etkilendiğini daha iyi anlamak ve onlara yönelik daha etkili destek mekanizmaları geliştirmek için önemli olacağı düşünülmektedir.

Son olarak, afet yönetimi ve müdahale planlarının, çocukların özel ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak hazırlanması gerektiği vurgulanmalıdır. Çocukların ruhsal sağlığı, toplumun genel refahı için büyük önem taşımaktadır. Çünkü çocuklar, geleceğimizin mimarlarıdır ve onların psikolojik sağlığı, toplumun genel iyiliğine katkıda bulunacaktır.

## Kaynakça

- Ak, B. (2014). Determination and Evaluation of Effects of Earthquake on School Age Children's (6-12 years old) Behaviours . *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 845 – 851.
- Aral, N. (2023). Deprem'in Çocuklar Üzerindeki Etkileri. *Journal of Child & Development (J-CAD)/Çocuk ve Gelişim Dergisi (ÇG-D)*, 6(11).
- Ataç, M., & Özsezer, G. (2021). Depremden Etkilenen Çocuk ve Ergenlerin Ruhsal Durumu ve Hemşirelik Yaklaşımı. *Acil Yardım ve Afet Bilimi Dergisi*, 1(1), 22-27.
- Ayas,T. (2005). Depremden 42 Ay Sonra Deprem Bölgesinde Yaşayan Çocuklarda Görülen Psikolojik Belirtilerin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Journal of Educational Sciences & Practices*,4,(8).
- Aydın, D. (2012). Afet Sonrası Psikososyal Destek Uygulamaları. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.Bulut, S. (2009). Depremden Sonra Çocuklarda Görülen Travma Sonrası Stres Tepkilerinin Yaş ve Cinsiyetler Açısından Karşılaştırılması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(31), 43-51.
- Canel, A. N., & Balcı, L. (2016) Deprem Travmasının Kuşaklararası Aktarımının Ortaokul Öğrencileri Üzerinden İncelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi).Danışman, I. G., Okay, D. (2017). Afetlerin Çocuk ve Ergenler Üzerindeki Etkileri ve Müdahale Yaklaşımları. *Türkiye Klinikleri Psychology-Special Topics*, 2(3), 189-197.
- Darga, H.(2023). 6 Şubat Kahramanmaraş Depremlerinde Çocukların Yaşadıkları ve Ebeveynlerinde Tanık Oldukları Duygu Durumları. *Mehmet Akif Ersoy University Journal of EducationFaculty*, (68).
- Erkan, S. (2010). Deprem Yaşayan ve Yaşamayan Okul Öncesi Çocukların Davranışsal/duygusal Sorunlarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(28), 55-66.
- Gürbüz, F., & Koyuncu, N. E. (2023). Çocuklar ve Deprem. *In International Conference on Scientific and Academic Research* (Vol. 1, pp. 379-83).
- İşmen, A. E. (2016). Deprem Yaşantısına Bağlı Travma Ve Çocuklar Üzerindeki Etkileri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(2).
- Karabulut, D.,& Bekler, T. (2019). Doğal Afetlerin Çocuklar ve Ergenler Üzerindeki Etkileri. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 5(2), 368-376.
- Kay, M. A. (2023). Doğal Afetler. Çocuk Resimlerinin Analizi-2, 109. *Efe Akademi Yayınları*.
- Khan YS, Khan AW, Alabdulla M. (2023).The Psychological Impact of The Turkey-Syria Earthquake on Children: Addressing The Need For Ongoing Mental Health Support and Global Humanitarian Response. *Eur J Psychotraumatol*.14(2):2249788.
- Koç, M., Çolak, T. S., & Dusunceli, B. (2012). Cognitive, Emotional and Behavioral Reactions (7-12 years of age) Against Trauma According to Telling Time and Style. *Elementary Education Online*, 11(1), 75-84.
- Koç, M., Yalçın, S. (2023). Afetlerde Krize Müdahale: Kahramanmaraş Depremi'nde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nun Çalışmaları. *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 93-105.

- Kol, S. (2011). Erken Çocuklukta Bilişsel Gelişim ve Dil Gelişimi. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(21), 1-21.
- Kolaitis, G.,Kotsopoulos, J., Tsiantis, J., Haritaki, S.,Rigizou, F., Zacharaki, L.,E,Riga.,Augoustatou,A., Bimbou,A., Kanari,N., Liakopoulou,M.,Katerelos, P. (2003). Post Traumatic Stress Reactions Among Children FollowingtheAthens Earthquake of September 1999. *European Child&Adolescent Psychiatry*, 12, 273-280.
- Kurt,E. &Gülbahçe, A. (2019). Van Depremini Yaşayan Öğrencilerin Travma Sonrası Stres Bozukluğu Düzeylerinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(3), 957-972.
- Limoncu, S.,& Atmaca, A. B. (2018). Çocuk Merkezli Afet Yönetimi. *Megaron*, 13(1).
- Özdemir, O., Özdemir, P. G., Kadak, M. T., & Nasıroğlu, S. (2012). Kişilik Gelişimi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(4), 566-589.
- Özel,Ö. & Ersoy, B. (2023). Depremden Etkilenen Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Okula Uyum Sürecine İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, (Özel Sayı), 465-481.
- Pynoos, R. S.,Goenjian, A., Tashjian, M., Karakashian, M., Manjikian, R., Manoukian, G., Steinberg, A.M.,Fairbanks, L. A. (1993). Post-traumatic Stressreactions in Children Afterthe 1988 Armenian Earthquake. *The British Journal of Psychiatry*, 163(2), 239-247.
- Soygüt, M. B., Gündoğdu, H., Kılıç, Z., & Tekin, E. Ö. (2023). Deprem Bölgesinde Çocuk Olmak. *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 419-435.
- Xu, J.,Xie, L., Li, B., Li, N., &Yang, Y. (2012). Anxiety Symptoms Among Children AftertheWenchuan Earthquake in China. *Nordicjournal of psychiatry*, 66(5), 349-354.
- Yildiz,A. Teeuw, R. Dickinsonb, J. Roberts, J.(2020). Children’s Earthquake Preparedness and Risk Perception: A Comparative Study of Two Cities in Turkey, Using a Modified PRISM Approach . *International Journal of Disaster Risk Reduction* , 2-13.
- Yıldız, M. İ., Başterzi, A. D., Yıldırım, E. A., Yüksel, Ş., Aker, A. T., Semerci, B.,Çakıroğlu,S.,Yazgan,Y.,Sercan,M.,Erim,B,R.,Küçükparlak,İ.,Hacıoğlu Yıldırım, M. (2023). Deprem Sonrası Erken Dönemde Koruyucu ve Tedavi Edici Ruh Sağlığı Hizmeti-Türkiye Psikiyatri Derneği Uzman Görüşü. *Turkish Journal of Psychiatry*, 34(1).
- Yılmaz, H., Arslan, E. (2023). Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Gözünden Deprem. [www.researchgate.net](http://www.researchgate.net) erişim tarihi:28.11.2023.

## EXTENDED ABSTRACT

### Introduction

Natural disasters are a sharp reflection of extraordinary situations (Ayas, 2005). Earthquakes are one of the natural disasters that affect human life and living spaces the most. These disasters not only cause material damage, but can also cause psychological problems with traumatic and long-lasting effects on society. Children in particular are more vulnerable to traumatic events such as earthquakes than adults and may be more affected by such events. Turkey is a country prone to natural disasters due to its geological structure and climate. Earthquakes are among them (Yıldız et al, 2020). Turkey has been exposed to many earthquakes throughout its history. It is possible to see the traces left by earthquakes today. In Kahramanmaraş province, earthquakes occurred on February 6, 2023 and these earthquakes exceeded magnitude 7 (Darga, 2023). The earthquakes in Kahramanmaraş affected not only the physical environment but also the children who were exposed to the disaster. Children constitute the most vulnerable risk group in earthquakes (Ak, 2014). Since children are the future of our society, understanding their coping processes with disasters and supporting them in this regard are of great importance. Although the psychological reactions seen in children after earthquakes are similar to those seen in adults, there are also some significant differences. Children have lower levels of cognitive and emotional development compared to adults (Bulut, 2009). This limits their ability to understand and make sense of traumatic events. In addition, children need more love, attention and support than adults. Traumatic events such as earthquakes can jeopardize these basic needs and lead to feelings of insecurity and anxiety in children. Finally, children do not have the same problem-solving and coping skills as adults. They may have more difficulty in managing the stress and difficulties they experience after earthquakes (Bulut, 2009).

This study aims to examine the psychological, emotional, and behavioral reactions of children exposed to disasters after earthquakes and to evaluate the impact of these reactions on the healing process. In line with this purpose, firstly, the psychological, emotional and behavioral reactions of children after earthquakes will be examined and the factors that may affect these reactions will be tried to be determined.

This study was conducted with the literature review method, which is one of the qualitative research methods. Within the scope of the literature review, studies on the psychological, emotional and behavioral reactions of children after earthquakes were examined and the findings obtained from these studies were analyzed.

### Method

The study was created by reviewing the literature. The information obtained was analyzed by using databases such as Google Scholar, Yöktez, Science Direct, Dergi Park, which provide access to information on the subject, and the scientific studies reached by using concepts such as disasters, children and disasters, children's reactions to disasters, and children's psychological states after disasters.

### Results

Turkey, being located on active fault sources, experiences earthquakes frequently. Frequent earthquakes reveal the need for disaster management. After the great Kahramanmaraş earthquakes, which are described as the disaster of the century, the concepts of disaster and disaster management are frequently mentioned. 2023 has been declared as the year of disaster, and AFAD (Disaster and Emergency Management Presidency) provides training in various institutions to protect them from disasters.. Considering the disasters, it is discussed in this article that children are more affected by disasters and cannot get out of these effects for a long time.

As a result of the literature review, it was concluded that earthquakes have deep effects on children. These effects can be listed as various psychological problems such as PTSD, depression, anxiety and insecurity. In addition to these problems, there is a decline in children's social relations and academic achievement. It is of great importance to understand the reactions of children after earthquakes and to support children for their solution. Early identification and intervention of their reactions will increase

children's well-being. A multidisciplinary approach is required to improve children's well-being. For this, education, psychosocial support services, family and interaction with the child's peers are important for the rehabilitation of the child.

In conclusion, understanding the reactions of children after earthquakes and trying to improve them is of great importance for public health. Since children are the architects of our future, their psychological health will contribute to the well-being of society.

More research is needed on the psychological, emotional and behavioral reactions of children after earthquakes. These studies will contribute to the development of more effective psychosocial support programs for children affected by earthquakes.

### **Conclusion**

In conclusion, understanding the reactions of children after earthquakes and trying to improve them is of great importance for public health. Since children are the architects of our future, their psychological health will increase the well-being of the society.

More research is needed on the psychological, emotional and behavioral reactions of children after earthquakes. These studies will contribute to the development of more effective psychosocial support programs for children affected by earthquakes.

# Kâşânî'nin Mektubu, Uluğ Bey'in Düzenlediği Edvâr Meclisi ve Merâgî'nin Şerh-i Edvâr'ı

Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ\*

**Öz:** İslâmiyet'in ilk asırlarından itibaren mûsikî nazariyatıyla ilgili çalışmalar başlamıştır. İlk çalışmalar daha çok Yunan etkisinde ve kısıtlı konularda yapılmış, daha sonra Fârâbî, İbn Sinâ ve İbn Zeyle gibi filozoflar tarafından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. 13. yüzyılda Safiyüddin Urmevî, yapılan çalışmaları inceleyerek eksik veya yetersiz kalan konuları tamamlamış ve "Edvâr" adı verilen metodunu *Kitâbü'l-Edvâr* adlı kitabında sunmuştur. *Kitâbü'l-Edvâr*, Merâgî, Müstevfî, Benâî gibi sonraki yazarlar tarafından kabul edilerek mûsikî nazariyatındaki eserlerin temelini oluşturdu. Ayrıca *Kitâbü'l-Edvâr*'ın üzerine birçok şerh çalışması yapılmıştır. Bu şerhlerden biri de 15. yüzyılın büyük simâlarından Abdülkâdir-i Merâgî'ye aittir. Merâgî'nin günümüze ulaşan *Câmiu'l-elhân* ve *Makâsidu'l-elhân* adlı eserlerinin telif yılı belli olsa da yazdığı *Şerh-i Edvâr*'ın telif tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ünlü matematikçi ve astronom Kâşânî'nin babasına yazdığı bir mektupta, Uluğ Bey tarafından Semerkant'ta Merâgî'nin de katıldığı "Edvâr" konulu bir meclisten bahsedilmiştir. Bu makalede Safiyüddin Urmevî *Edvâr*'ı üzerine yazılan şerhler ve Merâgî'nin eserlerinin telif tarihinden bahsettikten sonra, Kâşânî'nin hayatından kısaca bilgiler verilmiştir. Ardından Kâşânî'nin mektubu incelenerek Merâgî'nin hayatı ve *Şerh-i Edvâr*'ının telif tarihi ile ilgili yeni bulgular sunulmuştur. Makalenin sonunda ise mektubun Farsçası ile Türkçe tercümesine yer verilmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Mûsikî, Urmevî, Kâşânî, Merâgî, Uluğ Bey, Şerh-i Edvâr

## Kashani's Letter, Advâr Assembly Organized by Ulugh Beg and Maragi's Sharh el-Advâr

**Abstract:** Studies on musical theory began from the early centuries of Islam. Initially influenced by Greek thought and limited in scope, these studies were later comprehensively addressed by philosophers such as Farabi, Ibn Sina, and Ibn Zeyle. In the 13th century, Urmavi examined and completed existing works, introducing his method named "Advâr" in his book al-Advâr. Al-Advâr was accepted by subsequent authors and formed the basis of works on musical theory. Numerous commentaries were also written on it, including one by Maragi, a prominent figure of the 15th century, whose exact date of composition for his commentary Sherh-i Advâr remains unknown despite the known dates of his extant works *Cami al-alhan* and *Makasid al-alhan*. In a letter to his father, the renowned mathematician and astronomer Kashana mentioned an assembly on "Advâr" organized in Samarkand by Ulugh Beg, which Merâgî also attended. This article discusses commentaries on Urmavi's Advâr and the dates of Maragi's works, followed by brief information on Kashani's life. Subsequently, Kashani's letter is examined to present new findings regarding Maragi's life and the composition date of Sherh-i Advâr. The article concludes with both the original Persian text and a Turkish translation of the letter.

**Keywords:** Musica, Urmavi, Kashani, Maragi, Ulugh Bey, Sherh-i Advâr

## Giriş

İslamiyet'in Hicaz'da ortaya çıkması ve zamanla geniş bir coğrafyaya yayılması, çeşitli milletlerin bir araya gelmesine ve bunun sonucu olarak kültürel etkileşimlere yol açmıştır. Bu etkileşimler farklı geleneklerin, bilgilerin ve sanat formlarının paylaşılmasını sağlamıştır.

İslâm devletinin kurulması ve toplumun yönetiminde duyulan ihtiyaçların giderilmesi doğrultusunda, Yunanca başta olmak üzere farklı dillerde yazılan felsefe, tıp, siyaset, coğrafya, matematik ve astronomi gibi konulardaki birçok eser; Patrik Sergios, Staphon, Marianos, İbn Mukaffa, İbn Buhtîşû, İbn Bitrîk, Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, Curcîs b. Cibrâîl gibi âlimler tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir (İbnü'n-Nedîm, 1398, s. 340). Mûsikî nazariyatında yazılan eserler de bu tercüme faaliyetleri kapsamında yer almıştır. Örneğin, Öklid (M.Ö. III. yüzyıl), Batlamyus (ö. 168?) ve Aristoxenus (M.Ö. IV. yüzyıl) gibi bilginlerin mûsikî eserleri Arapçaya çevrilmiştir (Farmer, 1956: 152; İbn Sinâ, 1956, s. 33; İbnü'n-Nedîm, 1398, s. 326; Fârâbî, 1967, s. 103 ve 270; Fahri, 1974, s. 28).

Mûsikî ilmi ve sanatı, İslâmiyet'in ilk asırlarında farklı kavimlere mensup Yûnus Kâtib-i Fârsî (ö. 135/752?), İbn Muhriz (ö. 97/715?), Garîz (ö. 98/717?), İbn-i Süreyc (ö. 105/723'te hayatta) ve Ma'bed b. Vehb (ö. 126/744) gibi ünlü sanatçılar tarafından, kendi kültürlerine ait ezgiler ve enstrümanlarla, Arapça güftelerle icra edilmiştir. Mûsikî nazariyatında yazılan eserler de Yunan müziği ve felsefesinin etkisi altında icra edilen müzikle harmanlanarak kaleme alınmıştır (İsfahânî, 2008: 168; Danişpejuh, 1391: 5-6).

İslâm coğrafyasında icra edilen müzik ile Yunan etkisi altında kaleme alınan mûsikî nazariyatının mevcut olduğu bu durum nazariyatçılar ile icracılar arasında birçok tartışmaya yol açmıştır. Nitekim Fîlsûfu'l-Arap lakabıyla meşhur olan Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin (ö. 252/866?) telif ettiği *Risâle fî hubri sinâ'ati't-te'lf, Risâle fî eczâ'i hubriyye fi'l-mûsikâ* ve *Risâle fî'l-luhûn ve'n-nağam*<sup>1</sup> adlı eserleri ile çağdaşı İshak-i Mevsilî (ö. 235/850) arasında yaşanan ihtilaflar ve tartışmalar bu duruma örnek verilebilmektedir (el-Kindî, 1962: 115; Hüseyini, 2023: 22-24).

İslâmiyet'in ilk çağlarında yazılan mûsikî eserleri, işlenen konular açısından çok kısıtlı ve yetersiz olduğu gerekçesiyle Fârâbî (ö. 339/950?) tarafından çok kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Fârâbî *el-Mûsikâ'l-kebîr*'inde açıkladığı üzere, kendi çağında ve öncesinde yazılan eserleri inceledikten sonra onların eksikliklerini tamamlamak amacıyla bu eseri kaleme alma gereği duymuştur (Fârâbî, 1967: 36-37).

Fârâbî'nin *el-Mûsikâ'l-kebîr*'i ile mûsikî nazariyatı yüksek bir düzeye ulaşmıştı. Ancak yine de mûsikî nazariyatında; nağmelerin oranları, cem'lerin türleri, ikâ'lar ve devirler gibi konularda çözülmemiş meseleler bulunuyordu. Ayrıca mûsikî konularının değerlendirilmesi ve sınıflandırılması açısından da bir düzen izlenmiyordu. Nitekim Fârâbî ikâ, akort ve enstrüman gibi konuları birkaç bölümde veya konunun başlığıyla alakalı olmayan yerlerde açıklamıştır (Fârâbî, 1967: 983, 1022, 1075, 1140). Fârâbî'nin *el-Mûsikâ'l-kebîr*'i ile nazariyatta çizdiği hat, kendisinden sonraki nazariyatçılar tarafından devam ettirilmiştir<sup>2</sup>.

İbn-i Sinâ (ö. 428/1037), Fârâbî'nin etkisiyle *eş-Şifâ*'nın on ikinci bölümünde "Cevâmî' u 'ilmî'l-mûsikâ" başlığıyla, *en-Necât*'ında "el-Muhtasar fî 'ilmî'l-mûsikâ" başlığıyla ve Farsça kaleme aldığı *Dânişnâme-i 'Alâî* adlı ansiklopedisinde "Risâle-i Mûsikî" başlığıyla mûsikî konusunu detaylı bir şekilde işlemiştir (İbn Sinâ, 1379: 479-486).

İbn Sinâ'nın önde gelen talebelerinden, İbn Zeyle adıyla meşhur olan Ebû Mansûr Hüseyin b. Muhammed b. Ömer b. Zeyle İsfahânî (ö. 440/1048), hocasının izinden giderek mûsikî ilmi üzerinde yazdığı *el-Kâfi fi'l-mûsikî* adlı eseri ile müzik teorisiyle ilgili ilmî çalışmaların gelişmesine büyük bir katkı sağlamıştır. İbn-i Zeyle'nin eserinde çözdüğü en önemli sorunlardan biri, nağmelerin isimleri ve ebce adetleri (notasyon)

<sup>1</sup> Kindî'nin mûsikî üzerinde yazdığı eserler hakkında kaynaklar farklı bilgiler ve isimler aktarmışlardır (İbnü'n-Nedîm, 1398: 365; İbn Ebu Usaybia, 1965: 290; İbnü'l-Kiftî, 1326: 242).

<sup>2</sup> Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997) ansiklopedi mahiyetinde olan *Mefâtihu'l-'ulûm*'unda ve İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ'nın *er-Resâil*'inde (Harezmi, 1989: 259-266; İhvânü's-Safâ, 1405: 183-240).

ile eşleştirilmesidir. İbn Zeyle'nin tashih ettiği ve sunduğu notasyon sistemi, diğer nazariyatçılar tarafından kabul edilerek onun yöntemi uygulanmıştır.

Safiyüddin Urmevî (ö. 693/1294), mûsikî üzerine yazılan eserleri inceleyerek "Edvâr" adıyla meşhur olan sistemini, kaleme aldığı *Kitâbü'l-Edvâr fi ma'rifeti'n-nagam ve'l-evâtâr* adlı eserinde sunarak müzik teorisi alanında yeni bir kapı açmıştır (Rostami, 1380: xiv). Urmevî'den sonra müzik nazariyatı hakkında yazılan eserler en az 15. yüzyılın sonuna kadar onun ortaya koyduğu sistem üzerine inşa edilmiştir. "Edvâr" kelimesi devir kelimesinin çoğulu olarak makam/makamlar anlamındadır. Bu terim yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır ve o dönemden sonra mûsikî ilmine "ilm-i Edvâr" ve mûsikîşinâslara da "Edvârî" denmiştir. Urmevî'den sonra yazılan eserlerin adlarında da "Edvâr" kelimesi, "mûsikî" kelimesi yerine kullanılmıştır. Abdülkâdir-i Merâgî'nin (ö. 838/1435) torunu Mahmud b. Abdülaziz Merâgî'nin II. Bayezid'e (1481-1512) ithafen telif ettiği *Makâsîdu'l-Edvâr*, Hızır b. Abdullah'ın (ö. 875/1470) *Kitâbu'l-Edvâr*'ı, Mahmûdî-i Mevlevî'nin (XV.yy.) *Nazm-ı Edvâr* adlı mesnevîsi, Nizâmüddin Kiyâ Rüstem'in (XVII. Yy.) *Hulasatü'l-Edvâr fi metalibi'l-ehrar*'ı, İnyetullâh Herevî'nin (XVII. yy.) *Tuhfetu'l-Edvâr*'ı ve Mehdikulî Hân-ı Hidayet'in (ö. 1955) *Mecmeu'l-Edvâr*'ı konuya örnek olarak verilebilmektedir.

### Urmevî'nin Edvâr'ına Yazılan Şerhler

Urmevî'nin *Edvâr*'ı temelinde yazılan eserlerle birlikte *Edvâr*'a birçok şerh yazılmıştır. Abdülkâdir-i Merâgî *Câmiu'l-elhân* adlı eserinde, 29 Şaban 778 (11 Ocak 1377) tarihinde Celâyirli Sultan Hüseyin'in (ö. 748/1382) Tebriz'deki sarayında düzenlenen "Nebet-i Müretteb" meclisinden bahsederken, mecliste bulunan müziğin hem amelî hem de nazarî yönleriyle ilgilenen ve aralarında *Edvâr* şârihleri bulunan sanatçıların isimlerini kaydetmiştir. Merâgî'nin aktardığı bilgilere göre, Mevlânâ Celaeddin Fazlullâh el-Ubeydî, Mevlânâ Sa'deddin Kûçek ve Mevlânâ Ömer Tâc-ı Horasânî, *Edvâr* şârihleri olarak mecliste hazır bulunmaktadır (Merâgî, 1388: 274). Merâgî, *Şerh-i Edvâr*'ında yine *Edvâr* konulu başka bir meclisten de bahsederek Nasrullah Kâinî'nin *Edvâr*'a yazdığı şerhinden söz etmiştir (Merâgî, 1370: 110; Salmani, 2024: 40; Hüseyini, 1388: 17).

Matematik, felsefe, mantık ve kelam alanlarında eserleri ile ün kazanan İmâdüddîn Yahya b. Ahmed Kâşî de *Edvâr* şârihlerinden biridir. İncûlar Hükûmeti'nin (1303-1357) hükümdarı Cemâleddin Ebû İshâk-ı İncû'nun (1321-1357) isteği üzerine Şiraz'da *Edvâr*'a Farsça olarak 2 Muharrem 746 (5 Mayıs 1345) yılında şerh yazmıştır (Kâşî, Tercüme ve Şerh-i Edvâr, Meclis ktp., nr. 2207, vr. 66b; Salihi, 1392, ss. 233-240). Mîrek-i Buhârî ve Mübârekşâh-ı Buhârî isimleriyle tanınan Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî (ö. 784/1382), *Edvâr*'ın şârihlerinden biri olarak, Şiraz'dayken Muzaffarî Devleti'nin (1318-1393) hükümdarı Ebû'l-Fevâris Şâh Şücâ (ö. 787/1385) adına 7 Safer 777'de (8 Temmuz 1375) *Edvâr*'a kapsamlı bir şerh yazmıştır (Buhârî, Şerh-i'l-Edvâr, Topkapı ktp., nr. A.3458, vr. 68b).

### Abdülkâdir-i Merâgî'nin Şerh-i Edvâr'ının Telif Tarihi

Urmevî'nin *Edvâr*'ına yazılan şerhlerden biri Abdülkâdir-i Merâgî'nin şerhidir. Abdülkâdir-i Merâgî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında *Câmiu'l-elhân*, *Makâsîdu'l-elhân* ve *Şerh-i Edvâr* bulunmaktadır.<sup>3</sup> Bu eserlerin müellif nüshaları, yani Merâgî'nin kendi el yazısıyla istinsah ettiği nüshalar mevcuttur. Bu eserlerden ilki olan *Câmiu'l-elhân*'ın müellif nüshaları, Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde Marsh 282 numara ile ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3644 numara ile kayıtlıdır. Merâgî, Bodleian nüshasının zahriyesine, eserini Muharrem 808'de (Nisan 1405) yazdığına dair bir kayıt düşmüştür<sup>4</sup>. Ancak eserin telif tarihini sadece bu kayda dayanarak belirlemek zordur, çünkü nüshanın ferağ kaydında, eserini cuma günü 16 Safer 816'da (18 Mayıs 1413) tamamladığını belirtmiştir<sup>5</sup>. Bu çelişkili tarihlerden dolayı, Merâgî'nin *Câmiu'l-elhân*'ını 808'de

<sup>3</sup> Merâgî'nin günümüze ulaşmayan eserleri için bk. Sezikli - Hüseyini. (2023). "Abdülkâdir Merâgî'nin Günümüze Ulaşmayan Eserleri". *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 863-886.

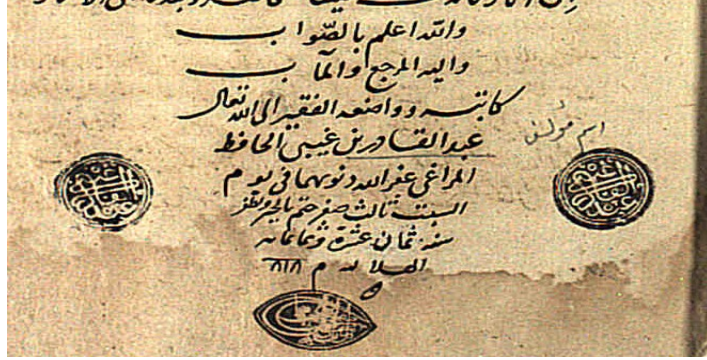
<sup>4</sup> Bodleian, Marsh 282, vr. 1a:

« كتاب جامع الالحن في علم الموسيقى، كاتبه و واضعه عبد القادر بن غيبى الحافظ المراغى  
غفر الله ذنوبهما في شهر محرم المكرم سنة ثمان وثمانمئة الهلالية»

<sup>5</sup> Bodleian, Marsh 282, vr. 273a:

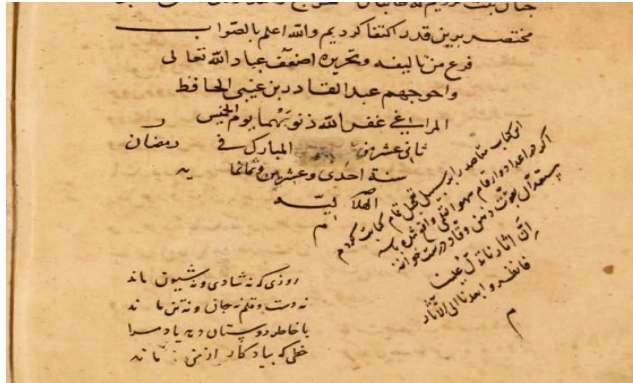


(Nisan 1405) yazmaya başlayıp, 816 (Mayıs 1413)'te bitirdiği sonucuna varmak mümkündür. Ayrıca Merâgî, eserini tamamladıktan kısa bir süre sonra, 3 Safer 816'da (5 Mayıs 1413) nüshanın son varığında yaptığı bir kayıta, bu eseri oğlu Abdurrahman için yazdığını belirtmektedir: *Câmiu'l-elhân*'ın ikinci nüshası yani Nuruosmaniye nüshasını Merâgî, cuma günü 16 Safer 818'de (27 Nisan 1415) tamamlamıştır<sup>6</sup>. Merâgî, bu nüshanın derkenarlarında tashihler yaparak dibace kısmının derkenarında (vr. 1b) Şahrüh Sultanı (دعای پادشاه), "İslam Padişahının duâsı" başlığıyla övünerek eserini kendisine ithaf etmiştir (şekil 1).



Şekil 1: Merâgî, *Câmiu'l-elhân*, Nuruosmaniye ktp., nr. 3644, vr. 120a

Merâgî'nin elimize ulaşan ikinci kitabı *Makâsidu'l-elhân* adlı eseridir. Bu eserden müellif hattıyla yazılmış üç nüsha tespit edilmiştir. Merâgî *Câmiu'l-elhân*'ından üç yıl sonra 12 Ramazan 821 (13 Ekim 1418) tarihinde Hera'tayken *Makâsidu'l-elhân*'ı telif etmiştir (Meşhed, Razavî Ktp, nr. 5390). Elimize ulaşan *Makâsidu'l-elhân*'ın ikinci müellif nüshası 22 Zilkade 821 (21 Aralık 1418) yılında istinsah edilmiştir (Bibliothèque nationale ktp., Supplément persan, nr. 1121). Üçüncü nüsha ise 21 Şevval 821 (21 Kasım 1418) tarihinde istinsah edilmiştir (Oxford, Bodleian Library, nr. 264), (şekil 2).



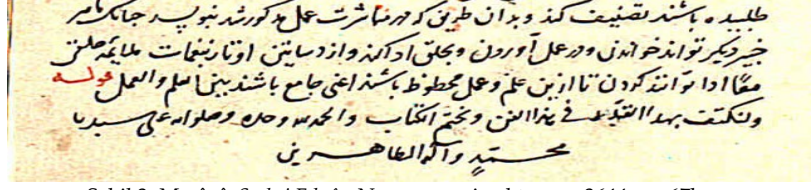
Şekil 2: Merâgî, *Makâsidu'l-elhân*, Astan-ı Kuds ktp., nr. 5390, vr. 75b

Merâgî'nin elimize ulaşan üçüncü eseri *Şerh-i Edvâr* adlı eseridir. Bu eserin müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 3651) bulunmaktadır. Ancak Merâgî *Şerh-i Edvâr* nüshasının ferağ kaydında, *Câmiu'l-elhân*'ı ve *Makâsidu'l-elhân*'ı gibi, eserini hangi tarihte telif ettiğine dair herhangi bir kayıt düşürmemiştir (şekil 3).

«فرغ من تأليفه وتحريره يوم الجمعة سادس عشر صفر ختم بالخير والظفر سنة ستة عشر  
وثمانمئة الهلالية»

<sup>6</sup> Nuruosmaniye, nr. 3644, vr. 118a:

«كاتبه وواضعه الفقير الى الله تعالى عبدالقادر بن غيبي الحافظ المراغي غفر الله ذنوبهما  
في يوم السبت ثالث صفر ختم بالخير والظفر سنة ثمان عشرة وثمانمئة الهلالية م 818»



Şekil 3: Merâgî, *Şerh-i Edvâr*, Nuruosmaniye ktp., nr. 3644, vr. 67b

Merâgî, *Makasidu'l-elhân*'ın Ankara ve Tahran nüshalarında mûsikî ilminde 821 (1418) yılına kadar telif ettiği eserlerinin isimlerini şu ibareler ile açıklamıştır (Ankara Millî ktp., nr. A 5238, vr. 97b; Tahran, Melik Ktp, nr.1649, vr. 151a):<sup>7</sup>

“... bu ilimde (mûsikî), birkaç kitap yazdım. Birinci *Kenzü'L-elhân*, ikincisi *Câmiu'l-elhân*, üçüncüsü *Makasidu'l-elhân* ve *Kitâb-ı Lahniyye*...”

Bu eserler arasında *Şerh-i Edvâr*'ın ismi yazılmadığına göre, Merâgî'nin bu eseri 821 (1418) yılından sonra telif ettiği söylenebilir. Ayrıca, Merâgî'nin vefat tarihini de göz önünde bulundurarak, *Şerh-i Edvâr*'ın telif tarihinin 821-838 (1418-1435) yılları arasında olduğu söylenebilir. *Şerh-i Edvâr*'ın telif tarihini daha da daraltabilecek ve Merâgî'nin hayatıyla ilgili yeni bilgiler kazandırabilecek bir belge daha mevcuttur. Bu bilgilere, Gıyâsüddîn Cemşîd b. Mes'ûd el-Kâşî'nin (ö. 832/1429) Semerkant'tan babasına yazdığı bir mektuptan ulaşılmıştır.

Timur'un torunu ve Şâhruh'un oğlu Uluğ Bey (ö. 853/1449) babası tarafından 811'de (1409) Semerkant valisi olarak atandı. Siyâsî işlerle meşgul olmanın yanı sıra ilmî ve kültürel çalışmalara da önem veren Uluğ Bey, uyguladığı kültürel siyaseti sayesinde Semerkant, kısa sürede güçlü bir ilim merkez haline geldi. Uluğ Bey'in Semerkant'ta yaptırdığı medrese ve rasathanede aklî ve naklî ilimler ile sanat ve edebiyat en parlak çağını yaşayarak Kâdîzâde Rûmî (ö. 844/1440), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Fethullah Şîrvânî (ö. 891/1486) gibi birçok âlim, Semerkant'a gelmiş ve Uluğ Bey'in yaptırdığı medrese ve rasathanede çalışmalarına devam etmişlerdir.

Matematikçi ve astronom Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî, Uluğ Bey'in daveti üzerine Kâşân'dan Semerkant'a gelmiştir. İlmî yeterliliği sayesinde Uluğ Bey'in takdirini kazanmış ve ona bilimsel danışman olarak tavsiyelerde bulunmuştur (Bahrânîpur, 1389: 12).

### Kâşânî'nin İlmî Hayatına Kısa Bir Bakış

Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî, 790 yılında (1388) İran'ın Kaşan şehrinde doğmuştur. İlk eğitimini ünlü tabip olan babası Mes'ûd'dan almıştır. Eğitiminin ardından seyahat ederek kendisini geliştiren Kâşânî, daha sonra memleketi Kaşan'a dönerek matematik ve astronomi alanındaki çalışmalarına devam etmiştir.

Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî, Kaşan'da bulunduğu süre zarfında, 21 Ramazan 809 (1 Mart 1407) tarihinde astronomi (hey'et) alanında *Muhtasar der 'İlm-i Hey'et* adlı eserini kaleme almıştır. Aynı yıl içinde *Süllemü's-semâ*' adlı diğer bir eserini de yazmıştır. 813 (1410) yılında Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Zic-i İlhanî*'sinin tamamlayıcı nitelikteki *Zic-i Hâkânî* adlı eserini yazarak Uluğ Bey'e sunmuştur. 818 yılında (1415) tamamladığı *Risâle der Şerh-i Âlât-ı Rasad* adlı eserini ise Sultan İskender'e takdim etmiş ve büyük takdir kazanmıştır (Mir Caferi, 1375: 177). Nüzhetü'l-hadâ'ik adlı eserini 10 Zilhicce 818 (1416) tarihinde tamamlayan Kâşânî, Kaşan'da kaleme aldığı son eseri Talhisü'l-miftâhı ise 7 Şaban 824 (7 Ağustos 1421) tarihinde bitirmiştir (Kâşânî, 1366: 11).

Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî, Uluğ Bey'in daveti üzere Semerkant'a giderek Rasathâne'nin müdürü ve Uluğ Bey medresesinin müderrisi olarak görevine başlamıştır (Semerkandî, 1353: 2/238; Taşkörüze, 1395: 1/14).

7 «... چند کتاب در این علم نبشتم اول کنز الالخان، ثانی جامع الالخان، ثالث این کتاب مقاصد الالخان و کتاب لحنیه...»

Kâşânî, Semerkant'ta 15 Şaban 827 (13 Temmuz 1424) *er-Risâletü'l-muhtîyye*'sini, 15 Şaban 829 (22 Haziran 1426) tarihinde *Zeyl-i Nüzhetü'l-hadâ'ik*'ini ve 3 Cemadiyülevvel 830 (2 Mart 1427) tarihinde *Miftâhu'l-hisâb*'ını yazarak Uluğ Bey'e ithaf etmiştir.

Kâşânî bir ilim insanı olarak hayatını ilme adamıştır. Bu özelliği onun ilerlemesini sağlamış ancak aynı zamanda kıskançlıklara yol açmıştır. Bazı rivayetlere göre, kimi kötülerle etkisiyle ve Uluğ Bey'in emriyle 19 Ramazan 832 (22 Haziran 1429) tarihinde çalıştığı rasathanede şehit edildiği ifade edilmektedir (Ghorbani, 1365: 368).

### Kâşânî'nin Semerkant'tan Babasına Yazdığı Mektubu

Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî, Kâşân'dayken *Talhisu'l-miftâh*'ını 7 Şaban 824 (7 Ağustos 1421) tarihinde yazdıktan sonra Uluğ Bey'in davetiyle Semerkant'a gitmiştir. Kâşânî'nin tam olarak hangi tarihte Semerkant'a gittiği tespit edilememiştir. Ancak Uluğ Bey'in 826 (1422) yılında Rasathanesi'nin yaptırılmasıyla ilgili olarak kendisinden istişarelerde bulunduğuna göre, bu tarihten önce Semerkant'a gittiği söylenebilir (Gillispie, 1395: 2/205).

Kâşânî, Semerkant'a yerleştikten sonra babasına arz-i hal mahiyetinde bir mektup yazmıştır.<sup>8</sup> Bu mektupta kendi durumunu açıklarken birtakım önemli bilgileri de aktarmıştır. Uluğ Bey'in Semerkant'ta düzenlediği "Edvâr" meclisi ve Merâğî'nin de bu mecliste bulunduğu bilgisi bunlardan biridir. Kâşânî mektubunu hangi tarihte yazdığını açıklamamıştır ancak, mektubunda Uluğ Bey'in kendisine olan iltifatlarını şu şekilde ifade etmiştir (Bagheri, 1375: 43).

"Mevlânâ Gıyâsüddîn, şu anda iki senedir yanımızdadır. Hakkında çokça övgü ve iltifatlarımız olmuştur. Her gün kendisiyle sohbetlerimiz olup tahsinlerde bulunmuşuzdur."

Kâşânî'nin Uluğ Bey'in dilinden yazdığı "şu anda iki senedir yanımızdadır" ifadesinden yola çıkılarak mektubun tarihi hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Kâşânî, Şaban 824 (Ağustos 1420) yılında Kâşân'da bulunduğu ve bu yıl içinde rasathanenin inşasına başladığına göre, Kâşânî'nin bu yılın sonlarında Semerkant'a yerleştiği düşünülebilir. Dolayısıyla mektuptaki "şu anda iki senedir yanımızdadır" ifadesinden mektubun yazılış tarihinin 826 (1422) olduğu söylenebilir (Ghorbani, 1375: 365).

Kâşânî, mektubunda "geçen sene" ifadesiyle Abdülkâdir-i Merâğî'nin Semerkant'a geldiğini ve Uluğ Bey meclisinde *Edvâr* konusunun geçtiğini yazmıştır. Mektubun yazılış tarihi (826/1422) dikkate alındığında "geçen sene" ifadesi 825 yılına (1421) tekabül etmektedir. Kâşânî'nin aktardığı bu bilgi sayesinde, Merâğî'nin 825 (1421) yılında Semerkant'ta olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kâşânî'nin Timur, Şahruh, Mirânşâh ve Baysungur dışında Uluğ Bey ile iletişim içinde olduğu belirginleşmektedir.

Kâşânî, mektubunda Uluğ Bey'in düzenlediği mecliste *Edvâr* ve aruzun ele alındığını yazmıştır. Kâşânî; Fârâbî, İbn Sinâ ve İhvânü's-Safâ gibi filozoflarla hemfikir olarak mûsikî ilmini matematik ilimlerinden biri olarak görmüştür. Mûsikî biliminin perdeleri, nağmelerin oranları ve makamların taksimeleri konuları tamamen matematik ve geometri bilimleriyle ilişkilendirildiğinden, Kâşânî de bu konular üzerinde çalışarak bilgi edinmek istemiştir. Ancak, Urmevî'nin *Edvâr*'ından herhangi bir nüshaya sahip olmadığından ve Uluğ Bey'in kendisine rasat ilminde çalışmasını emrettiğinden mûsikî ilmini inceleme fırsatı bulamamıştır.

Abdülkâdir-i Merâğî'nin 825 (1421) yılında Semerkant'ta gitmesi ve Uluğ Bey'in düzenlediği mecliste *Edvâr* konusunun gündeme gelmesi sebebiyle Uluğ Bey, Kâşânî'nin düşünce ve görüşlerini sormuştur.

Kâşânî üdun perdeleri ve nağmelerin yerleri ile taksimlerinde çözümlenememiş meselelerin olduğunu dile getirerek, bu konunun daha çok matematiksel bir husus olduğunu belirtmiştir. Kâşânî'ye göre Urmevî başta olmak üzere mûsikî alanının kadim üstatları bu meseleleri çözme konusunda çaba sarf etmişlerse de bir

<sup>8</sup> Mektupların içerdiği konular açısından birçok alana kaynaklık ettiği görülmektedir. Mûsikî ile ilgili olarak ise birçok mektupta berâ'at-i istihlâl gibi sanatsal unsurlar ile mûsikî terimlerine yer verildiği izlenmiştir. (Salmani, 2024: 33-50)

çözümüne ulaşamamışlardır. Kâşânî, Urmevî ile ilgili çalışmaların yetersiz olduğunu belirtmiş ve Mevlâna Kutbuddin-i Şîrâzî ile Yahya Kâşî'yi *Edvâr* şârihleri olarak örnek göstermiştir.

Kutbuddin-i Şîrâzî ansiklopedik mahiyetteki *Dürretü't-tâc li-gurreti'd-dîbâc* adlı eserini 705 (1305) yılında yazmış ve bu eserinde mûsikî ilmine detaylı bir şekilde yer vermiştir. Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*'in mûsikî bölümünde Urmevî'nin *Edvâr* ve *Şerefiyye* adlı eserlerinden birçok yerde yararlanmış ve Urmevî'nin bazı görüşlerini eleştirmiştir (Şîrâzî, 2009: 1/44, 49, 54, 61, 62, 167). Şîrâzî'nin bu eseri *Edvâr*'ın şerhi olmasa da Merâgî'ye göre bir şerh olarak nitelendirilmiştir (Merâgî, 2009: 145-152).

Daha önce zikredildiği gibi İmâdüddîn Yahya Kâşî de *Edvâr*'ı Arapçadan Farsçaya 2 Muharrem 746 (5 Mayıs 1345) tarihinde tercüme ve şerh etmiştir (Kâşî, Tercüme ve Şerh-i Edvâr, Meclis Kütüphanesi, nr. 2207, vr. 2a, 66b).

Gıyâsüddîn Kâşânî *Edvâr* şârihlerinden bahsederken Abdülkâdir-i Merâgî'nin ismini bir *Edvâr* şârihi olarak zikretmemiştir. Dolayısıyla bu meclisin gerçekleştiği tarihte, yani 825 (1421) yılında Merâgî'nin henüz *Şerh-i Edvâr*'ı yazmamış olduğu söylenebilir.

Kâşânî, gerçekleşen meclis esnasında Uluğ Bey'in kendisine "Destanların taksimi üzerinde hiç düşündünüz mü?" diye sorması üzerine, elinde *Edvâr* nüshası olmadığını söylemiştir. Bu nedenle, Uluğ Bey'in emriyle kendisine *Edvâr*'ın bir nüshası verilmiştir. Kâşânî bir gün boyunca *Edvâr*'ı baştan sona okumuş ve destanların taksimi konusundaki sorunları çözmüştür.

Kâşânî perdelerin taksimi konusunda tam olarak ne tür bir sorunun olduğunu ve bu sorunu nasıl çözdüğünü açıklamamıştır. Ancak üd sapı örneğinde bir tahta üzerine ipekten tel bağlayarak, matematik ve geometrik yöntemler kullanarak perdelerin yerlerini göstermiştir. Bu çalışmayı Merâgî'ye incelemesi için sunmuş, Merâgî de belirtilen perde yerlerini denemiş ve doğru bulmuş, böylece Kâşânî'yi takdir etmiştir.

Kâşânî'nin bu meclisteki çalışmalarının neticesinde tespit ettiği bir diğer konu da zi'l-hams aralık türlerinin sayısıdır. Mûsikî terimlerinden olan zi'l-hams aralığı, beş nağme içerdiğinden dolayı bu adı almıştır. *Edvâr* sisteminde birinci tabaka olan zi'l-erba (dörtlü) ile ikinci tabaka olan zi'l-hams (beşli) birleşimiyle bir devir/daire/makam (oktav) meydana gelir. Zi'l-erba ve zi'l-hams aralıkları, "lhaniyât" olarak adlandırılan tanini, mücennep ve bakiye adlı üç küçük aralığın birleşimiyle hâsıl olur. Tanini, mücennep ve bakiye aralıklarının uyumluluk ve uyumsuzluk şartları dikkate alınarak sıralanmalarından çeşitli zi'l-erba ve zi'l-hams türleri ortaya çıkar<sup>9</sup>. Zi'l-erba aralığından toplamda yedi çeşit oluşur. Zi'l-hams aralığından ise Safiyüddîn Urmevî, *Edvâr*'ında on iki türünü açıklamıştır. Ancak, zi'l-hamsların sayısının bundan daha fazla olduğunu belirterek tespitini okuyucuya bırakmıştır (Urmevî, 1380: 106). Bu şekilde, her bir zi'l-erba ve zi'l-hams türlerinin birleşmesi ile toplamda (7 x 12 =) 84 devir/makam meydana gelir.

Kâşânî'nin de belirttiği üzere, Abdülkâdir-i Merâgî bu on iki zi'l-hams türüne bir çeşit daha ekleyerek sayıyı on üçe çıkarmıştır (Merâgî, 1388: 78). Merâgî'nin bu eklemesi sonucunda devirlerin toplam sayısı (7 x 13 =) 91 adede ulaşmıştır. Kâşânî ise zi'l-hams aralığına altı tür daha ekleyerek bu sayıyı on dokuzaya çıkarmıştır. Bu şekilde devirlerin toplam sayısı (7 x 19 =) 133 adede ulaşmıştır.

Burada değinilmesi gereken husus şudur ki; Kâşânî'den önce Mevlânâ Mübâreksâh-i Buhârî ve Fahreddin Müstevfî tarafından zi'l-hams çeşitlerinin sayısı on dokuzaya ulaştırılmıştır (Buhârî, 1392: 127-130; Hüseyini, 2023: 84). Kâşânî'nin Buhârî ve Müstevfî'nin çalışmalarına değinmemesinin sebebinin, bu meseleyi matematiksel bir konu olarak ele alması ve kendi hesaplamalarıyla çözmesi olduğu düşünülebilir.

### Mektubun Farsça Tercümesi

آ مدیم به مباحث ادوار و عروض . حال آنکه علم ادوار از ریاضیاتست . چون تا غایت نسخه از آن بدست نیامده بود این بنده وقوفی از آن نداشت و می خواست که وقوفی از آن حاصل کند تا تقسیم فن کرده باشد . اما چون به امر رصد مشغول است همان که آن خداوند نصیحت

<sup>9</sup> Uyumsuzluk şartları için bk. Urmevî, 1380: 18; Merâgî, 1370: 148; Şîrvânî, 1388: 689.

فرموده نشاید که به چیزی دیگر مشغول گردد و تصرف آن نمی‌شد تا پارسال که جناب فضایل مآب **خواجه عبدالقادر** اینجا تشریف فرموده بود. حضرت سلطنت پناهی پیش مطالعه **ادوار** فرموده بود. خواست که باز به تجدید مطالعه کند و در **ادوار** مسئله مشکله هست در تقسیم دساتین عود و به حساب تعلقی تمام دارد و متقدمان نتوانسته‌اند آن را کماینبغی بیرون آوردن و **صاحب ادوار** در آن اجتهادی تمام نموده است و خیلی نکته دقیق بیرون آورده اما همچنان از خلل خالی نیست. مقرر است بر آن و نسخه مطول **مولانا قطب الدین شیرازی** در آن نوشته و نام **صاحب ادوار** را به تعظیم تمام می‌برد و هیچ متعرض حل آن عقده نشده و **مولانا عمادالدین یحیی کاشی** ادوار را پارسی کرده لفظاً به لفظ و هیچ تعرض نرساینده. حضرت سلطنت پناهی خلدالله ملکه از این بنده پرسید که هیچ در آن مسئله تأملی کرده این بنده گفت که بنده نسخه ادوار ندارد و نسخه از خزانه فرمود آوردند و بدین بنده بخشید و فرمود که در مسئله تقسیم دساتین خوضی بکن شاید که بگشایی این بنده نسخه را به خانه برد و حق علیه است که به یک روز آن را مطالعه کرد من ادله الی آخر به یمن هدایت سبحانی و نظر عنایت سلطانی که کلمه می‌گشایی بر زبان راندند و به برکت همت آن خداوند که همیشه با این بنده همراه است تمامت نسخه با مسئله مشکله مع کثیرا من الزوایه به تمام حل شد. به مثله دسته عود از چوب تراشید و تقسیم کماینبغی به موجب حساب و هندسه بران کرد به آن که بر آن پیدا کرده به غایت پسندیدند و آن را چون به **خواجه عبدالقادر** نمودند تحسین ها کرد و ابریشم برآن بسته و امتحان سخنش سمع کرد و گفت این فن را حساب به کمال می‌باید. آن را در جدولی نهاده بود مع شرح و فرمود که از این جدولی به من بخش. یکی از برای او هم نوشت و اقسام ذوالخمس را **صاحب ادوار** دوازده گفته و **خواجه عبدالقادر** یکی دیگر پیدا کرده و در نسخه‌های خود سیزده آورده و این بنده به نوزده رسانید و به **خواجه عبدالقادر** نموده تحسین ها کرد. سبب مطالعه ادوار این بود که ذکر رفت. (باقری، 1375 :

( 43

**Edvâr** ve arûz konusuna geldik. **İlm-i Edvâr**, riyâzî (matematik) ilmine aittir. **Edvâr**'ın bir nüshası elime geçene kadar bu ilimle alakalı bilgim yoktu. Bu ilim ve taksimleri ile ilgili bilgi sahibi olmak isterdim ama Sultanınızın (Uluğ Bey) buyruğu üzere rasat işleri ile meşgul olduğumuz için incelemeye fırsatımız olmadı. Geçen sene **Hâce Abdülkâdir-ı Merâgî** buraya teşrif ettiklerinde sultan hazretleri **Edvâr**'ın tekrardan mutalaasına emir buyurdular. **Edvâr**'da udun perdeleri taksiminde hala çözülmemiş meseleler var. Bu konu da hesap ilmine ait olduğundan dolayı kadim üstatlar olması gereken şekilde çözememişlerdir. **Sâhib-ı Edvâr** (Urmevî) de bu konuda çok gayret etmiş, inciler öğürmüş, ancak yine de eksiklerden sıyrılmamıştı. **Edvâr** konusu üzerinde **Mevlâna Kutbuddîn-i Şîrâzî** hacimli bir eser yazmış ve **Edvâr** **Sâhibi**'nin adını da saygıyla anmıştır. Ama yine bu düğümlerin çözümüyle ilgili herhangi bir işarette bulunmamıştı. **Mevlâna İmâdüddîn Yahya Kâşî** de **Edvâr**'ı kelime kelime Farsçaya tercüme etmiş ve bu meseleler hakkında hiçbir açıklamada bulunmamıştı.

Sultan hazretleri (Uluğ Bey) "bu meseleler (destanların taksimi) üzerinde hiç düşündünüz mü" diye benden sorunca "**Edvâr** nüshası bende yok" diye cevap verdim. Sultan hazineden bana **Edvâr**'ın bir nüshasını verilmesini emrederek bana "destanların taksimi konusunda derinleş, belki meseleleri çözersin" diye buyurdular.

Ben de **Edvâr** nüshasını eve götürdüm ve bir gün üzerinde çalıştım. Allah'ın hidayeti bereketinden ve daima üzerimde olan sultanın himmeti ve inâyetinden, tüm kitabı baştan sona okudum ve tüm meselelerini detaylı bir şekilde çözdüm.

Udun sapı misalında bir tahta ayarlayıp matematik ve geometri ilimleri kanunlarınca destanların taksimi ve yerlerini üzerinde gösterdim. Bu uygulamam gayet makbul oldu ve beğenildi. **Hâce Abdülkâdir Merâgî**'ye gösterince üzerine bir ipek teli bağladı ve perdelerin yerlerini denemek için seslendirdi. Gayet tahsinler ettiler ve "bu fende (ilim) gayet matematik bilgisi gerek" diye söylediler.

**Sâhib-ı Edvâr**, zî'l-hams (beşli) kısımlarını on iki olarak zikretmiş. **Hâce Abdülkâdir Merâgî** de eserlerinde bir kısım daha bularak sayıyı on üçe çıkartmıştı. Ben de bu sayıyı on dokuza çıkartarak **Hâce Abdülkâdir**'e gösterdim ve tahsinler ettiler. **Edvâr**'ın mütalaa sebebi bu idi.

## Sonuç

İslâm müziği tarihinde kaleme alınan en önemli eserlerden biri, Safiyüddin Urmevî'nin 633/1236'da telif ettiği ve *Kitâbü'l-Edvâr* ve *Edvâr* adları ile de meşhur olan *Kitâbü'l-Edvâr fî Ma'rifeti'n-Nagam ve'l-Evtâr* adlı eseridir. Urmevî'den önce mûsikî nazariyatında yapılan çalışmalar, ilk başta Yunan etkisi altında ve kısıtlı konularda yazılmışsa da daha sonra Fârâbî, İbn Sinâ ve İbn Zeyle gibi âlimler tarafından genişletilerek kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak yine de mûsikî nazariyatı konularında çözülmemiş hususlar vardır.

Urmevî, bu çalışmaları değerlendirerek mûsikî konularına bir disiplin kazandırmıştır. Ayrıca "Edvâr" denilen metodunu *Kitâbü'l-Edvâr*'ında sunmuştur. Urmevî'nin kitabında açıkladığı edvâr sistemi, kendisinden sonra gelen mûsikîşinaslar tarafından benimsenmiş ve yapılan çalışmaların temelini oluşturmuştur. Edvâr sisteminin büyük beğeni kazanması sonucu, müzik literatüründe mûsikî kelimesi yerine "edvâr", sâzendeler ve hânendeler için ise "edvârî" terimi kullanılmaya başlanmıştır.

*Kitâbü'l-Edvâr*'in mûsikî nazariyatı tarihinde öneminden dolayı, üzerine Celeddin Fazlullâh el-Ubeydî, Mevlânâ Sa'deddin Kûçek, Mevlânâ Ömer Tâc-ı Horasânî, Nasrullah Kâînî, Yahya Kâşî ve Mübârekşâh-ı Buhârî gibi âlimler tarafından birçok şerh çalışması yapılmıştır. Ayrıca edvâr konulu birçok meclis de düzenlenmiş, üzerinde mübahasa ve münazaralar yapılmıştır. Bu şerhlerden birisi de Abdülkâdir Merâgî'nin yazdığı *Şerh-i Edvâr*'ıdır.

Merâgî'nin, *Câmiu'l-elhân*'ını 816'da (1413) ve *Makasidu'l-elhân*'ını 821'de (1418) telif ettiğini, bizzat kendi eliyle istinsah ettiği nüshaların ferağ kayıtlarına düştüğü notlardan öğrenmekteyiz. Ancak, yine kendi eliyle istinsah ettiği *Şerh-i Edvâr*'ın nüshasında herhangi bir ferağ kaydı bulunmamaktadır. Bu nedenle, *Şerh-i Edvâr*'ın telif tarihi bilinmemektedir.

Merâgî, *Makasidu'l-elhân*'ın bir nüshasında 821 (1418) yılına kadar telif ettiği eserlerin isimlerini zikretmiştir. Bu eserler arasında *Şerh-i Edvâr*'ına değinmediği için *Şerh-i Edvâr*'ını 821'den (1418) sonra yazdığı söylenebilir.

Daha önce açıklandığı gibi, Edvâr konusunda birçok ilmî meclis düzenlenmiştir. Bu meclislerden birinin varlığı, Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî'nin Semerkant'tan babasına yazdığı bir mektuptan öğrenilmektedir. Kâşânî, 824 (1421) yılının sonlarında Uluğ Bey'in daveti üzerine Kâşân'dan Semerkant'a gitmiş ve 826'da (1422) babasına yazdığı mektubunda, 825 (1421) yılında Merâgî'nin Semerkant'a geldiğini ve Uluğ Bey huzurunda Edvâr üzerine, özellikle üdun sapındaki perdelerin yerleri ve bu perdelerin matematiksel oranları hakkında sohbetler gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Bu mektuptan, 825 (1421) yılında Merâgî'nin Semerkant'ta bulunduğu ve Uluğ Bey ile ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kâşânî bu mektubunda perdelerin taksimi konusunda hâlâ çözülememiş sorunlara değinmiş ve Yahya Kâşî ile Kutbuddin-i Şirâzî gibi *Edvâr* şârihlerinin bu sorunları çözme konusundaki çabalarının yetersiz kaldığını vurgulamıştır. Kâşânî, *Edvâr* şârihleri arasında Merâgî'nin adını zikretmediğine göre, Merâgî'nin *Şerh-i Edvâr* adlı eserini 825 (1421) yılından sonra telif ettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

## Kaynakça

- Bagheri, Mohammad, (1375), *Az Semerkand be Kaşan*, Tahran: İntişarat-ı İlmi Ferhengi.
- Bahrânîpur, Ali. (1389). "Câygâh-ı Gıyâsüddîn Cemşîd Kâşânî dder Mekteb-i İlmî-i Semerkand", *Mutalaat-ı Tarih-i İslam*, (5), s. 5-28.
- Buhârî, Mübârekşâh. (1392ş). *Şerhü'l-Edvâr*, (thk. Abdullah Envar), Tahran: Ferhengistan-i Hüner.
- Buhârî, Mübârekşâh. *Şerhi'l-Edvâr*, Topkapı kütüphanesi, nr. A.3458.
- Dânişpejûh, M. T. (1391). *Fihrist-i Âsâr-ı Hattî der Mûsikî*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- el-Kindî. (1962). *Müellefâtü'l-Kindiyyi'l-Mûsikîyye*. (thk. Z. Yusuf,). Bağdad: Matbaatü'ş-Şefik.
- Fahri, M. (1974). *Tarih el-felsefetü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'n-neşr.
- Fârâbî. (1967). *el-Mûsîka'l-kebîr*. (G. A. Haşe ve M. A. el-Hafnî, Ed.). Kahire: Dâru'l-kitabü'l-Arabî.
- Farmer, H. G. (1956). *Târîhu'l-mûsîka'l-'Arabiyye*. (H. Nassâr ve A. el-Ehvânî, Çev.). Kahire: Mektebeti Mısır.
- Ghorbani, (1365). *Zendeği-nâme-i Riyâzidânân-ı Devre-i İslâmî III-XI*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi.
- Gillispie, Charles Coulston. (1395). *Zindigi-nâme-i İlmî-i Danişmendân-ı İslâmî*, (trc. Bireşk, A.). Tahran: İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.
- Harezmî, Muhammed. (1989). *Mefâtîhu'l-Ulûm*. (thk. İbrahim el-Ebyârî), Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-Arabî.
- Hüseyni, S. M. T. (1388ş). *Nağme-i Rud*. Tahran: Sure-i Mihr.
- Hüseyni, S.M.T. (2023). *Risâle Fî Fenni'l-Elhân* (Hulâsatü'l-Efkâr Fî Ma'rifeti'l-Edvâr) ve 15.Yy Mûsikî Nazariyatındaki Yeri Ve Önemi. İstanbul: Dört Mevsim Kitap.
- İsfahânî, E.-F. (2008). *el-Eğânî*. (İ. Abbas, Ed.). Beyrut: Dâru's-Sâdır.
- İbn Ebu Usaybia. (1965). *Uyûnü'l-enbâ*. (R. Nazzâr, Ed.). Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-Hayât.
- İbn Sina. (1956). *Cevâmi'u 'ilmi'l-mûsîkâ min Kitâbi'ş-Şifâ*. (Z. Yusuf, Ed.). Kahire: Matbaatü'l-Emriyye.
- İbnü'l-Kıftî. (1326). *Târîhu'l-hükemâ* (İhbârü'l-'ulemâ'). Kahire: Matbaati's-sa'âde.
- İbnü'n-Nedîm. (1398). *el-Fihrist fî ahbârî'l-'ulemâ'î'l-musannifîn mine'l-kudemâ' ve'l-muhdesîn ve esmâ'î kütübihim*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- İhvânü's-Safâ. (1405). *Resâilü İhvânü's-Safâ*. (nşr. Butrus el-Bustânî). Ghom: Mektebü'l-'alâmi'l-islâmî.
- Kâşânî, Gıyâsüddîn Cemşîd. (1366). *Risale-i Tâk ve Azac*. (thk. Jazbi, A.R.), Tahran: Soruş.
- Kâşî, Yahya. *Tercüme ve Şerh-i Edvâr*, Tahran: Meclis Kütüphanesi, nr. 2207.
- Merâgî, Abdülkâdir. (1370ş). *Şerh-i Edvâr*, (thk. Bineş, Taki), Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Merâgî, Abdülkâdir. (1388ş), *Câmi'ü'l-elhân*, (haz. Hazrai, B.), Tehran: Ferhengistan-ı Hüner.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Câmi'u'l-elhân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3644.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Câmiu'l-elhân*. Oxford: Oxford Üniversitesi, Bodleian Kütüphanesi, nr. Marsh 282.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Mekâsidü'l-elhân*. Ankara: Milli Kütüphane, nr. A5238.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Mekâsidü'l-elhân*. Meşhed: Asitan-ı Kuds Kütüphanesi, nr. 5390.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Mekâsidü'l-elhân*. Paris: Bibliotheque Nationale Manuscripts Kütüphanesi, nr. 1121.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Mekâsidü'l-elhân*. Tahran: Melik Kütüphanesi, nr. 1649.
- Merâgî, Abdülkâdir. *Şerh-i Edvâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3651.

- Mir Caferi, Hüseyin. (1375). *Tarih-i Teymuriyân ve Türkmenân*. İsfahan: Danişgah-ı İsfahan.
- Salihi, M. A. (1392). "Âsâr-i İmadeddin Yahya b. Ahmed-i Kâşânî ez Riyazidan-an-ı Karn-ı Heştüm-i Hicri", *Miras-ı Şehab*, (72-73), 233-240.
- Salmani, Milad. (2024). "XV. Asırda Memleketini Terk Etmek İsteyen Şirazlı Müzisyen İçin Yazılan Tavsiye Mektubu", *Meshk Journal of Religious Music*, (1), s. 35-50
- Semerkandi, Abdurrazzak, (1353), *Maṭla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn*. (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran: Kitabhane-i Tahuri.
- Sezikli, U.- Hüseyini, S.M.T. (2023). "Abdülkâdir-I Merâğî'nin Günümüze Ulaşamayan Eserleri". *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 863-886.
- Şîrâzî, Kutbüddîn (2009). *Dürretü't-tâc li-gurreti'd-dîbâc*. (haz. Nasrullah Nasihpur). Tahran: Ferhengistan-i Hüner.
- Şîrvânî, Fethullah. (1388ş). "el-Mecelle fî'l-mûsikî", *Mirâs-ı Baharistan*. (haz. Hüseyini, S.M.T.), Tahran: İntişarat-ı Meclis.
- Taşkörüzzade (1395). *eş-Şakâiku'n-Numaniyye*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-Arabiyye.
- Urmevî, Safiyüddin. (1380ş). *Kitâbü'l-Edvâr fi'l-Mûsikî* (Tercüme-i Fârsî be-İnzimâm-ı Metn-i Arabî-i An, Mütercim-i Nâşinâhte). Tahran: Miras-ı Mektub.



## Salgınlara Sebep Olan Bulaşıcı Hastalıkların Biyolojik veya Kimyasal Silah Olma İhtimali Ne Kadar Önemli?

Ali Gürkan ARSLAN<sup>1</sup>

**Öz:** İnsanoğlu varoluşundan itibaren özellikle de toplumların ve devletlerin oluşumundan sonra güvenlik endişeleri nedeniyle kendilerini korumak geliştirmek, büyümek ve diğer toplumlar üzerinde üstünlük sağlamak amacıyla her türlü olanaklarını kullanmışlardır. Bu olanaklar mızrak, balta, kılıç ve ok gibi ilkel silahlardan ateşli silahlara ve kimyasal, biyolojik, radyolojik, nükleer (KBRN) gibi kitle imha silahlarına kadar geniş bir yelpazede gelişme göstermiştir. Geçmişten günümüze devam eden bu süreç için COVID-19 pandemisi, yeniden gündeme gelen maymun çiçeği ve halen devam eden Rusya-Ukrayna arasındaki savaş en güncel örneklerdir. Geçmişten günümüze kadar COVID-19, SARS, kuş gribi ve diğer birçok hastalığın doğal salgın olmadığına dair birçok komplo teorisi, iddia, haber ve görüş bulunmaktadır. Amacımız COVID-19 ve diğer virüslerin biyolojik bir saldırı mı yoksa doğal bir salgın mı olduğunu kanıtlamaktan ziyade akademik veya popüler mecrada ortaya atılan iddiaları göz önünde bulundurarak herhangi birinin parçası olmaktansa gelecekte hangi grup haklı çıkarsa çıksın asıl tehlikenin virüsün arkasındaki süreçten ziyade, meydana getirdiği yıkım olduğu gerçeğini ortaya koymaktır. Bu çalışmada biyolojik ve kimyasal silahlar konusu, devam etmekte olan Rusya-Ukrayna savaşı ve COVID-19 pandemi süreci ile ilgili farklı iddialar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** KBRN, KİS, Biyolojik Silah, Kimyasal Silah, COVID-19, Pandemi, Salgın.

### How Important Is The Possibility of Contagious Diseases Causing Epidemics Being Biological or Chemical Weapons?

**Abstract:** Throughout human history, especially with the formation of societies and states, security concerns have driven individuals to protect themselves, develop, and gain superiority over other societies by exploiting various means. These means have evolved from primitive weapons such as spears, axes, swords, and bows to modern firearms and weapons of mass destruction encompassing chemical, biological, radiological, and nuclear (CBRN) categories. This ongoing process from the past to the present is exemplified by the COVID-19 pandemic, the re-emerging monkeypox, and the ongoing Russia-Ukraine war. There have been many conspiracy theories, claims, news stories, and opinions suggesting that COVID-19, SARS, bird flu, and other diseases are not natural outbreaks. Our objective is not to prove whether COVID-19 and other viruses are biological attacks or natural outbreaks, but rather, by considering the various claims and allegations in academic and popular media, we aim to highlight the reality that the true danger lies not in the viruses themselves but in the devastating consequences they bring, regardless of which group is ultimately proven correct. This study evaluates the issues of biological and chemical weapons within the context of the ongoing Russia-Ukraine war and the COVID-19 pandemic, amidst different allegations.

**Keywords:** CBRN, WMD, Biological Weapon, Chemical Weapon, COVID-19, Pandemic, Epidemic.

<sup>1</sup> İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye e-posta: aligurkan.arslan@ogr.iuc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5641-3889

**Atıf için/ To cite:**

Arslan, Ali Gürkan. (2024). Bulaşıcı Hastalıkların Biyolojik veya Kimyasal Silah Olma İhtimali Ne Kadar Önemli?. *Eren Dergisi*, 3(5), 73-86.

## Giriş

Tarih boyunca insanlık, ait olduğu grubun dışındaki gruplar karşısında daha güçlü olmak için yaşadıkları dönemin bütün olanaklarını geliştirmiş ve kullanmışlardır. 1900'lü yıllara kadar bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin sınırlı olduğu dönemlerde, savaşlarda ve askeri müdahalelerde kullanılan silahlar genellikle patlayıcı maddeye dayanan ateşli silahlar olmuştur. Ancak, fizik, kimya ve mikrobiyoloji gibi temel bilimlerdeki ilerlemeler sonucunda kimyasal, biyolojik, radyolojik ve nükleer silahlar gündeme gelmiştir. Silahlar, geleneksel olarak patlayıcı madde temelli (konvansiyonel) silahlar ve kitle imha silahları (KİS) olarak iki temel kategoriye ayrılmaktadır (Leitenberg, 2001: 269).

Kitle imha silahları kapsamında biyolojik, kimyasal ve nükleer silahlar öne çıkmaktadır. Kimi kaynaklarda bu silahlar "Nükleer, Biyolojik, Kimyasal" (NBC) olarak adlandırılırken, diğer kaynaklarda "Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik, Nükleer" (KBRN) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Konvansiyonel silahlara kıyasla bu tür silahların çok küçük miktarları dahi büyük çapta kayıplara ve hasara yol açabildiği için kitle imha silahları olarak nitelendirilmektedir (Kibaroglu, 2002: 1-3). Biyolojik silahlar kimyasal silahlara göre hatta nükleer silahlardan bile daha yıkıcıdır. Birkaç kilogram şarbon Hiroşima'ya atılan nükleer silahların öldürdüğü kadar insanı öldürebilir (Siegrist, 1999: 505).

Kimyasal silah; yaşam sürecinde kimyasal etki yoluyla ve zehirli etkileri nedeniyle insanlar ve canlılar üzerinde ölüme, kalıcı ya da geçici zarara neden olabilen, saf dışı bırakma etkisine yol açan toksik kimyasal maddelerdir. Ayrıca kimyasal silah şeklinde kullanmak için tipleri ve miktarları uygun olan kimyasallar ile bunları kullanmak için gerekli her türlü cihaz ve mühimmat da bu kategoride kabul edilir (Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons [OPCW], n.d.; Resmi Gazete [RG] 22978, 1997).

Hedef gruptaki çoğalma ve yayılma özelliği ile ilişkili olarak insan, hayvan veya bitkilerde yani tüm canlılarda hastalığa veya ölüme yol açması amaçlanan, düşmanca saldırı amaçlı kullanılan, her ne yapıda olursa olsun canlı organizmalar veya bu organizmalardan türetilen zehirli maddeler biyolojik silah kapsamında değerlendirilirken (Spencer and Lightfoot, 2001: 105; Dünya Sağlık Örgütü[DSÖ], 2004) biyoterörizm ise bir hükümeti veya sivil nüfusu daha ileri siyasi veya sosyal hedeflere zorlamak veya sindirmek amacıyla insanlara, hayvanlara veya bitkilere zarar vermek, hasta etmek veya öldürmek amacıyla virüslerin, bakterilerin, toksinlerin veya diğer zararlı ajanların kasten salınmasını ifade eder (International Criminal Police Organization[INTERPOL], n.d.; Yenen ve Doğanay, 2008: 95).

Biyolojik silahlar oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Cesetler ve hayvan leşleri kullanılarak gıda ve özellikle de su kaynakları kirletilmeye çalışılmıştır (Smart, 1997: 12). Tarihte ilk kullanıma örnek olarak 14.yy'da Ukrayna'da bulunan Kaffa kuşatmasında Tatarlar tarafından vebadan ölen cesetlerin mancınkla şehir duvarlarının üzerinden fırlatılması verilmektedir. Bir diğer kullanım ise 18.yy'da İngilizlerin yerli Amerikalılara çiçek hastalığı olan askerlerinin kullandığı battaniye ve eşyalarının verilmesidir (Christopher vd., 1997: 413). Dünya Savaşlarının yaşandığı 20.yy'da artık bilimin ve teknolojinin gelişmesiyle biyolojik ajanların kullanımı ve geliştirilmesi daha sistematik olarak yürütülmüştür. Rusya, Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa, Japonya, Irak vb. ülkelerin biyolojik silah programları ve kullanımları mevcuttur (Balmer, 2002: 121). Devletlerin programları ve kullanımının ötesinde örgütler hatta bireyler tarafından da kullanılabilir. Örnek olarak Rajneeshee tarikatı tarafından 1984 yılında salata barlarında kullanılan Salmonella ajanı verilebilir (Evans vd., 2002: 293). Tarih boyunca hem devletler hem de örgütler tarafından kullanılmış olan biyolojik silahlar jeopolitik konumu ve güncel bölgesel olaylar kapsamında özellikle de ülkemiz açısından bir tehdit olarak sürekli akıllarda bulundurulmalı ve buna yönelik gerekli önlemler alınmalıdır.

Bu çalışmadan bağımsız olarak "Türkiye'de Kimyasal ve Biyolojik Silahlara Karşı Alınan Önlemler ve Yaklaşım Algoritması" başlıklı yüksek lisans tezimizde biyolojik ve kimyasal silahların özellikleri, tarihçesi, ajanlara karşı koruma ve önleme yöntemleri daha detaylı şekilde incelenmiştir (Arslan, 2017: 5-66).

## COVID-19 Pandemisi ve Benzerleri Doğal Bir Salgın Mı Biyolojik Saldırı Mı?

SARS-CoV-2 adı verilen yeni koronavirüs (COVID-19), geçmişte insanlarda tanımlanmamış yeni bir koronavirüs türüdür. Koronavirüsler hem insanlarda hem de hayvanlarda bulunan geniş çaplı bir virüs

ailesidir. Bazı türlerin insanlara bulaşarak enfekte ettiği ve soğuk algınlığından daha şiddetli rahatsızlıklara kadar çeşitli hastalıklara neden olduğu bilinmektedir. İlk olarak 2019 Aralık ayının sonlarında Çin'in Wuhan Eyaleti'nde solunum yolu semptomları (nefes darlığı, ateş, öksürük gibi) gösteren bir grup saptanan ve 13 Ocak 2020 tarihinde tanımlanan bu virüs, küresel ölçekte önemli zararlara yol açmıştır. (DSÖ, 2020).

Dünya çapında 28 Temmuz 2024 tarihine kadar olan verilere göre, toplam vaka sayısı 775,830,200 olup toplam vefat sayısı 7,056,108'dir. Belirtilen tarihe kadar 13,64 milyar doz aşı uygulanmıştır. Türkiye'de ise toplam vaka sayısı 17,004,718 iken toplam vefat sayısı 101,419 olup 152,48 milyon doz aşı uygulanmıştır (DSÖ, 2024a). Sağlık Bakanlığı verilerine göre ise Mart 2023 tarihli en güncel verilerde toplam vaka sayısı 17,232,066 iken toplam vefat sayısı 102,174 olup 152,737,301 doz aşı uygulanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2024).

COVID-19 pandemisi günlük yaşam üzerinde küresel boyutta geniş bir etki yaratmıştır. Örnek olarak sağlık hizmetleri büyük bir iş yükü altına girmiş, işleyiş bozulmuş, diğer sağlık sorunu olan hastalar ihmal edilmiş, tıbbi tedarik zinciri aksamıştır. Ekonomik olarak büyüme durmuş, temel ihtiyaç maddelerinin üretimi yavaşlamış, işsizlik artarken nakit akışı düşmüştür. Sosyal alanda ise hizmet sektörü aksamış, spor turnuvaları ve etkinlikler kısıtlanmış, çoğu işletme kapanmış, eğitim sekteye uğramış ve halk arasında aşırı stres oluşturmuştur (Haleem vd., 2020: 78). Eğitim alanında sanal öğrenme artık bir norm haline gelmiş bu durum da yoksulluk ve teknolojiye ulaşmada sıkıntı yaşayanlar açısından eşitsizliklere yol açmıştır. Aynı zamanda öğrencilerde kaygı ve depresyon artmıştır (Hoofman and Secord, 2021: 1071).

Ekonomik krizi hafifletmek için kullanılan mali destekler ve önlemler kısmen telafi etse de COVID-19 için alınan önlemler ve kapanmalar ekonomik faaliyetler üzerinde ciddi etki yaratmıştır (Deb vd., 2022: 2). Dünya Ticaret Örgütü istatistiklerine göre 2020 yılı birinci çeyrek ticaret hacmi bir önceki seneye göre %3 daralmıştır. İkinci çeyrek için yapılan tahminler ise bir önceki yıla göre %18.5'lik bir düşüşe işaret etmektedir. Bu düşüşler tarihsel olarak büyük fakat böyle bir salgın ortamında daha kötü olabilirdi. Son olarak 20 Nisan tarihli tahminlerine göre iyi senaryoda ticaret hacminin %13 daralacağı kötü senaryoda ise bu oranın %32 olacağı şeklindedir (Dünya Ticaret Örgütü [DTÖ], 2020).

Tarih boyunca yaşanan salgınlar kapsamında çok farklı inanış ve komplo teorileri bulunmaktadır. İkel topluluklarda hastalıkların tanrılar, ruhlar ve büyüden kaynaklandığına inanılırken tek tanrılı dinlerde tanrı tarafından gönderilen bir musibet, tanrının bir cezası olarak görülmüştür. Farklı bir düşünce olarak da sürekli bir günah keçisi aranmış belirli bir grup, ırk veya etnik topluluk suçlanmış ve damgalanmıştır. Örnek olarak Yahudiler orta çağ boyunca salgın hastalıkların müsebbibi olarak gösterilmiştir. Bu inanışlara ek olarak tarih boyunca komplo teorileri de yaygın şekilde kullanılmıştır. Örnek olarak kolera salgını sırasında farklı sosyal gruplar birbirlerini salgını yaymakla suçlamıştır (Ulutaş, 2022: 1). Günümüzde dahi salgın hastalıklar konusunda farklı inanışlar, komplo teorileri ve daha birçok farklı iddia bulunmaktadır.

Başta Dünya Sağlık Örgütü olmak üzere birçok uzmanın görüşü ve bilimsel dayanağı virüsün zoonotik bir kökene sahip olduğudur. Aslında virüsün kökeninin daha doğrusu ilk vakaların nasıl enfekte olduğunu belirlemenin mümkün olmadığını ancak eldeki kanıtlara göre SARS-CoV-2'nin zoonotik kökenli olduğunu, manipüle edilmiş veya üretilmiş bir virüs olmadığını ve ekolojik olarak kaynağının yarasalar olduğunu belirtmektedir (DSÖ, 2020). Benzer şekilde manipülasyonu dışlayarak kaynak olarak zoonotik kökeni kabul edip adaptasyonun ara bir hayvan ya da insan konakçıda gerçekleştiğine dair farklı senaryolar da birçok bilim insanı tarafından desteklenmektedir (Andersen vd., 2020: 450; Zhang vd., 2020: 1347; Zhou vd., 2020: 2196).

Buna karşılık SARS-CoV-2'nin doğada evrimleşmeyeceğine ve laboratuvar ortamında üretilmiş olabileceğine yani sentetik kökenli olabileceğine dair bilim insanlarının iddiaları da mevcuttur (Relman, 2020: 29247; Sallard vd., 2021: 769,780; Segreto and Deigin, 2020: 1-2). Doğal olmadığına dair farklı bir iddia ise laboratuvar hayvanlarında diğer türlere uyum sağlamış ve daha sonra sızıntı yoluyla salındığı şeklindedir (Sirotkin and Sirotkin, 2020: 1).

Farklı bir iddia olarak da 2012 yılında Çin Yunnan Eyaleti Mojiang'daki bir madende çalışan 6 işçide COVID-19 semptomlarına çok benzeyen şiddetli zatürre geliştiğidir. Yarasaların birikintilerini temizlemekle görevli bu işçilerden ve yarasalardan toplanan örnekler analiz edildiğinde COVID-19 ile arasında çok fazla



benzerlik olduğu tespit edilmiştir (Rahalkar and Bahulikar, 2020: 3; Speciale, 2021: 2).

Bilim dünyasındaki bu farklı görüşler kapsamında Çin Devletine ve özellikle de Wuhan laboratuvarına yönelik suçlamaların büyük çoğunluğunun politik spekülasyona dayandığını ve çalışmaların olasılık ve ihtimaller üzerine yapıldığını, sınırlı sayıdaki bilimsel kanıtların bağlamı dışında SARS-Cov-2'nin kökenleri hakkında netlik sağlanması gerektiğini belirten akademik mektup yayınlanmıştır (Bloom vd., 2021: 694).

COVID-19 pandemisinin dünya çapındaki etkilerine ve resmi kurum ve kuruluşlar tarafından yapılan açıklamalara karşı doğal olmadığını, laboratuvardan yanlışlıkla veya bilerek sızdırıldığını hatta bizzat bir silah olarak kullanılmaya üretildiğini iddia eden bilimsel yayınlar, devletlerin ve bireylerin açıklamaları ve özellikle de sosyal medya ve internet sitesinde haberler bulunmaktadır.

Örnek olarak Bill Gates 2010 yılı TED konuşmasında<sup>2</sup> dünya nüfusunun azaltılması, 2015 yılı TED konuşmasında<sup>3</sup> ise Ebola virüsünden daha ölümcül bir virüsün olabileceğini söylemiştir. 2017 yılında ABD Savunma Bakanlığı tarafından yeni bir solunum yolu hastalığına dikkat çeken pandemik grip müdahale planı<sup>4</sup>, Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi raporu<sup>5</sup>, ABD'de bulunan Fort Detrick laboratuvarı<sup>6</sup>, Federal Seçilmiş Ajan Programı (FSAP) 2020 raporu<sup>7</sup>, bazı uzmanların SARS, MERS ve COVID-19 gibi virüslerin yapay olduğuna dair iddiası<sup>8</sup>, SARS virüsüyle ilgili sızıntı<sup>9</sup>, Johns Hopkins Üniversitesi'nde 18 Ekim 2019 yılında yapılan "Event 201" tatbikatı<sup>10</sup>, 17-18 Eylül 2019 tarihlerinde düzenlenen "Urban Outbreak 2019" simülasyon

<sup>2</sup> Bill Gates 2010 yılı TED konuşmasında dünya nüfusunun 6,8 milyar olduğunu ve 2030 yılında ise 9 milyar civarına ulaşacağını, eğer yeni aşlar üretebilir, üreme sağlığı ve sağlık hizmetlerinde iyi işler yapılırsa nüfusun da %10-15 oranında azaltılabileceğini söylemiştir. Gates, B. (2010, Şubat). Innovating to zero! [Video]. TED Conferences. [https://www.ted.com/talks/bill\\_gates\\_innovating\\_to\\_zero?subtitle=tr](https://www.ted.com/talks/bill_gates_innovating_to_zero?subtitle=tr) (Son Erişim: 13.08.2024)

<sup>3</sup> 2015 TED konuşmasında ise Ebola virüsünden daha ölümcül (10 milyon insanı öldürebilecek), kuluçka süresi uzun, hava yolu ile bulaşabilen özelliklere sahip bir virüsün olabileceğini ayrıca küçük bir virüsün nükleer tehlikeden daha fazla zarar verebileceğini söylemektedir. Gates, B. (2015, Mart). The next outbreak? We're not ready [Video] TED Conferences. [https://www.ted.com/talks/bill\\_gates\\_the\\_next\\_outbreak\\_we\\_re\\_not\\_ready?subtitle=tr](https://www.ted.com/talks/bill_gates_the_next_outbreak_we_re_not_ready?subtitle=tr) (Son Erişim: 14.08.2024)

<sup>4</sup> ABD Savunma Bakanlığı Pentagon, 6 Ocak 2017 tarihinde hazırlayarak Beyaz Saray'a sunduğu USNORTHCOM Şube Planı 3560: Pandemik Grip ve Bulaşıcı Hastalık Müdahalesi raporunda da önceki pandemik grip müdahale planını güncelleyerek son dönemlerdeki bazı salgınlardan (2009 H1N1 domuz gribi, 2012 MERS, 2013 H7N9 kuş gribi, 2014 EBOLA, 2015 Zika virüsü) elde edilen bilgileri içermektedir. En önemli ve olasılığı yüksek tehdit olarak yeni bir solunum yolu hastalığı özellikle de yeni bir grip hastalığına dikkat çekiyor. Böyle bir salgın karşısında da solunum cihazı, yüz maskesi ve hastane yatağı gibi teçhizat ve malzemelerde yaşanacak sıkıntı konusunda yönetimi uyarmaktadır. Klippenstein K (2020, 04 01). Nation. thenation.com: <https://www.thenation.com/article/politics/covid-military-shortage-pandemic/> Chemical Weapons (Son Erişim:18.07.2024)

<sup>5</sup> Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi (The Project for New American Century-PNAC) raporunda, "Savaş muhtemelen yeni boyutlarda (uzayda, siber uzayda ya da virüs ve mikropların ortamında) gerçekleşecek. Spesifik genotipleri hedefleyebilen biyolojik savaşın gelişmiş biçimleri, biyolojik savaş terör ortamından, politik olarak faydalı bir araca dönüştürebilir" ifadesi bulunmaktadır. Donnelly T (2000). Rebuilding America's defenses strategy, forces and resources for a new century. Washington: The Project for the New American Century. <https://cryptome.org/rad.htm> (Son Erişim: 04.08.2024)

<sup>6</sup> ABD-Maryland'taki Fort Detrick laboratuvarı 1943-1969 yılları arasında biyolojik silah programının merkezi olan kurum olduğu ve birkaç kez sızıntı ihtimali nedeniyle kapatıldığı ve daha detaylı bilgi için [https://en.wikipedia.org/wiki/Fort\\_Detrick#cite\\_note-2](https://en.wikipedia.org/wiki/Fort_Detrick#cite_note-2) ve [https://en.wikipedia.org/wiki/United\\_States\\_biological\\_weapons\\_program](https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_biological_weapons_program) <https://www.globaltimes.cn/page/202106/1227219.shtml> <https://www.nytimes.com/2019/08/05/health/germs-fort-detrick-biohazard.html> <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/virus-biological-us-army-weapons-fort-detrick-leak-ebola-anthrax-smallpox-ricin-a9042641.html>

<sup>7</sup> Federal Seçilmiş Ajan Programı (FSAP) 2020 yıllık raporuna göre 2020 yılında 13 kayıp (12'sinde herhangi bir suç niyeti yok diğeri soruşturma devam ediyor) ve 158 sızıntı (sızıntıların hiçbirisi halk arasında ve işçilerde hastalık veya ölüme neden olmadı) bildirilmiştir. [https://www.selectagents.gov/resources/publications/docs/FSAP\\_Annual\\_Report\\_2020\\_508.pdf](https://www.selectagents.gov/resources/publications/docs/FSAP_Annual_Report_2020_508.pdf)

<sup>8</sup> Dr. Alan Cantwell ve Aleksander Kolesnikov gibi uzmanlar SARS ve MERS gibi virüslerin yapay olduğunu iddia etmişlerdir (Vodinaly, 2021) Yine farklı bir kaynak olarak <https://medicalveritas.org/the-covid-19-lab-origin/> ABD'nin Biyolojik Silahlar Terörle Mücadele yasasını hazırlayan Illinois Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde görevli uluslararası hukuk profesörü Francis Boyle COVID-19'un biyolojik silah olduğunu, Çin'de BSL-4 laboratuvarına sahip tek yer olan Wuhan'dan çıktığını iddia etmiştir. <https://greatgameindia.com/transcript-bioweapons-expert-dr-francis-boyle-on-coronavirus/> GreatGameIndia sitesindeki diğeri bir haber de ise koronavirüsün Kanada laboratuvarından Çinli ajanlar tarafından Wuhan laboratuvarına götürmek için alındığını ve buradan sızdığını iddia etmektedir. <https://greatgameindia.com/coronavirus-bioweapon/>

<sup>9</sup> 2004 yılında SARS salgını döneminde Pekin laboratuvarından iki defa kazara sızıntı olduğu bildirilmiştir. <https://genomebiology.biomedcentral.com/articles/10.1186/gb-spotlight-20040427-03>

<sup>10</sup> 18 Ekim 2019 tarihinde yani Wuhan'da koronavirüs ortaya çıkmadan 44 gün önce, Johns Hopkins Üniversitesi'nde "Event 201" tatbikatı yapılmıştır. Senaryo, büyük bir virüs salgını karşısında alınacak tedbirler hakkında ve bu virüsün adı; CAPS (Coronavirus Akciğer

oyunu<sup>11</sup> ile 11 Eylül saldırılarından kısa süre önce gerçekleştirilen “Dark Winter” tatbikatı<sup>12</sup> ve daha birçok haber, komplo teorisi ve iddia bulunmaktadır<sup>13</sup>. Netflix sitesinde 2020 Ocak ayında yayınlanan Pandemic: How to Prevent an Outbreak<sup>14</sup> isimli belgesel COVID-19 pandemi süreci ile yakın tarihlerde yayına girdiği için salgının önceden bilindiği veya bilinçli olarak yapıldığına dair farklı iddialara neden olmaktadır.

Pandemi döneminde Japonya, Hindistan, Rusya, İran ve diğer ülke basınlarında COVID-19 ile ilgili çeşitli iddialar<sup>15</sup> gündeme gelmiştir. Ayrıca İran eski Cumhurbaşkanı Ahmedinejad tarafından BM Genel Sekreteri’ne SARS-Cov-2’nin biyolojik silah olduğuna ilişkin mektup<sup>16</sup> bile yazılmıştır.

COVID-19 pandemi sürecinin terör örgütlerini nasıl etkilediği de önemli bir konudur. Terör faaliyetlerinin zirveye ulaştığı 2014 yılından itibaren ve pandemi sürecinde küresel ölçekte saldırıların sıklığı azalırken orta Doğu ve Afrika ‘da salgının başlangıcından itibaren tam tersi bir eğilim olmuştur. Batı dünyasında ise cihatçı terörizm azalırken aşırı sağcı grupların tehdidi artmıştır. Terör örgütlerinin açıklamalarında da farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin IŞİD terör örgütü saldırıların arttırılması çağrısı yaparken el-Kaide saldırılardan kaçınılması çağrısı yapmıştır. Bununla birlikte salgının yarattığı etkiler göz önüne alındığında gelecekteki terör stratejilerinin biyoterörizme kayabileceği ihtimali bulunmaktadır (Grabowski, 2021: 140). COVID-19 veya benzer biyolojik ajanların silah haline getirilme ihtimalini ileri süren araştırmaların (Lyon, 2021: 193; Ong and Azman, 2020: 21) yanı sıra terör örgütlerinin COVID-19 salgınının neden olduğu artan kaygı, huzursuzluk ve şiddeti kullanarak kaos ortamından faydalanacağı böylece hükümetin meşruiyetini sarsabileceği değerlendirilmektedir. Aynı zamanda komplo teorilerini de kullanabilirler (Esen, 2022: 78-79). Farklı olarak terör örgütlerinin biyolojik ajanlardan kendileri de etkileneceğinden ve bu çalışmaların ciddi araştırma, güvenlik seviyeli yapı ve ekipman gerektirmesinden dolayı ileride kullanılma ihtimalinin düşük olduğu da düşünülebilir. Fakat bu durum bazı devletler tarafından hazırlanmış biyolojik silahların terör örgütlerine verilerek kullanılmayacağı anlamına da gelmez. Bu sebeple uluslararası anlaşmalar gözden geçirilmeli, konu gündemde tutulmalı ve ülke olarak gerekli önlemleri almalıyız.

### **Rusya-Ukrayna Savaşı Kapsamında Biyolojik Silah Laboratuvar İddiaları**

Biyolojik silahların tarihi çok eskiye dayansa da özellikle 1. ve 2. Dünya Savaşı ve sonrasında kullanımı 1925 Cenevre Protokolü’nün etkisiz olduğunu göstermesi üzerine 1972 yılında “Bakteriyolojik (Biyolojik) ve Zehirleyici Silahların Geliştirilmesi, Yapımı ve Stoklanması Yasaklanması ve Bunların İmhasına İlişkin Sözleşme” imzalanmış 1975 yılında da yürürlüğe alınmıştır. Sözleşmenin 6. Maddesine göre sözleşmeyi ihlal eden devlet Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’ne şikayet edilmektedir (RG 14968, 1974: 2). Fakat BMGK daimi üyelerinin veto hakkı bu hükmü neredeyse geçersiz hale getirmektedir.

Sendromu). Senaryo kapsamında, domuz çiftliğinde ortaya çıkan koronavirüsü çok hızlı bir şekilde geniş bir alana yayılıyor ve küresel boyutta bir tehdit oluşturuyor. Yaklaşık 65 milyon kişinin ölümüne ve ekonomik olarak finansal piyasalarda daralmaya sebep oluyor. <https://www.star.com.tr/yazar/abddeki-o-virus-tatbikati-neyin-hazirligiydi-yazi-1523504/>

<sup>11</sup> Johns Hopkins Üniversitesi laboratuvarında, ABD Deniz Harp Okulu 17-18 Eylül 2019 tarihlerinde “Urban Outbreak 2019” başlıklı analitik simülasyon oyunu düzenledi. Kentsel bir çevrede hızla yayılan bulaşıcı bir hastalığa karşı alınacak 16 önlem ve müdahale yöntemlerini içermektedir. Ayrıntılı bilgi için <https://usnwc.libguides.com/c.php?g=866733&p=7410748>

<sup>12</sup> Ayrıca bunlara benzer bir diğer tatbikatta 2001 yılında 11 Eylül saldırılarından kısa süre önce 22-23 Haziran 2001’de gerçekleştirilen “Dark Winter” tatbikatıdır. Tatbikat ABD’ye yönelik biyolojik saldırının ulusal güvenliğe etkisini inceleyen üst düzey bir savaş oyunuydu. Detaylı bilgi için

<https://centerforhealthsecurity.org/our-work/tabletop-exercises/dark-winter-a-training-tabletop-exercise>

<sup>13</sup> <https://katehon.com/en/article/bats-gene-editing-and-bioweapons-recent-darpa-experiments-raise-concerns-amid-coronavirus>

<https://www.nextgov.com/emerging-tech/2020/05/national-lab-scientists-work-reprogram-genes-fight-covid-19/165240/>

<sup>14</sup> <https://www.netflix.com/tr/title/81026143>

<sup>15</sup> <https://www.thehindu.com/news/international/the-superspreaders-behind-top-covid-19-conspiracy-theories/article33840009.ece> ve

<https://www.asahi.com/ajw/articles/14191746>

<https://iranwire.com/en/features/66815/>

<https://www.theguardian.com/world/2020/feb/22/coronavirus-russia-disinformation-campaign-us-officials>

<sup>16</sup> İran eski Cumhurbaşkanı Ahmedinejad tarafından BM Genel Sekreteri Antonio Manuel de Oliveira Guterres’e yazdığı mektupta COVID-19 gibi biyolojik materyalin, birtakım egemen güçler tarafından uluslararası alanda politik ve ekonomik üstünlük kurmak veya bunları devam ettirmek için yeni bir silah olarak kullanıldığını, savaş olarak değerlendirdiği bu sürecin ciddi maddi ve manevi zararlara yol açtığını belirterek birtakım beklentilerini açıklamıştır. <https://rasthaber.com/tr/haber/bati-asya/ahmedinejad-dan-bm-genel-sekreterine-mektup-75224>

Ayrıca biyolojik ajanların çift kullanımlı olma özelliği ve biyolojik silah programlarının kolayca gizlenebilir olması sözleşmenin uygulanmasını önemli ölçüde zorlaştırmaktadır (D'Agostino and Martin, 2009: 3). Sözleşmeden sonra yaşanan olaylar ve biyolojik silahların kullanımı sözleşmeye olan inancı azaltmış ve etkisizliğini ortaya koymuştur.

Türkiye'nin jeopolitik konumu tarih sahnesinde yaşanan olaylarla önemini istikrarlı bir şekilde korumakla beraber son dönemde yaşanan gelişmeler, bu önemin artarak süreceğini ortaya koymaktadır. 'Arap Baharı' olarak adlandırılan süreç ve ardından Suriye'de patlak veren savaş, birçok devletin bu bölgedeki çıkarlarına verdiği önemi bir kez daha gözler önüne sermiştir. Geçmişte Irak, İran, Suriye vb. devletlerin biyolojik ve kimyasal silah programlarının yanı sıra meydana gelen savaş ve çatışmalar boyunca bu silahların kullanımı görülmüştür. 24 Şubat 2022 tarihinde başlayıp halen devam eden Rusya-Ukrayna savaşı sürecinde de biyolojik silahlar ve laboratuvarlar konusuyla alakalı iddialar bulunmaktadır. Bu süreçlerin tamamı biyolojik ve kimyasal silahlar konusunda Türkiye'nin bu konuda ne denli dikkatli ve hassas davranması gerektiğini gösteren güncel ve somut kanıtlardır.

Tarihte birçok devletin biyolojik silahlar üzerine çalışmaları olmuş ve bu yüzden laboratuvar sızıntıları sebebiyle büyük ya da küçük vakalar yaşanmıştır. David ve Gregory 1975-2016 yılları arasında yaşanan insan kaynaklı patojen maruziyeti olaylarını incelemiştir (Manheim and Lewis, 2021: 6). Aynı şekilde konuyla ilgili 2000-2021 yılları arasında yaşanan laboratuvar kazaları ile ilgili çalışma (Ross and Harper, 2023: 3) ve haberlerde (Sciama, 2022) bulunmaktadır.

Bu olaylardan en bilineni ve üzerine çalışma yapılanı 1979 yılı bahar döneminde meydana gelen Sverdlosk şarbon salgınıdır. Sovyet yetkilileri, salgının kirli et tüketimine bağlı olduğunu söylerken, ABD ajansları ise salgının, şehirdeki bir askeri mikrobiyoloji tesisinde kazara yayılan sporların solunmasına bağlı olduğunu söylemiş ve yapılan araştırmalar sonucunda şarbon patojeninin laboratuvarından sızdığı sonucuna varılmıştır (Meselson vd., 1994: 1202). Sovyetler Birliğinin şarbonu biyolojik ajan olarak seçerek laboratuvarında araştırma yapmasının sebebi ise yaygın erken semptomlar nedeniyle fark edilmezken hastalığın ikinci aşamasında ölümcül olması sebebiyle olduğu belirtilmektedir (Nikolakakis vd., 2023: 1). Yakın geçmişte de laboratuvar sızıntısı kaynaklı salgınların olduğu iddia edilmiştir. Örnek olarak şiddetli akut solunum yolu sendromu yani SARS salgını ile ilgili dünya sağlık örgütü, üniversiteler ve yetkili kişilerin beyanlarını değerlendirerek laboratuvar sızıntısı olduğuna dair yapılan çalışma verilebilir (Walgate, 2004: 2).

Rusya-Ukrayna savaşı kapsamında Rusya'nın nükleer silah kullanımına yönelik saldırgan ve savunmacı yaklaşımı (Sinovets and Shultz, 2023: 340), Rus yönetiminin söylemleri Ukrayna'ya karşı KİS dahil olmak üzere mevcut tüm araçları kısaca kitle imha silahlarını (KİS) kullanabileceği yönünde ciddi endişe bulunmaktadır. Bu endişenin ortaya çıkmasında Rusya'nın daha önceki çatışmalarında da KBRN silahlarını kullanmış olmaları ve Suriye ile bağlantıları kapsamında 2013-2018 yılları arasında Suriye'de gerçekleşen 50'den fazla kimyasal silah kullanımı etkili olmaktadır (Goralnick vd., 2022: 2301). İran, Irak ve Suriye bölgesinde geçmişte kullanılan biyolojik ve kimyasal silahlar, halen devam eden Rusya-Ukrayna Savaşı ile İsrail'in kuşatması göz önüne alındığında KİS kullanımı ihtimali sürekli canlılığını korumaktadır. Ülkemize yakın coğrafyalarda devam eden bu çatışmalarda KİS kullanımından en çok etkilenecek devletlerden biri olacağı da kuşkusuzdur.

Rusya hakkında bu yönde iddialar mevcutken Ukrayna'daki savaş çabasına dezenformasyon kampanyalarıyla devam etmiştir. ABD tarafından Ukrayna'da yönetilen gizli biyolojik savaş programı olduğuna yönelik iddialar ortaya atarak psikolojik bir operasyon yürütmüştür (Cigar, 2023: 361).

Rusya Dışişleri Bakanı<sup>17</sup>, Savunma Bakanlığı Sözcüsü<sup>18</sup>, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Korgeneral Igor

<sup>17</sup> 3 Mart 2022 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov Ukrayna'nın kamu ve hayvan sağlığı tesislerinin "biyolojik askeri laboratuvarlar" olduğunu iddia etti. 8 Mart'ta Çin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Zhao Lijian bu iddiaları tekrarladı. <https://www.state.gov/disarming-disinformation/kremlin-disinformation-bulletin-2/>

<sup>18</sup> Rusya Savunma Bakanlığı Sözcüsü Tümgeneral İgor Konashenkov 6 Mart 2022 tarihinde verdiği demeçte, Rusya'nın Ukrayna'da bulunan laboratuvarlardan edindiği belgelerde Ukraynalı ve Amerikalı bilim adamlarının veba, şarbon, tularemi ve kolera içeren bir askeri-biyolojik programını gözlemeye çalıştıklarının anlaşıldığını söyledi.

Kirillov<sup>19</sup>, Rus milletvekilleri<sup>20</sup>, BM büyükelçisi, ABD Temsilciler Meclisi eski üyesi<sup>21</sup> ve diğerleri<sup>22</sup> tarafından biyolojik silah ve laboratuvarlar ile ilgili çeşitli iddialar dile getirilmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Müsteşarı tarafından yapılan açıklama<sup>23</sup> ise bu iddiaların doğru olduğunu düşündürmüştür.

### Türkiye’de Biyolojik Etkenlere Karşı Savunma Kurumu Olarak Hıfzıssıhha

Kuruluş aşamasında 'Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne' olarak adlandırılan kurumda, 1887 yılında Kuduz Tedavi Müessesesi tesis edilerek ilk kuduz aşısı üretimine başlanmıştır. 1892 yılında ilk Aşı Evi (Telkinhane-i Şâhane) kuruldu. Aşı evleri Cumhuriyet sonrası kapatılmış ve yerine “Refik Saydam Hıfzı’s Sıhha Müessesesi” kurulmuştur. Bu müessese adını dönemin Sağlık Bakanı Refik Saydam’dan almıştır. Dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bünyesinde 27 Mayıs 1928 tarihli ve 1267 sayılı yasa uyarınca 'Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi' Ankara’da tesis edilmiştir (Dilek, 2022: 1).

Aşı ve serum üretimleri sürekli geliştirilmiştir. Örnek olarak 1931’de BCG aşısı (ağız yoluyla uygulanan) üretimi başlamış, 1932’de ise serum üretiminin yeterli seviyenin üzerine çıkması ile serum ithali durdurulmuştur. 1933’te kuduz aşısı üretimi çalışmalarına başlanılmış, 1934’te de çiçek aşısı miktarı, ülkenin ihtiyacını yeterince sağlayacak seviyeye getirilmiştir. Bir yıl sonra Farmakoloji Şubesi oluşturularak ilaçların ve diğer hayati öneme sahip maddelerin denetimine geçilmiş, 1937’de de kuduz serumu üretilmeye başlanmıştır (Dilek, 2022: 1). Ancak 1980’li yıllar sonrasında aşı ithalatına öncelik verildiği için üretimler azalmış 1996 yılında DBT ve kuduz aşısı bir yıl sonra da BCG aşısının üretimi durmuştur (Alacadağlı, 2022: 2210).

Türk halkının sağlığını muhafaza etmek amacıyla temel laboratuvar hizmetlerini gerçekleştirmek için kurulmuş olan ulusal referans laboratuvarı Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü 663 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname uyarınca 2011 yılında bağlı kuruluş olarak yeniden yapılandırılmıştır (RG 28103, 2011). Yapısı

[https://tass.com/defense/1417951?utm\\_source=google.com&utm\\_medium=organic&utm\\_campaign=google.com&utm\\_referrer=google.com](https://tass.com/defense/1417951?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com) Aynı iddiayı Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Maria Zakharova da dile getirdi. <https://www.reuters.com/world/russia-demands-us-explain-biological-programme-ukraine-2022-03-09/>

<sup>19</sup>. Benzer ifadeler 7 Mart’ta Rus ordusunun radyasyon, kimyasal ve biyolojik koruma kuvvetlerinin başındaki Korgeneral Igor Kirillov tarafından tekrarlandı. Kirillov, halk sağlığı projelerine ilişkin belgelerin, enfekte hayvanları Rusya’ya göndermeye yönelik bir plan olduğunu gösterdiğini söyledi. Ayrıca Avustralya laboratuvarlarına kan örnekleri gönderildiğini, yalnızca etnik olarak Rusları enfekte edecek biyolojik bir silah için Slav DNA’sını incelediklerini iddia etti. Bu iddialar BM büyükelçisi Vasily Nebenzya tarafından BM bünyesinde de dile getirildi. Ancak bu iddialar 11 Mart’ta Moskova’nın emriyle toplanan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından tamamen asılsız olarak görüldü. ABD ve Ukrayna’da bu iddiaları yalanladı. <https://www.newsweek.com/russia-ukraine-lavrov-biolab-weapons-united-nations-pettersson-1689402>

<sup>20</sup> Rus milletvekilleri, ABD ve Ukrayna’nın, uluslararası güvenliğe bir tehdit olarak değerlendirilmesi gereken “Bakteriyolojik (Biyolojik) ve Toksik Silahların Geliştirilmesi, Üretimi ve Stoklanmasının ve Bunların İmhasının Yasaklanması Sözleşmesi”ni ihlal ettiğini belirtmiştir. <https://www.telesurenglish.net/news/Russian-Duma-Starts-Investigation-Into-Ukrainian-Biolabs-20220324-0026.html>

<sup>21</sup> Tulsi Gabbard Ukrayna’da 25’ten fazla ABD tarafından finanse edilen biyolaboratuvar olduğunu ve ihlal edilirse ölümcül patojenlerin dünyaya yayılacağını bu sebeple felaketi önlemek için hemen harekete geçilmesi gerektiğini iddia etmiştir. [https://x.com/TulsiGabbard/status/1502960938147729413?ref\\_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1502960938147729413%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1\\_&ref\\_url=https%3A%2F%2Fwww.telesurenglish.net%2Fnews%2FRussia-Demands-US-Disclose-Information-On-Bi](https://x.com/TulsiGabbard/status/1502960938147729413?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1502960938147729413%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.telesurenglish.net%2Fnews%2FRussia-Demands-US-Disclose-Information-On-Bi)

<sup>22</sup> <https://www.theguardian.com/media/2022/mar/18/ukrainian-bioweapons-labs-qanon-fox-news>

<sup>23</sup> ABD Dışişleri Bakanı Müsteşarı Victoria Nuland’ın Ukrayna’da bulunan biyolojik laboratuvarlardaki tehlikeli içeriklerinin düşmanın eline geçebileceğinden endişe duyduğunu dile getirmesi laboratuvarların varlığını doğrular nitelikteydi. Detaylı bilgi için <https://www.telesurenglish.net/news/Russia-Demands-US-Disclose-Information-On-Biolabs-in-Ukraine-20220317-0014.html> <https://www.unz.com/runz/ukraine-and-biowarfare-conspiracy-theories/>

Ayrıca Çin Dışişleri Bakanlığı ABD’nin 26 tane Ukrayna’da olmak üzere kontrolü altındaki 30 ülkede 336 laboratuvarı olduğunu iddia ederken, <https://greenwald.substack.com/p/victoria-nuland-ukraine-has-biological?s=r> Bulgar gazeteci Dilyana Gaytandzhieva ise dünya çapında 25 ülkede Pentagon biyolojik silah çalışmaları yapılabilecek laboratuvarların bulunduğunu iddia etmiş hatta harita üzerinde işaretleyerek bazı laboratuvarların yerini dahi göstermiştir. <https://dilyana.bg/pentagon-contractors-worked-in-ukrainian-biolabs-under-80-million-program/>

Tüm bu iddialara karşın ABD Ukrayna’da bulunan laboratuvarlar ve yapılan çalışmalar hakkında Rusya’nın müdahalesini haklı çıkarmak ve biyolojik ve kimyasal silah kullanma durumunda üstünü örtmek için yalan söylediğini, dezenformasyon yaptığını açıklamıştır. <https://press.un.org/en/2022/sc14827.doc.htm> <https://foreignpolicy.com/2022/03/10/bioweapons-ukraine-russia-disinformation/>



değiştirilmeden önce Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı (RSHMB) bir halk sağlığı kurumu olarak doğal salgınlarda tanı, tedavi, aşılama, araştırma ve danışmanlık yapma gibi görevleri üstlenmiş bunun için de bünyesinde enfeksiyon hastalıkları enstitüsü bulundurmaktadır. Bu sayede potansiyel salgınların veya biyolojik saldırıların sinyalinin erken dönemde tespit edilebilecek, küresel verileri inceleyecek ve sürveyans çalışmalarını yürütecektir. Ayrıca kurumun daha aktif çalışması ve görevlerini yerine getirebilmesi için biyogüvenlik seviyesi 3 ve 4 (BSL3-BSL4) olan laboratuvar ihtiyacı rapor olarak sunulmuştur (Dilber, 2006, Akt. Alacadağlı, 2022: 2208).

RSHMB yapısına Sağlık Bakanlığı'nun temel sağlık, verem, kanser, aile hekimliği birimlerinin merkez ve taşradaki birimlerin entegrasyonu yeni problemler ve aksaklıklar meydana getirmiştir. Yaşanan aksaklıklar ve beklenen verimliliğin sağlanamaması devlet kurumlarının raporlarına da yansımıştır (Alacadağlı, 2016: 7). 2017 yılında yürürlüğe giren 694 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Sağlık Bakanlığı'nun merkez teşkilatında ana hizmet birimi olarak yeniden yapılandırılmıştır. Yapılan değişiklikler sonrasında kurum geçmişten gelen deneyimini, bilimselliğini ve özerkliğini kaybetmiştir<sup>24</sup> (Alacadağlı, 2022: 2211). Aşı ve biyoteknoloji konusundaki başarıları ve milliliği ile ön plana çıkan Küba devleti örnek alınarak ülkemizde de gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

### **Maymun Çiçeği (Monkey Pox)**

Makaleyi kaleme aldığımız bu dönemde maymun çiçeği (M-Çiçeği) salgını artış göstererek gündeme gelmiş ve insanlar COVID-19 salgınının etkilerini daha yeni atlatmışken tekrar bir endişe ortamı oluşmuştur. Üstelik COVID-19 döneminde yaşanan ve bahsettiğimiz ekonomik, sosyal ve psikolojik problemler bu sefer dünya genelinde yaşanan olaylar göz önünde bulundurulduğunda daha büyük sıkıntılara yol açabilecektir. Devam etmekte olan Rusya-Ukrayna savaşının yanı sıra İsrail'in saldırısı ile Ortadoğu'daki karışıklık ve küresel çapta yaşanan ekonomik sıkıntılar bir pandemi dönemini daha kaldıracak gibi görünmemektedir. Yayınlanan raporları ve çalışmalarını incelediğimizde şu an için fazla endişeye kapılacak bir durum yokmuş gibi görüncü de her zaman için gereken tedbir ve önlemleri gözden geçirmeli ve gerekli bilgilendirme yapılmalıdır.

Maymun Çiçeği, Orthopoxvirus cinsine ait bir üye olan M-Çiçeği virüsünün (MPox) neden olduğu az sayıda görülen zoonotik bir hastalıktır. Aynı aileden olan Variola virüsü (çiçek hastalığı) M-Çiçeği hastalığından daha ağır seyretmesine ve daha çok bulaşıcı olmasına rağmen etkin aşılama sayesinde 1980 yılında dünya çapında yok edilmiştir. Kullanılan aşılar M-Çiçeği için belirli oranda etkilidir (Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü [HSGM], 2024: 3). Fakat çiçek aşısının da durdurulmuş olması Orthopoxvirus'lere olan bağışıklığı da azaltmıştır (Petersen vd., 2019: 1029).

Virüs ilk olarak 1958 yılında Kopenhag'da Serum Enstitüsü'nde laboratuvar maymunlarında tanımlanmıştır (Magnus vd., 1959: 157). DSÖ 23 Temmuz 2022'de uluslararası endişe yaratan bir halk sağlığı acil durumu ilan ederek dünya genelinde 75 farklı ülkede 16,000'den fazla M-Çiçeği vakası ve 5 ölüm bildirmiş (DSÖ, 2022a), 20 Ekim 2022'de 70,000'den fazla vaka ve 26 ölüm bildirmiştir (DSÖ, 2022b). 2024 yılı başlangıcından 14 Ağustos 2024 tarihe kadar sadece bu yıl için 15,600'den fazla vaka ve 537 ölüm olduğunu açıklayarak ikinci kez uluslararası endişe yaratan bir halk sağlığı acil durumu olarak ilan etti (DSÖ, 2024b).

Hastalığın Orta ve Batı Afrika ülkelerinde endemik olduğu düşünülmektedir (Di Giulio and Eckburg, 2004: 15). Özellikle erkek erkeğe cinsel ilişki yaşayanlarda daha yaygın olduğu (Centers for Disease Control and Prevention (CDC), 2022; Sharma vd., 2023: 1), doğrulanmış vakaların 3'te 1'e yakın bölümünün HIV pozitif olduğu ve erkek cinsiyetinin bir risk faktörü olduğu tespit edilmiştir (Sharma vd., 2023: 1). M-Çiçeği hastalığı ile ilgili olarak ülkemizde yabancı öğrenci sayısının arttığı ve 1980 sonrası çiçek aşılarının durdurulmuş olması göz önünde bulundurularak aktif test ve tanılarla kontrollü şekilde ilerleme kaydedilmelidir.

<sup>24</sup> Pandemi süreciyle beraber kurumun önemi ve ciddiyeti anlaşıldığı için tekrar açılacağına dair "Hıfzıssıhha yeniden insanlığın hizmetine sunulmak üzere aşı üretecek" şeklinde açıklamalar yapılmıştır. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bakan-koca-duyurdu-hifzissihha-yeniden-insanligin-hizmetine-sunulmak-uzere-asi-uretecek-41967320>

## Sonuç

Geçmişte devletlerin açık veya gizli biyolojik ve kimyasal silah programları yanı sıra terör örgütlerinin de biyolojik ve kimyasal silahları kullandıkları eylemler meydana gelmiştir. Biyolojik ve kimyasal silahların cezbedici özellikleri yanı sıra aynı ajandan kendilerinin de etkileneceğini bilmeden yahut da bunu bile bile böyle bir saldırıya başvurma ihtimali özellikle de ülkemizin jeopolitik konumu ve sınırları etrafındaki mevcut durum göz önüne alındığında olasılığı hayli yüksektir (Arslan, 2017: 3). Bu sebeple ülkemizin başta üniversiteler olmak üzere askeri KBRN birimleri ve Hıfzıssıhha Kurumunun eski konumuna getirilmesi ile koordineli olarak bilimsel çalışmaları desteklemesi, gerekli tüm yapı, malzeme ve teçhizatı sağlayarak savunma amaçlı çalışmaları başlatması gerekmektedir.

Biyolojik ve kimyasal saldırı karşısında ajanları hızlı bir şekilde tespit etmek ve tanımlamak için güvenilir, hassas ve özel platformlar geliştirilmesi çok önemlidir (Nikoleli vd., 2016: 2). Biyosensörler, nitel ve nicel olarak sonuç verebilen hızlı tespit sistemleridir. Sistemde analizi yapılacak olan madde ile özel bir biyoaktif bileşenin birleşimi sonucunda ortaya çıkan sinyal bir ölçüm sistemiyle değerlendirilmektedir (Lee and Mutharasan, 2005: 161). Aselsan AR-GE çalışmaları kapsamında biyolojik silah ajanlarının hızlı ve hassas tespiti ile tanısını yapabilmek için çoklu ölçüme izin veren bir optik tabanlı, portatif ölçüm sistemi üretimi hedeflemektedir. Aslında bu proje, ASELSAN tarafından daha önce tamamlanmış olan "Kanda Tek Molekül Hassasiyetinde Çoklu Protein Analizi Yapan Tanı Kiti Teknolojisinin Geliştirilmesi" AR-GE projesi ile kazanılan tecrübe ve deneyimlerin daha da geliştirilmesi niteliğindedir. Bu sistemin geliştirilmesi sonucunda antikorlu temin edilebilen/ geliştirilebilen viral ve bakteriyel biyolojik ajanların teşhis ve tespiti için gerekli altyapı kazanılmış olacaktır (Köksal ve Önen, 2019: 23). Bu çalışmaların devlet katkısı sağlanarak, kamu-özel iş birlikleri geliştirilerek AR-GE ve üretim aşamaları vakit kaybetmeksizin arttırılmalı ve geliştirilmelidir.

COVID-19 ve Rusya-Ukrayna savaşı üzerine değindiğimiz bu iddialar ve komplo teorileri sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Birçok makalede, haber sitesi ve sosyal medya platformlarında bu ve benzeri birçok konu hakkında iddialar bulunmaktadır. Tüm bu iddialar karşısında ise COVID-19 için doğal salgın olduğu, laboratuvarda yapılamayacağı yönünde iddialar da bulunmaktadır. Daha önce söylediğimiz gibi amacımız iddiaları karşılaştırarak bir tarafın haklı olduğunu öne sürmek ya da bu karmaşıklığı çözmek değildir. Elbette virüsün kaynağı, nasıl mutasyona uğradığı, bu süreçte etkili olan faktörler ve yeni varyantlar gibi konular bilim dünyasında alınması gereken önlemler ve tedaviler için hayati öneme sahiptir. Hayati öneme sahip bir diğer konu ise bir şekilde tüm dünya için sorun olan bu ve benzeri salgın veya biyolojik saldırılar için alınması gereken önlemlerin ciddiyetini ortaya koyarak etkili bir önleme ve savunma sisteminin kurulmasını vurgulamaktır.

Öncelikle olası muhtemel bir saldırı veya salgın için devlet olarak ilk yapılması gereken kapsamlı bir plan ve programdır. Devamında ise bu plana göre öncelikli hedeflerin gerçekleştirilerek (hastanelerin gerekli koşullarda donatılması, malzeme ve teçhizatın tamamlanması, kurumların görev tanım formlarının oluşturularak koordinasyonun sağlanması, başta sağlık çalışanları olacak şekilde tüm vatandaşlara gerekli eğitimlerin verilmesi, biyolojik ve kimyasal ajanlara karşı gerekli aşı ve ilaç çalışmalarının yapılması vb.) hazırlık seviyesi yükseltilmelidir.

Kimyasal ajanlar gündelik hayatın her alanında kullanıldığı için sadece saldırı açısından düşünmemek gerekir. Faaliyet halinde bulunan fabrika, hastane, laboratuvar, madenler vb. yerlerde üretim, depolama, taşıma, imha ve sızıntı yoluyla kimyasal ajanlara maruz kalınabilir. Hatta evlerde bile kullanılan kimyasal maddeler sonucu benzer etkiler olabilir. Dolayısıyla devlet olarak öncelikler belirlenerek plan dahilinde gerekli kontroller sıkı bir şekilde yapılarak caydırıcı cezalar uygulanmalı hem kurum ve kuruluşlar hem de halk yeterli seviyede bilgilendirilmelidir.

COVID-19 Pandemi sürecinde bu şekilde bir virüsün ortaya çıkması durumunda hangi sıkıntıların yaşandığı, eksik malzeme ve teçhizatın neler olduğu, insanların nelere dikkat etmesi gerektiği, hangi önlemlerin insanlar tarafından uygulanıp uygulanmadığı, sağlık çalışanlarının bilgi seviyesi, hastanelerin donanımı, ekonomik etkileri gibi birçok konu acı tecrübelerle öğrenilmiştir. Tüm bu tecrübelerden ve süreç içerisinde yayımlanan her alandaki makalelerden yola çıkılarak bundan sonra olası bir doğal salgın veya

biyolojik saldırı için alınması gereken önlemler ve tedbirler geliştirilmelidir. Sağlık Bakanlığı'nın öncülüğünde üniversiteler ile iş birliği yapılarak farklı durumları içeren tatbikatlar ve simülasyonlarla tedbirler ve önlemler alınmalıdır.

Uzun zamandır yaşanan düzensiz göç dalgası tüm dünyayı özellikle de ülkemizi önemli ölçüde etkilemiştir. Bu göçler sebebiyle, eğitim amacıyla veya turist olarak ülkemize gelen yabancıların sayısı yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bu kişilerin aşı durumları ve hastalık durumları sıkı bir şekilde kontrol edilmeli gerekli tedbirler alınmalıdır. Ayrıca güvenilirliği kanıtlanmış ve gerekli tüm yasal süreçleri tamamlanmış aşılara karşı olan önyargıların sağlık bakanlığı tarafından etkili çalışmalarla önlenerek tarihin karanlık sayfalarına gömülen hastalıkların tekrardan ortaya çıkması engellenmelidir.

#### Yazar(lar)ın Beyanı

(Bu bölümde aşağıda verilen başlıklara göre araştırmadaki katkı düzeyiniz ve rolünüz, çıkar çatışması beyanı, teşekkür ve aldığınız destekleri belirtmeniz gerekmektedir.)

**Araştırmacıların katkı oranı beyanı:** Araştırma tek yazar tarafından yapılmıştır.

**Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararı gerekmemektedir.

**Çatışma beyanı:** Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

**Destek ve teşekkür:**

#### Kaynakça

- Alacadağlı, E. (2016). Sağlık hizmetlerinde yeniden yapılanma ve sağlık hizmetlerinde etkinlik. *Journal Of Emerging Economies And Policy-JOEEP*, 1, 1-10.
- Alacadağlı, E. (2022). Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı; Biyolojik Terör, Kent Sağlığı ve Güvenliği. *İdealkent*, 13(37), 2196-2218. <https://doi.org/10.31198/idealkent.1127519>
- Andersen, K.G., Rambaut, A., Lipkin, W.I., Holmes, E.C., Garry, R.F. (2020). The proximal origin of SARS-CoV-2. *Nature Medicine*, 26(4), 450– 452. <https://doi.org/10.1038/s41591-020-0820-9>
- Arslan, A.G. (2017). Türkiye'de biyolojik ve kimyasal silahlara karşı alınan önlemler ve yaklaşım algoritması (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez No: 470933.
- Bloom, J. D., Chan, Y. A., Baric, R. S., Bjorkman, P. J., Cobey, S., Deverman, B. E., Fisman, D. N., Gupta, R., Iwasaki, A., Lipsitch, M., Medzhitov, R., Neher, R. A., Nielsen, R., Patterson, N., Stearns, T., van Nimwegen, E., Worobey, M. and Relman, D. A. (2021). Investigate the origins of COVID-19. *Science (New York, N.Y.)*, 372(6543), 694. <https://doi.org/10.1126/science.abj0016>
- Balmer, B. (2002). Biological warfare: The threat in historical perspective. *Medicine, Conflict and Survival*, 18(2), 120–137. <https://doi.org/10.1080/13623690208409619>
- Centers for Disease Control and Prevention (CDC) (2022). Epidemiologic Features of the Monkeypox Outbreak and the Public Health Response — United States, May 17–October 6, 2022. Erişim adresi: <https://www.cdc.gov/mmwr/volumes/71/wr/mm7145a4.htm> Erişim tarihi: 14.08.2024
- Christopher, G.W., Chieslak, T.J., Pavlin, J.A. and Eitzen, E.M., (1997). Biological warfare, a historical perspective. *JAMA*, 278(5), 412-417.
- Cigar, N. (2023). The Russian Military's Biological Warfare Disinformation Campaign and the Russo-Ukrainian War. *The Journal of Slavic Military Studies*, 36(4), 361–409. <https://doi.org/10.1080/13518046.2023.2305511>
- D'Agostino, M. and Martin, G. (2009). The bioscience revolution & the biological weapons threat: Levers & interventions. *Globalization and Health* 5(3). <https://doi.org/10.1186/1744-8603-5-3>
- Deb, P., Furceri, D., Ostry, J.D. and Tawk, N. (2022). The Economic Effects of COVID-19 Containment

- Measures. *Open Economies Review*, 33, 1–32. <https://doi.org/10.1007/s11079-021-09638-2>
- Di Giulio, D. B. and Eckburg, P. B. (2004). Human monkeypox: an emerging zoonosis. *The Lancet Infectious diseases*, 4(1), 15–25. [https://doi.org/10.1016/s1473-3099\(03\)00856-9](https://doi.org/10.1016/s1473-3099(03)00856-9)
- Dilber, S. (Ekim 2006). Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkez Başkanlığı'nın-RSHMB Mevcut durumunun değerlendirilmesi ve yeniden yapılandırılması, final raporu, Sağlık Bakanlığı Proje Yönetimi Destek Birimi Sağlıkta Dönüşüm Projesi, Ankara.
- Dilek, Z. (2022, 25 Şubat). Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü. *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/refik-saydam-hifzissihha-enstitusu/> Erişim tarihi: 22.08.2024
- Dünya Sağlık Örgütü (2004). Public health response to biological and chemical weapons WHO guidance. Geneva: World Health Organization. Erişim adresi: [https://www.who.int/publications/i/item/public-health-response-to-biological-and-chemical-weapons-who-guidance-\(2004\)](https://www.who.int/publications/i/item/public-health-response-to-biological-and-chemical-weapons-who-guidance-(2004)) Erişim tarihi: 04.08.2024
- Dünya Sağlık Örgütü (2020). Origin of SARS-CoV-2. Erişim adresi: <https://iris.who.int/handle/10665/332197> Erişim tarihi: 24.07.2024.
- Dünya Sağlık Örgütü (2022a). WHO Director-General's statement at the press conference following IHR Emergency Committee regarding the multi-country outbreak of monkeypox - 23 July 2022. Erişim adresi: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-the-press-conference-following-IHR-emergency-committee-regarding-the-multi-country-outbreak-of-monkeypox--23-july-2022> Erişim tarihi: 28.08.2024
- Dünya Sağlık Örgütü (2022b). WHO Director-General's opening remarks at 3rd meeting of the IHR Emergency Committee: multi-country outbreak of monkeypox - 20 October 2022. Erişim adresi: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-3rd-meeting-of-the-ih-emergency-committee-multi-country-outbreak-of-monkeypox--20-october-2022> Erişim tarihi: 30.08.2024
- Dünya Sağlık Örgütü (2024a). WHO COVID-19 dashboard. Erişim adresi: <https://data.who.int/dashboards/covid19/cases?n=c> Erişim tarihi: 04.08.2024.
- Dünya Sağlık Örgütü (2024b). WHO Director-General declares mpox outbreak a public health emergency of international concern. Erişim adresi: <https://www.who.int/news/item/14-08-2024-who-director-general-declares-mpox-outbreak-a-public-health-emergency-of-international-concern> Erişim tarihi: 29.08.2024
- Dünya Ticaret Örgütü (2020). Trade falls steeply in first half of 2020. Erişim adresi: [https://www.wto.org/english/news\\_e/pres20\\_e/pr858\\_e.htm](https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr858_e.htm) Erişim tarihi: 17.07.2024
- Esen, B. (2022). Terrorism Risk During the Coronavirus (COVID-19) Outbreak Period. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 31(1), 73–89. <http://doi.org/10.26650/siyasal.2022.31.1028742>
- Evans, R.G., Crutcher, J.M., Shadel, B., Clements, B. and Bronze, M.S. (2002). Terrorism from a Public Health Perspective. *The American Journal of the Medical Sciences*, 323(6), 291-298. <https://doi.org/10.1097/00000441-200206000-00002>
- Goralnick, E., Chai, P. R. and Erickson, T. B. (2022). Health and Safety Threats to Ukraine From Nonconventional Weapons: A Clear and Present Danger. *JAMA*, 328(23), 2301–2302. <https://doi.org/10.1001/jama.2022.22661>
- Grabowski, T. W. (2021). Terroryzm a COVID-19. Doświadczenia pierwszego roku pandemii. *Horyzonty Polityki*, 12(41), 139-153. <https://doi.org/10.35765/hp.2072>
- Haleem, A., Javaid, M. and Vaishya, R. (2020). Effects of COVID-19 pandemic in daily life. *Current medicine research and practice*, 10(2), 78–79. <https://doi.org/10.1016/j.cmrp.2020.03.011>
- Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2024). M-çiçeği (Mpox) Rehberi.

<https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/Yayinlarimiz/Rehberler/Mpox-Rehberi.pdf>

Hoofman, J. and Secord, E. (2021). The Effect of COVID-19 on Education. *Pediatric Clinics of North America*, 68(5),1071-1079. <https://doi.org/10.1016/j.pcl.2021.05.009>

International Criminal Police Organization (INTERPOL) (n.d.). Bioterrorism. <https://www.interpol.int/Crimes/Terrorism/Bioterrorism> (Son Erişim: 28.06.2024).

Kıbaroğlu, M. (2022). Kitle imha silahlarının gelişim süreci, yayılmasının önlenmesine ilişkin yapılan çalışmalar ve geleceğin güvenlik tehditleri. *2023 Dergisi*. Erişim adresi: <http://www.mustafakibaroglu.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/2023DergisiSoylesisiMetni.pdf> Erişim tarihi:28.08.2024

Köksal, Ö. ve Önen, O. (2019). Aselsan araştırma merkezi AR-GE ve yenilikçilik çalışmaları. Makina Mühendisleri Odası: [https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/aselsan\\_ARGE.pdf](https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/aselsan_ARGE.pdf) Erişim tarihi: 07.07.2024)

Lee, Y.H. and Mutharasan, R. (2005). CHAPTER 6- Biosensors. Wilson, J.S. (ed.) In: Sensor Technology Handbook (s. 161-180). *Newnes, Elsevier*. <http://ollintec.com/fie/sensores/libros/Sensor%20Technology%20Handbook.pdf>

Leitenberg, M. (2001). Biological weapons in the twentieth century: a review and analysis. *Critical reviews in microbiology*, 27(4), 267–320. <https://doi.org/10.1080/20014091096774>

Lyon, R.F. (2021). The COVID-19 Response Has Uncovered and Increased Our Vulnerability to Biological Warfare. *Military Medicine*, 186(7-8), 193–196. <https://doi.org/10.1093/milmed/usab061>

Magnus, P.V., Andersen, E.K., Petersen, K.B. and Andersen, A.B. (1959). A Pox-Like Disease In Cynomolgus Monkeys. *Acta Pathologica Microbiologica Scandinavica*, 46(2), 156-176. <https://doi.org/10.1111/j.1699-0463.1959.tb00328.x>

Manheim, D. and Lewis, G. (2021). High-risk human-caused pathogen exposure events from 1975-2016. *F1000Research*, 10, 752. <https://doi.org/10.12688/f1000research.55114.2>

Meselson, M., Guillemin, J., Hugh-Jones, M., Langmuir, A., Popova, I., Shelokov, A. and Yampolskaya, O. (1994). The Sverdlovsk anthrax outbreak of 1979. *Science* (New York, N.Y.), 266(5188), 1202–1208. <https://doi.org/10.1126/science.7973702>

Nikolakakis, I., Michaleas, S. N., Panayiotakopoulos, G., Papaioannou, T. G. and Karamanou, M. (2023). The History of Anthrax Weaponization in the Soviet Union. *Cureus*, 15(3), e36800. <https://doi.org/10.7759/cureus.36800>

Nikoleli, G. P., Karapetis, S., Bratakou, S., Nikolelis, D. P., Tzamtzis, N., Psychoyios, V. N. and Psaroudakis, N. (2016). Biosensors for Security and Bioterrorism: Definitions, History, Types of Agents, New Trends and Applications. In: Nikolelis, D., Nikoleli, G.P. (eds) Biosensors for Security and Bioterrorism Applications. Advanced Sciences and Technologies for Security Applications. *Springer*, 1–13. [https://doi.org/10.1007/978-3-319-28926-7\\_1](https://doi.org/10.1007/978-3-319-28926-7_1)

Ong, K. and Azman, N. A. (2020). Distinguishing Between the Extreme Farright and Islamic State’s (IS) Calls to Exploit COVID-19. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 12(3), 18–21. <https://www.jstor.org/stable/26915446>

Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW) (n.d.). Article II Definitions and Criteria. Erişim adresi: <https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention/articles/article-ii-definitions-and-criteria> Erişim tarihi: 19.08.2024.

Petersen, E., Kantele, A., Koopmans, M., Asogun, D., Yinka-Ogunleye, A., Ihekweazu, C. and Zumla, A. (2019). Human Monkeypox: Epidemiologic and Clinical Characteristics, Diagnosis, and Prevention. *Infectious disease clinics of North America*, 33(4), 1027–1043. <https://doi.org/10.1016/j.idc.2019.03.001>

Rahalkar, M. C. and Bahulikar, R. A. (2020). Lethal Pneumonia Cases in Mojiang Miners (2012) and the

- Mineshaft Could Provide Important Clues to the Origin of SARS-CoV-2. *Frontiers in public health*, 8, 581569. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.581569>
- Relman D. A. (2020). Opinion: To stop the next pandemic, we need to unravel the origins of COVID-19. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117(47), 29246–29248. <https://doi.org/10.1073/pnas.2021133117>
- Resmi Gazete 14968, (1974). Bakteriyolojik (Biyolojik) ve Zehirleyici Silahların Geliştirilmesi, Yapımı ve Stoklanmasının Yasaklanması ve Bunların İmhasına İlişkin Sözleşme. Resmi Gazete. Sayı: 14968. 06.08.1974.
- Resmi Gazete 22978, (1997). Kimyasal Silahların Geliştirilmesinin, Üretiminin, Stoklanmasının ve Kullanımının Yasaklanması ve Bunların İmhası ile İlgili Sözleşme. Resmi Gazete. Sayı: 22978 (Mükerrer). 03.05.1997.
- Resmi Gazete 28103, (2011). Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. Resmi Gazete. Sayı: 28103 (Mükerrer). 02.11.2011.
- Ross, E. and Harper, D.R. (2023). Laboratory accidents and biocontainment breaches. *Research Paper, Chatham House*. DOI: 10.55317/9781784135904 <https://www.chathamhouse.org/laboratory-accidents-and-biocontainment-breaches/appendix>
- Sağlık Bakanlığı (2024). COVID-19 Bilgilendirme Platformu. Erişim adresi: <https://covid19.saglik.gov.tr/> Erişim tarihi: 01.08.2024.
- Sallard, E., Halloy, J., Casane, D., Decroly, E. and Van Helden, J. (2021). Tracing the origins of SARS-COV-2 in coronavirus phylogenies: a review. *Environmental chemistry letters*, 19(2), 769–785. <https://doi.org/10.1007/s10311-020-01151-1>
- Sciama, Y. (2022). Virology: A timeline of lab accidents, biological attacks and increasingly dangerous experiments. *Le Monde*. [https://www.lemonde.fr/en/science/article/2022/11/13/virology-a-timeline-of-lab-accidents-biological-attacks-and-increasingly-dangerous-experiments\\_6004113\\_10.html](https://www.lemonde.fr/en/science/article/2022/11/13/virology-a-timeline-of-lab-accidents-biological-attacks-and-increasingly-dangerous-experiments_6004113_10.html) Erişim tarihi: 30.08.2024.
- Segreto, R. and Deigin, Y. (2021). The genetic structure of SARS-CoV-2 does not rule out a laboratory origin: SARS-COV-2 chimeric structure and furin cleavage site might be the result of genetic manipulation. *BioEssays: news and reviews in molecular, cellular and developmental biology*, 43(3), e2000240. <https://doi.org/10.1002/bies.202000240>
- Sharma, A., Prasad, H., Kaeley, N., Bondalapati, A., Edara, L. and Kumar, Y. A. (2023). Monkeypox epidemiology, clinical presentation, and transmission: a systematic review. *International journal of emergency medicine*, 16(1), 20. <https://doi.org/10.1186/s12245-023-00491-3>
- Siegrist, D. W. (1999). The threat of biological attack: why concern now?. *Emerging infectious diseases*, 5(4), 505–508. <https://doi.org/10.3201/eid0504.990407>
- Sinovets, P. and Shultz, D. (2023). Russia's Nuclear Propaganda: From the Cold War to Ukraine. *The Journal of Slavic Military Studies*, 36(4), 340–360. <https://doi.org/10.1080/13518046.2023.2297586>
- Sirotkin, K. and Sirotkin, D. (2020). Might SARS-CoV-2 Have Arisen via Serial Passage through an Animal Host or Cell Culture? A potential explanation for much of the novel coronavirus' distinctive genome. *BioEssays: news and reviews in molecular, cellular and developmental biology*, 42(10), e2000091. <https://doi.org/10.1002/bies.202000091>
- Smart, J.K. (1997). History of chemical and biological warfare: An american perspective. Frederick, R. Sidell M.D., Ernest, T. Takafuji M.D. and David, R. Franz D.V.M (Eds.). In: Medical aspects of chemical and biological warfare (pp. 9-86). United States: Office of The Surgeon General at TMM Publications.
- Speciale, A. C. (2021). Commentary: Lethal Pneumonia Cases in Mojiang Miners (2012) and the Mineshaft Could Provide Important Clues to the Origin of SARS-CoV-2. *Frontiers in public health*, 9, 702199.

<https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.702199>

Spencer, R. C. and Lightfoot, N. F. (2001). Preparedness and response to bioterrorism. *The Journal of infection*, 43(2), 104–110. <https://doi.org/10.1053/jinf.2001.0906>

Walgate, R. (2004). SARS escaped Beijing lab twice. *Genome Biology*, 4, spotlight-20040427-03. <https://doi.org/10.1186/gb-spotlight-20040427-03>

Yenen, O.Ş. and Doğanay, M. (2008). Biyoterörizm. *Ankem Dergisi*, 22(2), 95-116. Erişim adresi: [https://ankemdernegi.org.tr/ANKEMJOURNALPDF/ANKEM\\_22\\_2\\_95\\_116.pdf?ID=607](https://ankemdernegi.org.tr/ANKEMJOURNALPDF/ANKEM_22_2_95_116.pdf?ID=607)

Ulutaş, N. (2022). *Salgın ve Edebiyat*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Zhang, T., Wu, Q. and Zhang, Z. (2020). Probable Pangolin Origin of SARS-CoV-2 Associated with the COVID-19 Outbreak. *Current biology: CB*, 30(8), 1578. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2020.03.063>

Zhou, H., Chen, X., Hu, T., Li, J., Song, H., Liu, Y., Wang, P., Liu, D., Yang, J., Holmes, E. C., Hughes, A. C., Bi, Y. and Shi, W. (2020). A Novel Bat Coronavirus Closely Related to SARS-CoV-2 Contains Natural Insertions at the S1/S2 Cleavage Site of the Spike Protein. *Current biology: CB*, 30(11), 2196–2203.e3. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2020.05.023>

# Celal Nuri İleri'nin Gazeteciliği ve Eleştirel Kişiliği

Yusuf Ziya BAKAY<sup>1</sup>

**Öz:** Eserlerinde çoğunlukla Türk milletinin sosyal ve siyasi yapısını ele alan; dil, edebiyat, hukuk ve tarih alanlarında çok sayıda eseri bulunan Celal Nuri İleri, farklı gazetelerde makaleler yazar, Âti/İleri gazetesi üzerinden ülkenin içinde bulunduğu dönemdeki gözlemlerini millete ulaştırmada basını ayna işleviyle kullanır. Celal Nuri İleri avukatlık mesleğini bırakıp basın hayatına yönelir, çeşitli gazetelerde makaleler yazar, görevler üstlenir. Tecrübe sahibi bir gazeteci olduktan sonra kendisi Âti gazetesi çıkarır, bu gazete, eleştirel yazıları nedeniyle uyarılınca İleri ismiyle yayımlanmaya devam eder. İleri gazetesi de içeriğinde yer alan eleştiriler sonrası baskılara dayanamayarak yayın hayatına son verir. Onun hukukçu kimliği ile mebusluk görevi, eleştirilerini siyasal zeminde yoğunlaştırmasına neden olur. İleri, ülke yönetiminde gördüğü hataları ve çözüm önerilerini sadece yazdığı eserlerde belirtmez, milletvekilliği de yaparak politikanın birebir içinde yer alır. Osmanlı meclisinde ve TBMM'de önemli kararlara imza atar. Mustafa Kemal Atatürk'ün hayata geçirdiği inkılaplarda fikirleriyle yanında olan İleri'nin yazılarında savunduğu düşüncelere bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki devletin temel ilkelerine ilham verdiği görülür.

**Anahtar Sözcükler:** Celal Nuri İleri, Âti, Gazete, Eleştiri.

## Celal Nuri İleri's Journalism and Critical Personality

**Abstract:** His works mostly deal with the social and political aspects of the Turkish nation; Celal Nuri İleri, who has many works in the fields of language, literature, law and history, writes articles in different newspapers and uses the press as a mirror to convey his observations of the places he is in the country to the nation through the Âti/İleri newspaper. Celal Nuri İleri quit his job as a lawyer and turned to press life, writing articles and taking on assignments in various newspapers. After seeing an experienced journalist, he publishes the newspaper Âti, which continues to be published under the name İleri after being warned for its critical articles. Following the criticisms in the content of the next newspaper, he could not stand the pressure and ended his publishing life. His identity as a lawyer and his duty as a member of parliament caused him to concentrate his criticisms on political grounds. In the future, he not only points out the mistakes and solution suggestions seen in the country in his works, but also takes an individual part in politics by serving as a member of parliament. Important decisions are made in the Ottoman parliament and the Turkish Grand National Assembly. The analysis of relations advocated in the writings of İleri, where Mustafa Kemal Atatürk hid in places where he could survive, shows inspiration for the basic principles of the regular regime of the Republic of Turkey.

**Keywords:** Celal Nuri İleri, Âti, Newspaper, Criticism



## Giriş

Önemli devlet kademelerinde görev yapmış Mustafa Nuri Bey'in oğlu olan Celal Nuri, 1882 yılında Gelibolu'da dünyaya gelmiştir (Duymaz, 1991: 4; Uyanık, 2003: 20). Ortaöğrenimini Galatasaray Mektebinde yatılı olarak okumuştur. Galatasaray mektebi sonrası Hukuk Mektebine gitmiş ve bir müddet avukatlık mesleğiyle iştigal etmiştir (Duymaz, 1991: 6). Bu dönemde Spencer ve Darwin'i heyecanla okumuş, onlardan etkilenerek mahalli matbuatta takma adı olarak Tarık Celâl'i kullanıp çok sayıda yazı kaleme almıştır (Bağlama, 2000: 51). Yazın hayatı onun avukatlık mesleğiyle başladığı iş hayatını başka bir boyuta taşımış, artık Celal Nuri'nin faaliyet alanı gazetecilik üzerine evrilmiştir.

Celal Nuri, Osmanlı'nın son döneminde çıkarmaya başladığı ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar sürdürdüğü gazeteleri ile yaşanan toplumsal dönüşüme görüşleriyle katkı sağlayan önemli simalardan biridir. Osmanlı'nın zayıfladığı ve batı etkisine resmen açık olduğu bir dönemde yaşayan Celal Nuri, çöküş aşamasındaki bir devlet için kapsamlı çözümler üretme ve çıkış yolu bulma arayışına girmiş, işlediği konular içerisinde en fazla Osmanlı'nın içinde yer aldığı çıkmaza yer vermiştir (Bağlama, 2000: 81).

Bu çalışmada Celal Nuri İleri tarafından Âti/İleri gazetesinde kaleme alınan makalelerde yer verilen eleştirilerin sadece politik bir dille yazılmış sürekli aynı kesime yöneltilen muhalif yazılar olmadığı üzerinde durulacaktır. Onun savunduğu fikirlerin temelinde hukukçu kimliği ve milletvekilliği sıfatı da göz önünde bulundurulup eleştirilerinin siyasal zeminde yoğunlaşmasının nedeni vurgulanacaktır. Celal Nuri İleri'nin gazetede yer verdiği konularda görüşlerinin mevcut duruma göre değişebildiği belirtilip fikir hayatındaki değişiklikler, yaşadığı devir ile bağlantı kurularak açıklanacaktır.

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Celal Nuri İleri'nin ülkenin içinde bulunduğu çalkantılı bir dönemde çıkardığı Ati/İleri gazetesinde sıklıkla yer verdiği, 1. Dünya Savaşı'nda Almanya ile olan ittifakımız ve gazetenin yayın tarihinde yönetimde yer alan İttihat ve Terakki Hükümeti hakkındaki olumlu görüşlerin, 1. Dünya Savaşı'nın devletimiz açısından menfi gidişatı sonucunda yerini eleştirel bir üsluba bırakması üzerinden örnekler verilmiştir.

## Gazetecilik Hayatı

Gazetelerin, Osmanlı'nın son dönemlerinde yeniliğin ülke içerisine yerleşmesinde önemli bir yeri vardır (Tüfekçioğlu, 1993: 97). Halkın yeniliğe yönelik fikir hareketlerini gazeteler aracılığıyla takip etmesi, yapılan çalışmaların hayata geçirilmeden önceki zeminini oluşturmuştur. II. Meşrutiyetin ilanını sonrası basın camiasına geniş bir yenilik getirilmesiyle Osmanlı'da artık siyasal gelişmeleri takip eden okur kitlesi bulunmaktadır. Tarihler 25 Temmuz 1908'i gösterdiğinde İkdâm'ın 60.000 nüsha, Sabah'ın ise 40.000 nüsha basmasına rağmen nüshaların gün içerisinde tükenerek ikinci sonrası satış fiyatlarının çok üzerinde bir rakamla elden ele gezmesi bunu doğrulamaktadır (Lewis, 1988: 230). Celal Nuri'nin kalemini gazetecilik üzerinde yoğunlaştırmasının asıl sebebinin ise basının bu önemli faktörleri olduğu değerlendirilmektedir.

Gazeteciliğe ilk olarak 1909 yılında Le Courrier d'Orient'da adım atmıştır. Burada 1911 yılına kadar çalışmış, başta Osmanlı hukuku ve islam birliği olmak üzere birçok yazı yazmıştır (Duymaz, 1993: 243). Celal Nuri, II. Meşrutiyet döneminde İctihad dergisinde Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı ile beraber, eleştirel ve yenilikçi görüşlerini savunmuştur (Uyanık, 2005:170). Celal Nuri, İctihad dergisinde Avrupa'yı sert bir dille eleştirmesi üzerine Abdullah Cevdet ile fikir ayrılığı başlamış, 1914 yılının başlarında bu dergiden ayrılmıştır (Duymaz, 1991: 8).

1916 yılında İkdâm gazetesinde başmuharrirlik yapmış, buradaki görevi devam ederken Edebiyat-ı Umumiye dergisini çıkarmıştır. Tüm bu hazırlıklar sonrası Ati gazetesini çıkarmaya karar verir. 1 Ocak 1918'de Âti gazetesi yayın hayatına başladığında, Celal Nuri'nin güçlü bir kalemi, ispatlanmış bir gazeteciliği vardır (Duymaz, 1991: 9).

Cemil Meriç, Celal Nuri hakkında döneminin en şuurulu yazarlarından, iyi bir hukukçu ve kendisine çok şey öğreten bir üstat olarak bahsetmiştir (Meriç, 2013: 141).

Âti gazetesi, günlük olarak İstanbul'da çıkmaya başladığında başyazarı Celal Nuri, yazı işlerinde ise

müdür olarak İsmail Suphi Bey vardır. İlk sayfada sağ üstte logo şeklinde Âti ismi, sol üst köşede ise gazetenin adres ve telefon bilgisi bulunmaktadır. Gazetenin içeriğinde; haberler ve bu haberler üzerine yazarların yorumları, edebiyat yazıları ile ilanlar yer almaktadır. Muhtevada en geniş yere sahip olan haberlerdir. Bu bilgiler, ajanslar tarafından çekilen telgraflar, muhabirler ve okuyucuların gazeteye yazdığı mektuplar ile derlenmektedir. Celal Nuri, gazeteyi milletin neşesini, kederini, gücünü, zafiyetini ve kabiliyetini doğru bir şekilde gösteren ayna olarak görerek Âti yazarlarının görevin verdiği güçle milletin müdafaasında hiçbir şeyden korkmayacağını bildirmiştir (Duymaz, 1991: 16-20).

Gazetelerin muhalif bir dil kullanması Osmanlı'da özel gazetenin başlangıcı olan Tercüman-ı Ahval'dan itibaren süregelmiştir. Ancak bu muhaliflik devlete yönelik olmamış, devlet idaresindeki şahıslarla sınırlı kalmıştır (Tüfekçioğlu, 1993: 98). Yazılarında sürekli gelişme, yenileşme isteğini vurgulayan Celal Nuri de görüşlerini savunurken ülke yönetiminde kendi açısından gözlemediği eksiklikleri eleştirmekten geri durmamıştır.

Âti gazetesinin 10 Şubat 1919 sayısında, Matbuat Kanunu'nda değişiklik içeren bir kararname sansür içerdiği gerekçesiyle protesto edilmiş, aynı gün Matbuat Müdüriyeti tarafından gazetenin süresiz olarak tatil edilmesi kararını içeren tebliğ, Âti İdarehanesine gönderilmiştir. Âti gazetesinin kapatılması Celal Nuri'nin fikirlerini millete aktarma arzusunu bastıramamış, gazete ertesi gün İleri ismiyle çıkmaya devam etmiştir. İleri gazetesi de 1 Aralık 1924 tarihinde 2436. sayısıyla yayın hayatına son vermiştir. İleri'nin son sayılarında neden kapandığıyla ilgili herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir (Duymaz, 1991: 16).

İleri gazetesi kapandıktan sonraki yazılarında kültür ve fikir ağırlıklı içerikler yer almıştır. Servet-i Fünûn yazarlarının tenkit anlayışının dayanağı olan ve Hippolyte Taine tarafından ortaya atılan zaman, muhit, ırk anlayışını (Gülşen, 2018: 135) Celal Nuri de benimsemiş, 1926 yılında yayınlanan Türk İnkılabı adlı eserinde inkılap kavramını, Hippolyte Taine'in zaman, muhit, ırk metoduyla izah etmiştir. Celal Nuri, bu kuramı tamamen doğru bulmamakla birlikte inkılabı anlamayı kolaylaştırması için benimsediğini ifade etmiştir (İleri, 2000: 7).

Mustafa Kemal'in uzun süredir üzerinde durduğu ve gerçekleştirdiği Harf İnkılabı'nın, 1 Kasım 1928'de hayata geçmesi basında geniş yer bulmuş, gazeteler halkın yeni harfleri öğrenmesini kolaylaştırmıştır (Kısıklı, 2010: 129). Harf İnkılabı'nın basın gündeminde olduğu 1928 yılında Celal Nuri, İkdâm'da gazetecilik serüvenine yeniden başlamış, yazdığı makalelerin yanında yeni Türk harflerini okuyucuya anlatan ayrı bir sütunda dersler vermiştir. 1 Ocak 1929'da gazetelerin yeni alfabeyle çıkması sonucu İkdâm gazetesinde kiraat sayfası neşretmiştir (Duymaz, 1991: 14).

### **I. Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadeleye Düşünce Çizgisi**

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonunda basın ve edebiyatın hürriyete kavuşması, İttihat ve Terakki'nin ise bu devirde hâkim bir yapısının olması (İleri, 2020: 92) Celal Nuri'nin farklı alanlarda çok sayıda makale yazmasına ve konuları arasında İttihat ve Terakki'nin sıkça yer almasına zemin hazırlamıştır. Zaten bu dönemde siyasal tartışmaların temelinde ya İttihat ve Terakki aleyhinde ya da lehinde sorunlar yer almıştır (Lewis, 1988: 231).

II. Meşrutiyet'in en dikkat çeken taraflarından biri de Osmanlı'da ilk defa düşünen bir toplum portresi göstermesidir. Aydın ve bürokrat kesimin yanıt aradığı tek soru: "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" olmuştur. Bu sorumluluk bilinciyle fikir akımları ortaya çıkmış, İctihad dergisinde Celal Nuri'nin Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı ile birlikte ileri sürdüğü görüşler Batıcılık adı altında toplanan bir grubu oluşturmuştur. Bu grup Osmanlı'yı ve saltanatı koruyup cezri girişimlerle ıslahat yapmayı amaçlamasına rağmen kendi aralarında anlaşmamıştır (Tunaya, 1998: 41). Celal Nuri'nin İctihad dergisinde Avrupa'yı sert bir dille eleştirmesi üzerine Abdullah Cevdet ile fikir ayrılığı başlamıştır. Avrupa'ya karşı muhabbetin ve husumetin sınırları konusunda başlayan bu tartışma, 1914 yılında Celal Nuri'nin dergiden ayrılmasından sonra da devam etmiştir (Duymaz, 1991: 8). A. Cevdet'in radikal bir şekilde savunduğu Batıcılık hakkında (Ercilasun, 2013: 43) Celal Nuri ihtiyatlı davranmaktadır. O, modernleşmeye giden yolda Avrupa'nın teknolojik gelişmelerinin örnek alınmasını isterken aynı zamanda Avrupa'ya kültürel açıdan karşı çıkılması gerektiğini savunmuştur

(Bağlama, 2000: 58).

Balkan Savaşlarında verdiğimiz kayıplar ve Batı'nın yürüttüğü emperyalist politikalar sonucu Celal Nuri'nin Avrupa'ya husumet beslememiz gerektiğini vurguladığı "şime-i husûmet" yazısı, Avrupa'yı ve Batıcılık akımını tamamıyla savunan A. Cevdet'i rahatsız etmiştir. A. Cevdet, "şime-i muhabbet" başlığını taşıyan bir yazı kaleme alarak Celal Nuri'ye karşı çıkmış, Avrupa'yı yüceltmıştır (Uyanık, 2003: 476-478). Yenileşme hareketlerinin yoğun bir şekilde basının gündeminde yer aldığı dönemde cereyan eden bu konu yeni bir tartışmaya zemin hazırlamıştır.

Celal Nuri yazılarında, polemiklerinin gerekçelerini vurgulamakta ve düşünce yapısına uygun olmayan hususları teşhir ederek halkı bilinçlendirmek amacıyla savunmaktadır. O, düşüncelerini saplantılı bir şekilde taraf tutarak savunmamış, yazılarında yer verdiği konularda zaman içerisinde düştüğü çelişkileri kabullenmiştir.

Osmanlı'nın kurtuluşu için çıkış yolları ararken Batı medeniyetinin bizden maddi ve sınai konularda ileride olduğunu kabul etmiş, özellikle sınai konularda Batı'yı örnek almamız gerektiğini yazılarında sürekli dile getirmiştir (Dikici, 2018: 175). A. Cevdet'le olan tartışmaları sonrası "*Müslümanlara, Türklere Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet*" başlığıyla 24 sayfalık bir yazı kaleme almış, A. Cevdet hakkında ağır eleştirilerde bulunarak, Avrupa'ya neden husumet beslememizi istediğini tekrar belirtmiştir (Buzpınar, 2005: 165).

Celal Nuri'nin II. Meşrutiyet sonrası umutlu olduğu konulardan biri de İttihat ve Terakki'nin yönetimde olmasıdır. Basın üzerinden halka ulaştırdığı fikirlerini aynı zamanda yönetime ulaştırmanın da yollarını aramıştır. 1911'de İttihat ve Terakki'nin Selanik'te toplanan 4. kongresine muhtıra göndermiştir. Bu muhtırada devletin durumundan, Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki emellerinden bahsetmiş ve Avrupa'dan almamız gereken gelişmeler hakkındaki düşüncelerini iletmiştir (Duymaz, 1991: 111).

Avrupa'daki bütün gelişmeleri yakından takip eden Celal Nuri, 1912'de Danimarka, İsveç, Finlandiya, Norveç ve Rusya'ya seyahatler yapmıştır. Bu geziler esnasında kendi kültürü ile farklı ülkelerin toplum yapısını mukayese imkânı bulmuş, gittiği ülkelerdeki izlenimlerini ve neden bu kadar ilerledikleri hakkındaki görüşlerini *Şimal Hatıraları* kitabında yazmıştır (İleri, 2016: 1).

Birinci Dünya Savaşı esnasında Âti gazetesinde memlekette olumsuz giden kıtlık ve kötü idareden şikâyet ederken İttihat ve Terakki'yi hedef almamış, böyle önemli bir dönemde birliği ve hükümete destek olmayı savunmuştur (Duymaz, 1991: 41). Ancak Âti gazetesi, doğrudan İttihat ve Terakki savunuculuğu yapan Tanin gazetesi gibi propaganda aracı da olmamıştır (Ercilasun, 2013: 57). Celal Nuri'nin fikirleri hiçbir zaman siyasi bir propaganda dönüşmemiştir.

Birinci Dünya Savaşı zamanındaki yazılarında, Almanya ve İngiltere'yi dünyada birinci sınıf ülkeler olarak vurgulamış, İngiltere doğal düşmanımız olduğu için Almanya ile anlaşmayı yerinde bulmuştur. İttihat ve Terakki'nin, savaşta güç dengeleri netleşmeden Almanya ile anlaşarak savaşa girmelerine sevinmiştir. Makalelerinde Almanya ile olan ittifaktan beklentilerimizden ve Boğazları kapatarak Almanya'ya doğuda hızlı bir şekilde ilerleme fırsatı vermemizden sıkça bahsetmiştir. Ancak Almanya hakkındaki olumlu görüşleri uzun sürmemiş, savaşın sonunda Almanya'nın rejim değişikliğine giderek kaybedilen arazilerin geri kazanılması amacıyla girilen bu savaştan müttefiklerin rejimini bile koruyamadan çıkması Celal Nuri'yi hayal kırıklığına uğratmıştır. Artık Âti sayfalarında ittifaktan nefretle bahsedilecektir. Celal Nuri, görüşlerini her ne kadar kesin hükümlere dayandırmadan ihtiyatlı bir dil kullansa da tahminlerinin tersine meydana gelen gelişmelerde yanlıklarını da makalelerinde itiraf etmekten çekinmemiştir (Duymaz, 1991: 23-26).

1918 yılı bitimindeki makalelerinde İttihat ve Terakki ile ilgili görüşlerinde değişimler başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin, milletle bütünleşememesi ve kendisinden başka fırkaların kuruluşunu hoş görmemesini kusur olarak görmüştür (Duymaz, 1991: 41). 4 Kasım 1918 tarihinden itibaren İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin memleketten kaçmalarıyla ilgili haberler, (Yılmaz, 2022: 171) İstanbul'daki gazetelerde yer almıştır (Kaya, 2008: 195). Bu haberler Celal Nuri'nin İttihat ve Terakki hakkında son dönemde kaleme aldığı menfi görüşlerini doğrular niteliktedir.

1919'da İleri gazetesinin sayfalarında Millî Mücadele ile ilgili haberler yoğunlaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, milli kahraman olarak gazetede resmiyle birlikte tanıtılmıştır. İlerleyen günlerde ise kısa biyografileri ile birlikte Kuvay-ı Milliye'nin liderlerine yer verilmiştir. Bu dönemde İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yanlışlarını tenkit eden yazılarını sürdürmüş, Millî Mücadele kapsamında Anadolu'da yapılanlardan övgüyle bahsetmiştir (Duymaz, 1991: 57). Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa ile birebir haberleşmiştir (Bağlama, 2000: 187).

Celal Nuri, Millî Mücadele'den sonra da yenilikçi fikirleriyle Mustafa Kemal Paşa'nın hep yanında olmuştur. 1926'da kaleme aldığı Türk İnkılabı adlı eserinde; Fransız ve Rus inkılaplarından da bahsederek onların sadece bir zata mal edilemeyeceğini, ülkelerin içinde bulunduğu konjonktürle de bağlantılı olduğunu ancak Mustafa Kemal'in yaşanan Türk İnkılabı'nın nazımı, askeri tabirle kumandanı olduğunu vurgulamıştır (İleri, 2000: 75).

Celal Nuri, sadece yazar olarak döneminin önemli fikir adamlarından olmamış, siyasi kimliğiyle de aktif bir şekilde düşüncelerini paylaşmıştır. 1919'da Gelibolu mebusu olarak meclise girmiştir (Bağlama, 2000: 55; Duymaz, 1991: 60; Meriç, 2013: 141; Uyanık, 2004: 239). 1920'de İstanbul'un işgal edilip meclisin dağıtılmasıyla tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmiştir. 1921'de İstanbul'a döndüğünde şimdiye kadar hiçbir siyasi parti ile bağının bulunmadığını tekrar ifade etmiştir. (Duymaz, 1991: 60) Malta dönüşünü takip eden yıllarda tekrar meclise girmiştir. 1924 Anayasası hazırlanırken komisyon başkanlığı yapmış, iki dönem Gelibolu, iki dönem Tekirdağ olmak üzere 1935 yılına kadar dört dönem milletvekilliği yapmıştır (Vatandaş & Vatandaş, 2023: 334).

Millî Mücadele askeri bakımdan 11 Ekim 1922'de, siyasi bakımdan ise 24 Temmuz 1923'te son bulmuştur (Küçük, 2020: 77). Bu dönemde siyaset hayatının içinde aktif olarak yer alan Celal Nuri, gazeteciliğe de devam etmiştir. Millî Mücadele döneminde ülkeden kaçan ve Millî Mücadele sonrası kanunsuz bir şekilde tekrar yurda gelmek isteyen Ermeni ve Rumların ülkeye girişlerinde bazı milletvekillerinin parmakları olduğu yönündeki haberleri gazetesine taşımıştır. Celal Nuri'nin biraz daha ileri giderek bu milletvekilleri hakkında soruşturma istemesi kendi başına dert açmış, olayda adı geçen milletvekilleri 30 Temmuz 1924'te İleri gazetesini basarak Celal Nuri'yi darp etmişlerdir. Bu tarihten sonra İleri gazetesinde uzun süre Celal Nuri'nin yazılarına rastlanmamıştır (Uyanık, 2004: 239-240).

21 Haziran 1934 tarihinde çıkan Soyadı Kanunu ile gazetesinin adı olan İleri'yi kendine soyadı olarak almıştır. 2 Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ten sekiz gün önce İstanbul'da hayata gözlerini yummuştur (Duymaz, 1991: 15).

## Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi'nden cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürece bizzat şahitlik eden Celal Nuri, bu dönemde yaşanan yenileşme hareketlerini, savaşın ülkede yaşattığı buhranı ve Millî Mücadele döneminde yaşananları Ati/İleri gazetesi üzerinden millete aktarmıştır. Olayları aktarmada kullandığı üslup birçok kez başına dert açmış, Ati gazetesi kapatılarak İleri adıyla yayın hayatını sürdürmüş, Abdullah Cevdet ile yaşadığı Avrupa konusundaki polemikleri uzun süre devam etmiştir.

Celal Nuri'nin kaleme aldığı eserlerinde savunduğu görüşleri, yaşadığı dönemdeki olayların akışı ile doğru orantılı olarak değişkenlik göstermiştir. Celal Nuri, Batıcılık akımını savunmasına rağmen Avrupa'dan her şeyin tamamen alınmasına karşı çıkmıştır. Olayları farklı açılardan değerlendirerek, inandığı doğrular çerçevesinde çözüm üretme gayretine girmiş ve bu fikirlerini gazetesi aracılığıyla okurlarıyla paylaşmıştır.

Millî Mücadele döneminde başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Kuvay-ı Milliye'nin liderlerini İleri gazetesinde tanıtmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerini İleri gazetesi aracılığıyla halka ulaştırarak cumhuriyetin ilanına giden süreçte halkın mücadele hakkında bilgi sahibi olmasında önemli bir görev üstlenmiştir.

## Kaynakça

- Bağlama, C. (2000). *Bir Geçiş Dönemi Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri) ve Görüşleri* [Yayınlanmamış doktora tezi] İstanbul Üniversitesi.
- Buzpınar, T. (2005). "Öteki" üzerinden hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları hakkında bir değerlendirme. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (19) 151-176.
- Dikici, E. (2018). Celal Nuri İleri'nin Batılılaşma Anlayışı. *Mavi Atlas* 6 (2) 170-180.
- Duymaz, R. (1993). Celâl Nuri İleri. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 7, ss. 242-244). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Duymaz, R. (1991). *Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi* [Yayınlanmamış doktora tezi] Marmara Üniversitesi.
- Ercilasun, B. (2013) *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*. Dergâh Yayınları.
- Gülşen, H. (2018) Türk Edebiyatında Pozitivizm ve H. Taine Tesiri Üzerine Bir İnceleme, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (35) 133-141.
- İleri, C.N. (2000) *Türk İnkılâbı*. (Çev. R. Duymaz) Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- İleri, C.N. (2020) *Taç Giyen Millet*. (Çev. Ş. Şenel) Berikan Yayınevi.
- İleri, C.N. (2016) *Şimal Hatıraları*. (Çev. İ. Demirci) Atlas Yayınları.
- Kaya, E. (2008) İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurtdışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10 (1) 181-201.
- Kısıklı, E. (2010) Harf İnkılabı'nın Türk ve Dünya Basınındaki Yankıları. *Erdem* (56) 115-160.
- Küçük, C. (2020) Millî Mücadele. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 30, ss. 76-83). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lewis, B. (1988). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev. M. Kıratlı) Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meriç, C. (2013) *Kültürden İrfana*. İletişim Yayınları.
- Tüfekçioğlu, H. (1993). *Sosyolojik Açından Gazete ve Osmanlı Gazeteciliğinin Temellendirilmesi*. [Yayınlanmamış doktora tezi] İstanbul Üniversitesi.
- Tunaya, T. Z. (1998) *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1*. İletişim Yayınları.
- Uyanık, N. (2003). *Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)*. [Yayınlanmamış doktora tezi] Selçuk Üniversitesi.
- Uyanık, N. (2004). Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (15) 227-274.
- Uyanık, N. (2005). Batılı Bir Aydının Türk inkılabına Bakışı. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (1) 167-192.
- Vatandaş, C. ve Vatandaş, S. (2023). Celal Nuri (İleri)'de Batılılaşmanın kapsamı ve yöntemi sorunu. *Humanitas*, 11(21), 331-348.
- Yılmaz, F. (2022) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Dorlion Yayınları.

## EXTENDED ABSTRACT

### Introduction

Celal Nuri is one of the important figures who contributed to the social transformation with his views through his newspapers, which emerged in the last period of the Ottoman Empire and continued until the founding years of the Republic. Celal Nuri, who lived in a period when the Ottoman Empire was weakened and officially open to western influences, sought to produce comprehensive solutions and find a way out for a state in the phase of abundance, and among the components, he provides the most room for the deadlock in the Ottoman Empire (Bağlama, 2000: 81).

Celal Nuri, the son of Mustafa Nuri Bey, who served in important government positions, was born in Gallipoli in 1882 (Duymaz, 1991: 4; Uyanık, 2003: 20). He completed his secondary education as a boarding student at Galatasaray School. After Galatasaray school, he went to the Law School and worked as a lawyer for a while (Duymaz, 1991: 6). During this period, he read Spencer and Darwin with enthusiasm and, being influenced by them, wrote many articles in the local press using the pseudonym Tarık Celâl (Bağlama, 2000: 51). His literary life took his business life, which he started as a lawyer, to another dimension, and Celal Nuri's field of activity has now evolved into journalism.

### Method

In this research, the document analysis method, one of the qualitative research methods, was used. The positive views about our alliance with Germany in World War I and the Committee of Union and Progress Government that was in power at the time of the newspaper's publication, which Celal Nuri İleri frequently published in the newspaper *Atı/İleri*, which he published during the turbulent period of the country, are based on World War I. Examples are given based on the negative course of the sect, which gave way to a critical tone.

### Results

In this study II. It has been emphasized that after the Constitutional Monarchy, especially in the period when new concepts entered the literature and the old-new conflict was shaped around certain literary groups and political formations, Celal Nuri remained independent with his thoughts and was only in favor of the national struggle.

Celal Nuri, who was in a constant quest until he entered the Turkish Grand National Assembly and became a supporter of the national struggle, talked about the developments we need to take from Europe in the memorandum he sent to the Congress of Committees of Union and Progress, and his subsequent discussion of Europe with A. Cevdet, and his pro-government rhetoric at the beginning of World War I. The reason why he gave way to harsh criticism stems from his pen's desire to express the truth freely.

# Covid-19 Salgın Döneminde Ortaokul Öğrencilerinin Eğitim Bilişim Ağı Hakkındaki Görüşlerinin Belirlenmesi

Kelimetullah GEÇER<sup>1</sup>, Raşit ZENGİN<sup>2</sup>

**Öz:** Okullarda teknolojinin kullanılmasına, teknolojideki gelişmeler hız katmaktadır. Gelişmelerin salgın nedeniyle de arttığı görülmektedir. YEĞİTEK' in geliştirdiği EBA, salgın öncesi yardımcı kaynak olarak salgın döneminde paydaşları bilgisayar ortamında buluşturan eğitimin önemli parçası olmuştur. Öğrencilerin EBA'yı verimli kullanabilmesinde öğretmenler; okullarda uygulanabilmesinde de okul idarecileri önemli role sahiptirler. Okulun olmadığı bu dönemde EBA, paydaşları bilgisayar ortamında okul ortamı oluşturarak buluşturduğundan öğrencilerin EBA görüşlerinin, kullanma amaçlarının neler olduğunun bilinmesi önem taşımaktadır. Araştırmada öğrencilerin EBA görüşlerinin ve EBA'yı kullanma amaçlarının neler olduğu hedeflenmiştir. Araştırma 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Bitlis'te etkileşimli tahtanın bulunduğu ortaokullardaki toplam 40 öğrenciyle yürütülmüştür. Nitel araştırmalarda genelde tercih edilen odak grup görüşmesi yöntemi kullanılmıştır. Veriler 9 soruluk yarı yapılandırılmış görüşme formuyla toplanmıştır. Görüşmeler, 11 Mart 2020'de ülkemizde de görülmeye başlayan salgın nedeniyle ZOOM'dan 10'ar kişilik dört grupla çevrim içi yapılmıştır. Veriler, betimsel ve içerik analiziyle çözümlenmiştir. Sonuçta öğrencilerin EBA ile ilgili olumlu düşündükleri, aktif kullandıkları ancak internet bağlantısı, alt yapı eksikliği, içerik yetersizliği gibi problemler yaşadıkları gözlemlenmiştir. 8.sınıflar EBA ile ilgili olumlu görüş belirtse de LGS'ye yönelik EBA'da ciddi problemlerle karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Tüm öğrencilerin EBA'ya ZOOM ile bağlandıkları görülmüştür. Salgında sık kullanılan EBA'nın farklı ders ve düzeydeki öğrenciler için etkili kullanılmasında gözlemlenen sorunlar giderilmeli, içerikler LGS öğrencileri için yeniden güncellenmeli şeklinde önerilerde bulunulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Eğitim bilişim ağı, Teknoloji, Eğitim teknolojisi, Öğrenci görüşleri.

## Determining What Secondary School Students Think About In Education Information Network During The Covid-19 Epidemic

**Abstract:** Technological developments accelerate the use of technology in schools. It is seen that developments have increased due to the epidemic. EBA, developed by YEĞİTEK, has been an important part of the education that brings the stakeholders together in the computer environment during the epidemic period as an auxiliary resource before the epidemic. In order for students to use EBA efficiently, teachers; School administrators have an important role in the implementation of the school. In this period when there is no school, it is important to know what the EBA views of the students and their purposes of use are, as EBA brings the stakeholders together by creating a school environment in the computer environment. In the research, it was aimed what the students' purposes of using EBA were. The research was conducted with a total of 40 students in secondary schools with interactive whiteboards in Bitlis in the 2019-2020 academic year. The focus group interview method, which is generally preferred in qualitative research, was used. The data were collected with a semi-structured interview form consisting of 9 questions. The interviews were conducted online with four groups of 10 from ZOOM due to the epidemic that started to be seen in our country on March 11, 2020. The data were analyzed by descriptive and content analysis. As a result, it has been observed that the students think positively about EBA, use it actively, but experience problems such as internet connection, lack of infrastructure, and lack of content. Although 8th graders expressed positive opinions about EBA, they stated that they encountered serious problems in EBA for LGS. It has been observed that all students are connected to EBA with ZOOM. It has been suggested that the problems observed in the effective use of EBA, which is frequently used in the epidemic, for students of different courses and levels should be eliminated, and the contents should be updated for LGS students.

**Keywords:** Educational information network, Technology, Educational technology, Student opinions.

Geliş Tarihi: 07.06.2024 Kabul Tarihi: 25.11.2024 Makale Türü: Araştırma Makalesi

<sup>1</sup> Bitlis Eren Üniversitesi, Tatvan Meslek Yüksekokulu, Bitlis, Türkiye, k\_gacar@hotmail.com, ORCID: 0009-0002-6810-1564

<sup>2</sup> Firat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Fen Bilgisi Eğitimi Bölümü, Elazığ, Türkiye, rzengin@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1624-6406

**Atıf için/ To cite:**

Geçer, K. R. Zengin (2024). Covid-19 Salgın Döneminde Ortaokul Öğrencilerinin Eğitim Bilişim Ağı Hakkındaki Görüşlerinin Belirlenmesi. *Eren Dergisi*, 3(5), 94-120.

## Giriş

Her geçen gün teknolojide meydana gelen hızlı gelişmenin yanında bilişim teknolojilerinde de gerçekleşen büyük ilerlemeler hayatımızda önemli bir yere sahip olmaktadır. Bireyler yaşamlarını kolaylaştırmak ve daha verimli hale getirebilmek amacıyla teknolojiyi, bir yaşam biçimi haline dönüştürmüşlerdir. Teknolojinin hızla gelişmesinin yanında, bu gelişmeye paralel öğrenme ortamlarında da ilerlemelerin olduğu görülmüştür. Dolayısıyla ülkelere bakıldığında eğitimde verimliliği artırmak, kolay erişim, fırsat eşitliği, kalıcılık sağlamak hedeflendiği için teknolojiye yönelik gelişmelerden yararlanmaktadırlar. Teknoloji ile bilişim teknolojilerindeki bu küresel çaptaki ilerlemeler gelişmeler, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçildiğinde farklı alanlardaki gibi eğitim sisteminde de büyük çaplı değişimler ortaya çıkarmıştır (Akpınar ve Aydın, 2007). Dolayısıyla teknolojik gelişmeler, öğrenme ortamlarında teknolojinin kullanılmasına yönelik yapılan çalışmalara hız katmaktadır.

Öğrenme ortamlarının öncelikli görevinin topluma faydalı olabilen, düşünebilen ve üretken olabilen kişileri yetiştirmek olduğu düşünülmektedir (Minaslı, 2009). Bu ortamlarda internetin ve eğitim yazılımlarının eğitim ile ilgili gelişmelerin takip edilmesi ve yönlendirilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Gelişen ülkelerde eğitim ortamlarına, günlük yaşamda teknolojiye yönelik gerçekleşen ilerlemelerin de yansıdığı, eğitim öğretimin yapısının bu yönüyle de değiştiği görülmektedir (Halis, 2002). Teknolojinin öğrenme ortamlarında kullanılması fen bilimleri dersleri de başta olmak üzere diğer alanlardaki ders konularının aktarılmasını kolaylaştırmaktadır (Perkmen ve Tezci, 2011). Bu nedenle güncellenen bir öğrenme ortamından ve yönteminden; internetle eğitimin önemli olan iki unsurunu bir araya getiren ve daha yeni bir eğitim platformunun oluştuğunu belirtmek mümkündür (Gürsoy, 2007). Teknolojinin günümüzde sürekli olarak ilerlemesiyle birlikte değişmesi bazı öğrenme ortamlarının teknolojideki gelişmelere ayak uydurmasına, teknolojinin eğitimde verimli kullanılmasına ve eğitimin daha kaliteli bir hale getirilmesi için çok sayıda farklı çalışmanın, projenin ve eğitim platformlarının geliştirilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla yapılan bir proje ile öğrenme ortamlarında geliştirilen eğitim platformlarından birinin de, çok yönlü bir şekilde faaliyet gösterdiği belirtilen Eğitimde bilişim ağı (EBA) olduğu söylenebilir.

Bu platform sıradan bir internet sitesi olarak görünse de birçok farklı özelliğinin ve işlevlerinin olduğu da görülmektedir. Bu işlevlerden birinin öğretmenlere yönelik olarak dönem başında "hizmet içi eğitim semineri" şeklinde eş zamanlı bir şekilde tüm Türkiye' de EBA dijital tabanının uygulanmaya başlaması olduğu gösterilebilir. Sosyal bir eğitim platformu olarak eğitimde bilişim ağının tanımlandığı görülmektedir (EBA, 2017). Bu platform kendisini diğer eğitim platformlarından, paylaşımları farklı bir şekilde yapma özelliğine sahip bir internet sitesi olma özelliğiyle ayırabilmektedir. Dolayısıyla MEB'in ilk defa bu derecede geniş çaplı bir platformu meydana getirdiği söylenebilir (MEB, 2016). Bu platformun pandemi öncesinde pandemi döneminde olduğu kadar aktif kullanılmadığı söylenebilir. Dolayısıyla pandemi öncesi teknolojik çalışmaların pandemi dönemiyle birlikte öneminin daha da arttığı görülmektedir.

Ülkemizde ilk olarak 11 Mart 2020 tarihinde ortaya çıkan pandemi salgını nedeniyle EBA ara yüzü tamamen iyileştirilmiş ve ara yüzde farklı bölümler oluşturulmuştur. EBA girişte birbirleri ile bağlantılı olan 18 farklı bölümün olduğu görülmüştür. Dolayısıyla öğrenme ortamlarında eğitim ile ilgili teknolojilerin aktif bir şekilde kullanılmasına imkân tanıyan YEGİTEK tarafından geliştirilen EBA platformu pandemi öncesi yardımcı kaynak, pandemi döneminde ise paydaşları bilgisayar ortamında bir araya getiren eğitimin önemli bir parçası olmuştur. Bu bakımdan öğrencilerin EBA hakkındaki düşüncelerinin ve salgın döneminde niçin kullandıklarının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Literatür incelendiğinde ortaokul kademesindeki tüm sınıflarda okuyan öğrencilerin EBA'ya yönelik görüşlerinin değerlendirildiği aynı türden yeterli çalışmalara rastlanmadığı söylenebilir. Bu açıdan EBA'nın ortaokul öğrencileri tarafından ne derece bilinmiş olduğu ve EBA hakkındaki düşüncelerinin neler olduklarının belirlenmesi önem taşımaktadır.

## Yöntem

### 2. 1. Araştırma Modeli ve Deseni

Bu çalışmada nitel bir araştırma tekniği olan odak grup görüşmesi tekniği tercih edilmiştir. Odak grup genel olarak bir takım benzer özellikleri olan 4-12 katılımcı ve moderatör ile gerçekleştirilir (Gülcan, 2021, s.117). Nitel araştırmalarda durum çalışması çok yaygın olarak tercih edilen bir yaklaşım olarak bilinmektedir. En belirgin özelliğinin bir veya birden fazla durumun derinlemesine araştırılıyor olmasıdır. Burada bir durumla ilgili etkenler bütüncül olarak değerlendirilir, bu etkenlerin ilgili durumu ne şekilde etkilediği, ilgili



durumdan nasıl etkilendiği üzerine odaklanılmaktadır (Cohen vd., 2005; Silverman, 2006; Yıldırım ve Şimşek, 2005). Dolayısıyla odak grup görüşmeleri ile öğrencilerin eğitim bilişim ağı hakkındaki görüşlerinin derinlemesine incelenmesi düşünülmüştür.

## **2. 2. Katılımcılar**

Araştırma katılımcılarını 2019-2020 eğitim-öğretim yılında, Bitlis İli ve ilçelerindeki akıllı tahtanın bulunduğu ortaokullarda okuyan 5, 6, 7 ve 8.sınıf öğrencilerinden toplam 40 öğrenci oluşturmuştur. Katılımcılar uygun örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Uygun örnekleme yöntemi bir amaç doğrultusunda belirlenen problem hakkında veri elde etmeyi kolaylaştıran küçük bir kümenin genellenerek örneklem olarak değerlendirilmesidir (Mcmilan ve Schumacher, 2004). Katılımcılar gönüllülük esası dikkate alınarak belirlenmiştir. EBA' nın pandemi ile birlikte önemi arttığından öğrencilerin bu konudaki fikirlerini aktarma konusunda son derece istekli oldukları göze çarpmıştır. Katılımcılar Ö1, Ö2, Ö3,...Ö40 şeklinde kodlanmıştır

## **2. 3. Veri Toplama Araçları**

Araştırmada odak grup görüşme tekniği kullanılmıştır. Odak grubun, araştırmaya katılan katılımcılardan bir kısmının birbirlerinin görüşlerini, fikirlerini etkileyip belirli bir konu ile ilgili sorunları tartışarak, buna yönelik çözüm bulmayı ya da olası bir takım görüşlere ulaşmayı hedefleyen nitel bir veri toplama yöntemi olduğu bilinmektedir. Bu yöntemeye yönelik, veri toplama aracı, araştırmacı tarafından oluşturulan ve uzman görüşüne (3 Öğretim üyesi, 1 Dr. Fen Bilimleri öğretmeni ve 2 Fen Bilimleri Öğretmeni) başvurularak son şekli verilen dokuz yarı yapılandırılmış görüşme sorusundan oluşmaktadır. Bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmasındaki amaç, katılımcı sayısının az olması, katılımcı öğrencilerin kendini rahatça ifade edebilmeleri ve deneyimlerine güvenerek orijinal ifadeleri ile derinlemesine bilgi edinmeyi sağlamasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Görüşme yöntemi; gözlenemeyen davranışları, duyguları ya da görüşme yapılacak olan kişilerin bakış açısını belirlemeyi amaçlayan, konunun daha da fazla aydınlatılmasına yönelik yeni soruların sorulmasına fırsat tanıyan bir veri toplama tekniği olarak görülmektedir (Kuş, 2007; Merriam, 2015; Seyidoğlu, 2000).

Yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular EK-1' de verilmiştir. Yapılacak görüşmeler için öğrencilere öncesinde gerekli açıklamalar yapılmıştır. Yapılacak görüşmeler için belirlenen okullardaki çalışmalar, Ocak 2020' de pandemi nedeniyle çevrimiçi program üzerinden yürütülmüştür. Katılımcılara görüşmelerin kayıt altına alınacağı bildirilmiştir. Her bir görüşme 1-1,5 saat sürmüştür. Görüşmeler sonrasında elde edilen ses kayıtları yazılı metin haline getirilmiştir.

## **2. 4. Çalışmanın Geçerliliği ve Güvenirliği**

Nitel çalışmalarda geçerlilik ve güvenirliliği sağlamada dört temel özellik yer almaktadır. Bunlardan birincisi inandırıcılığı sağlamaktır. Bu amaçla çalışmanın sonuçları farklı araştırmacılara sunulmuş onaylanması sağlanmıştır. Çalışmanın sonuçları açık anlaşılır bir şekilde sunulmuştur. Geçerlilik ve güvenirliliğin sağlanmasında ikinci özellik objektiftir. Verilerin analizinde olabildiğince objektif ve tarafsız davranılmıştır. Alınan ses kaydı düz yazıya döküldükten sonra öğrenci odaklı değil görüş odaklı çalışılmıştır. Çalışma grubu seçilirken uygun örnekleme yöntemi seçilerek çalışmanın geçerlik ve güvenirliliği artırılmaya çalışılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Çalışmanın geçerlik ve güvenirliliğini artırmak için başvurulan üçüncü özellik tutarlılıktır. Bu çalışmada veriler görüşme yöntemiyle ses kaydı alınarak toplanmış ve veri toplama süreci uzman gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Ses kaydı başlamadan önce gerekli açıklamalar yapılarak oluşabilecek herhangi bir aksaklığın önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formu ilk etapta pilot bir uygulamayla rastsal olarak belirlenen 10 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Bunun sonuçları da uzman değerlendirmesinden (2 Doktor Öğretim Üyesi, 2 Araştırma Görevlisi, 2 Yüksek Lisans yapan öğretmen) geçirilerek güvenilirlik üst düzeye çıkarılmıştır. Geçerlik ve güvenirliliğin son özelliği teyit edilebilirliktir. Bu amaçla ses kaydı alındıktan sonra görüşmelerdeki ifadeler olduğu gibi hiçbir değişikliğe uğramadan düz yazıya aktarılmıştır.

## **2. 5. Verilerin Analizi**

Nitel bir araştırma yöntemi olan odak gruplarda, katılımcılardan izin alınarak görüşmelerin kayıt altına alınacağı belirtilmiş ve yapılan görüşmeler araştırmacı tarafından yazılı metine dönüştürülerek veriler elde edilmiştir. Görüşme sonrasında ulaşılan nitel veriler, içerik analizi ile sonuçlandırılmıştır. İçerik analizindeki temel amaç, elde edilen verilerin araştırmayı yürüten tarafından sadeleştirilerek ve yorumlanarak okuyuculara anlayabileceği bir şekilde sunulmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu tür analizlerde toplanan

veriler yorumlanır ve çeşitli kodlara, kategorilere ve temalara göre özetlenir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Görüşmeye katılan her bir öğrenci ÖĞRC1, ÖĞRC2, ÖĞRC3, şeklinde kodlanmıştır. Katılımcı öğrencilerin görüşme sorularına verdikleri yanıtlar değişiklik yapılmadan eksiksiz düz yazıya dökülmüştür. Düz yazıya aktarılan ham veriler üzerinden veri indirilmesi yapılmıştır. İlk etapta iki araştırmacı tarafından tema, kategori ve kodlar belirlenmiştir. Daha sonra iki farklı araştırmacı belirledikleri tema, kategori ve kodların uyuşma oranını belirlemiştir. Bu uyuşma oranının hesaplanmasında Miles ve Huberman (2014) tarafından önerilen güvenilirlik formülü kullanılmıştır. Bu formül Güvenirlik=Görüş Birliği/(Görüş Ayrılığı)×100 şeklindedir. Buradan hareketle araştırmada kodlayıcılar arasındaki uyuşma güvenilirliği katsayısı %86 olarak bulunmuştur. Bu değer nitel çalışmalarda yapılan kodlamanın güvenilir olduğunun göstergesidir. Bu analizler sonucunda ortaya çıkan tema, kategori ve kodlara ait bilgiler tablolar şeklinde sunulmuştur.

### Bulgular

Bu çalışmada katılımcı öğrencilerin görüşme formunda yer alan sorulara vermiş oldukları cevaplar soru bazında incelenerek okuyuculara aktarılmıştır. Katılımcıların görüşme formundaki sorulara yönelik verdikleri cevaplardan değişkenlik göstermelerinden hareketle oluşturulan tabloda kodlanan katılımcılara ait veriler yer almaktadır.

## 5. Sınıf Öğrencilerinin Nitel Sorulara İlişkin Bulguları

**Tablo 1.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA bilgi düzeyi ve EBA bilgi kaynağı" ile ilgili görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>EBA bilgi düzeyi</i>										
Dersler, Canlı Dersler	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Çalışmalar									X	
<i>EBA bilgi kaynağı</i>										
Kendi çabam ile	X	X								
Ailem ve internetten				X	X		X	X		
Öğretmenimden						X				X
Öğretmenim ve kendi çabam			X						X	

Tablo 1' e bakıldığında 5.sınıf öğrencilerinin "EBA Bilgi Düzeyi" kategorisine göre tamamı pandemi nedeniyle "Dersler ve Canlı Dersler" e yönelik bilgilerinin olduğunu belirtmişlerdir. ÖĞRC.9 ise, ayrıca "Çalışmalar" bölümüne yönelik bilgisinin olduğunu ifade etmiştir. "EBA Bilgi Kaynağı" kategorisine göre, ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.2, "Kendi çabam ile"; ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.8, "Ailem ve internetten"; ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.10, "Öğretmenimden"; ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.9 ise, "Öğretmenim ve kendi çabam" seçenekleri ile bilgi edindiklerini belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan Tablo 1' de "EBA hakkında neler biliyorsunuz? EBA hakkında edindiğiniz bilgilerin kaynağı nedir?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Dersleri, canlı dersleri takip ettiğimiz, bir sitedir. Bu bilgileri kendi çabam ile edindim."; **ÖĞRC.3**, "Canlı dersleri takip ettiğimiz bir ders kaynağıdır. Bunu öğretmenimden öğrendim ve kendim araştırdım."; **ÖĞRC.7**, "Bir ders kaynağıdır. Dersleri takip ettiğimiz, konu tekrarı yaptığımız bir uygulamadır. Tüm bunları ailemden öğrendim, araştırdım."; **ÖĞRC.9**, "Ödev yaptığım, ders çalıştığım, uzaktan canlı dersleri takip ettiğim bir uygulamadır. Öğretmenim ve kendi çabam ile bilgileri edindim."

**Tablo 2.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA kullanım sıklığı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Haftada 2 gün(1 saat)	X				X	X	X			
Haftada 5 gün(30 dakika)			X	X				X		
Hiç kullanmıyorum									X	
Haftada 1 gün(30 dakika)										X
Haftada 3 gün	X									

Tablo 2' ye bakıldığında ÖĞRC.1, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.7, EBA'ya "Haftada 2 gün ve 1' er saat" ; ÖĞRC.2, "Haftada 3 gün"; ÖĞRC.3, ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.8, "Haftada 5 gün 30' ar dakika" baktıklarını belirtmişlerdir. ÖĞRC.9, "Hiç kullanmadığımı" ve ÖĞRC.10 ise, "Haftada 1 gün 30 dakika" baktığını ifade etmiştir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 2' de "EBA'yı ne sıklıkla kullanıyorsunuz?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Haftada 3 gün ödevler için bakıyorum."; **ÖĞRC.3**, "Haftada 5 gün, ders tekrarı için giriyorum."; **ÖĞRC.9**, "Hiç kullanamıyorum. Tabletimde problem olduğu için giremiyorum."

**Tablo 3.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA' nın derse karşı motivasyonu artırması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, artırıyor.										
Videolar dikkat çekici	X		X		X					
Ders tekrarı sağlıyor								X		
Hayır, arttırmıyor.										
Kitaptan çalışıyorum								X		X
Anlaşılmayan sorular var		X								
Sadece test ve ödevlerimi yapıyorum				X		X				
Başka kaynaklara bakıyorum							X			

Tablo 3' e bakıldığında ÖĞRC.1, ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.5, "Videolar dikkat çekici"; ÖĞRC.9, "Ders tekrarı sağlıyor" seçenekleri ile EBA' nın derse yönelik motivasyonu arttırdığını belirtmişlerdir. Diğer taraftan ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.10, "Kitaptan çalışıyorum"; ÖĞRC.2, "Anlaşılmayan sorular var"; ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.6, "Sadece test ve ödevlerimi yapıyorum" ve ÖĞRC.7 ise, "Başka kaynaklara bakıyorum" seçeneklerini tercih ederek EBA' nın derse karşı motivasyonu arttırmadığını ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 3' te "EBA kullanımı derslere karşı motivasyonu arttırıyor mu? Neden?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "Evet, konu anlatımlarının videolu olması dikkatimi çekiyor."; **ÖĞRC.2**, "Hayır, bazı sorular farklı anlamıyorum."; **ÖĞRC.7**, "Hayır, ders dinlemek için çok kullanmıyorum. Başka kaynaklara bakıyorum." **ÖĞRC.8**, "Hayır, kitaplardan daha çok tekrar yapıyorum." **ÖĞRC.9**, "Evet, kaçırdığım dersleri tekrar etmemde yardımcı oluyor."

**Tablo 4.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın etkili bir öğretim aracı olması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet										
Dikkat çekici video ve testler nedeniyle	X	X								
Ders tekrarı sağladığından				X	X		X			
Öğretmenim ve arkadaşarımla iletişim kurabildiğimden								X		
Hayır										
Kitaptan ders takibi daha kolay, etkili			X	X			X			X

Tablo 4' e bakıldığında ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.2, "Dikkat çekici video ve testler nedeniyle"; ÖĞRC.5, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.8, "Ders tekrarı sağladığından" ve ÖĞRC.9 ise, "Öğretmenim ve arkadaşarımla iletişim kurabildiğimden" şeklindeki düşünceleri ile EBA' nın etkili bir öğretim aracı olduğunu belirtmişlerdir. Bunun yanında ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.10, "Kitaptan ders takibi daha kolay, etkili" şeklindeki düşünceleri ile EBA' nın etkili

bir öğretim aracı olmadığını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 4' te "Sizce EBA etkili bir öğretim aracı mıdır? Neden? sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.4**, "Hayır, ders kitapları daha iyi, bazen EBA' ya giremediğimiz için."; **ÖĞRC.5**, "Evet, ders kitabından anlamadığımı EBA' dan açıp tekrar edebiliyorum."; **ÖĞRC.9**, "Evet, öğretmen ve arkadaşlarımızla görüşebiliyoruz, soru sorabiliyoruz."

**Tablo 5.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA' nın kullanılabilirliği ve tasarımı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>EBA' nın kullanılabilirlik boyutu</i>										
Evet, Kullanışlı	X	X	X		X	X		X	X	
Hayır, Kullanışsız. Alt bölümlerini açamıyorum.				X			X			X
<i>EBA' nın tasarım boyutu</i>										
Tasarımı iyi, anlaşılır, renkler dikkat çekiyor.	X	X			X	X		X		
<i>İçeriğe ulaşma boyutu</i>										
İçeriğe ulaşamıyorum, açılmıyor, zaman alıyor.			X	X			X		X	X
İçeriğe ulaşabiliyorum.	X	X			X	X		X		

Tablo 5'e bakıldığında "EBA'nın kullanılabilirlik boyutu" kategorisinde ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.3, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9, "Evet, kullanışlı" şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir. Ancak ÖĞRC.4, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.10 ise, "Hayır, kullanışsız. Alt bölümlerini açamıyorum." şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. "EBA'nın tasarım boyutu" kategorisinde ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.8 "Tasarımı iyi, anlaşılır, renkler dikkat çekiyor" şeklinde düşünce belirtmişlerdir. "İçeriğe ulaşma boyutu" kategorisine bakıldığında ise; ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.7, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, "İçeriğe ulaşamıyorum, açılmıyor, zaman alıyor" şeklinde; ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.8 ise, "İçeriğe ulaşabiliyorum" şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 5' de "EBA' nın kullanılabilirliği hakkında ne düşünüyorsunuz? Site tasarımında konularla ilgili içeriği bulabiliyor musunuz?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.4**, "Hayır, bağlantı sıkıntısı var, kısımlarına giremiyorum, içeriğe ulaşamıyorum, açmıyor"; **ÖĞRC.9**, "Kullanışlı, içeriğe bazen ulaşabiliyorum, bağlantı sıkıntısı var."

**Tablo 6.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın daha kullanışlı hale getirilmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Farklı testler ve videolar eklenerek	X									
Bağlantı sıkıntısı giderilerek		X	X	X						
İnternetsiz giriş sağlanarak			X		X		X	X	X	
Şifresiz giriş sağlanarak			X	X			X	X	X	X
İçerik yenilenip, güncellenerek							X			
Daha çok ders içeriği eklenerek				X						X

Bu hali iyi, kullanışlı	X
----------------------------	---

Tablo 6'ya bakıldığında "Sizce EBA daha kullanışlı bir hale nasıl getirilir?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinin düşünceleri şu şekilde belirlenmiştir: ÖĞRC.1, "Farklı testler ve videolar eklenerek"; ÖĞRC.2, ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.4, "Bağlantı sıkıntısı giderilerek"; ÖĞRC.3, ÖĞRC.5, ÖĞRC.7, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9, "İnternetsiz giriş sağlanarak"; ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.7, ÖĞRC.8, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, "Şifresiz giriş sağlanarak"; ÖĞRC.7, "İçerik yenilenip, güncellenerek"; ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.10, "Daha çok ders içeriği eklenerek" şeklindeki ifadelerle EBA'nın daha kullanışlı hale getirilebileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca ÖĞRC.6 ise, "Bu hali iyi, kullanışlı" şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.

**Tablo 7.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA' da karşılaşılan sorunlar" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Geç bağlantı kesiliyor, derse giremiyorum.		X	X	X	X	X	X	X	X	X
Bağlantı kesiliyor, şifreyi kabul etmiyor.				X			X	X		
Sorun yaşamıyorum	X									

Tablo 7' ye bakıldığında ÖĞRC.2, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6, ÖĞRC.7, ÖĞRC.8, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, "Geç bağlantı kesiliyor, derse giremiyorum"; ÖĞRC.4, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.8, "Bağlantı kesiliyor, şifreyi kabul etmiyor" şeklindeki ifadelerle EBA' da sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Ancak ÖĞRC.1 ise, "Sorun yaşamıyorum" şeklinde düşüncesini ifade etmiştir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 7' de "EBA'yu kullanırken karşılaştığınız sorunlar nelerdir? sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Çok geç bağlantı kesiliyor, derse giremiyorum."; **ÖĞRC.7**, "Geç açılıyor, bağlantı kopuyor, şifreyi yanlış diye kabul etmiyor."; **ÖĞRC.10**, "Pandemi öncesi etkileşimli tahtadonuyordu, pandemi döneminde geç bağlantı oluyor."

**Tablo 8.** 5.sınıf öğrencilerinin "EBA'yu en çok kullandığımız ders" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Tüm dersler			X		X					
Matematik		X		X				X	X	X
Fen Bilimleri	X						X			
Türkçe		X			X				X	
İngilizce							X		X	

Tablo 8'e bakıldığında ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.5, "Tüm dersler"; ÖĞRC.2, ÖĞRC.4, ÖĞRC.8, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, "Matematik"; ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.7, "Fen Bilimleri"; ÖĞRC.2, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.9, "Türkçe"; ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.9 ise, "İngilizce" şeklinde EBA'yu en çok kullandıkları dersleri belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 8' de "EBA'yu en çok hangi derslerde kullanıyorsunuz? Neden?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "Fen Bilimleri, çünkü çok seviyorum."; **ÖĞRC.2**, "Matematik ve Türkçe, çünkü bu derslere daha kolay giriş yapabiliyorum."; **ÖĞRC.4**, "Matematik, daha zevkli geliyor."; **ÖĞRC.6**, "Türkçe, çünkü eksiklerim var."; **ÖĞRC.7**, "İngilizce ve Fen Bilimleri, daha çok seviyorum, zevkli geliyor."; **ÖĞRC.8**, "Matematik, eksiklerim var, soru çözüyorum."; **ÖĞRC.10**, "Matematik, çok zor geliyor bana."

**Tablo 9.** 5.sınıf öğrencilerinin "Öğretmenlerin EBA kullanımını teşvik etmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, teşvik ediyor.	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ödev ve test yollayarak		X								
Canlı derslere katılım diye					X					X

Konu tekrarları yapalım diye	X
Hayır, teşvik etmiyor.	

Tablo 9' a bakıldığında öğrencilerin tamamı öğretmenlerinin EBA'yı kullanmalarına yönelik kendilerini teşvik ettiklerini ifade etmişlerdir. ÖĞRC.2, "Ödev ve test yollayarak"; ÖĞRC.5 ve ÖĞRC.10, "Canlı derslere katılalım diye" ve ÖĞRC.9 ise, "Konu tekrarları yapalım diye" teşvik ettiklerini belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 49' da, "Öğretmenleriniz EBA kullanmanız için teşvik ediyor mu?" sorusuna 5.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Evet, ödev ve test atıyorlar, çözümler diyorlar."

## 6. Sınıf Öğrencilerinin Nitel Sorulara İlişkin Bulguları

**Tablo 10.** 6.sınıf öğrencilerinin "EBA bilgi düzeyi ve EBA bilgi kaynağı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>EBA bilgi düzeyi</i>										
Dersler, Canlı Dersler	X		X	X	X		X	X	X	X
Çalışmalar		X			X	X				
Sayfam			X	X				X		
<i>EBA bilgi kaynağı</i>										
Kendi çabam ile										X
Ailem ve internetten						X				
Öğretmenim ve ablam	X	X	X	X	X					
Öğretmenim ve kendi çabam							X	X	X	

Tablo 10'a bakıldığında "EBA bilgi düzeyi" kategorisinde ÖĞRC.1, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.7, ÖĞRC.8, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, "Dersler ve Canlı dersler"; ÖĞRC.2, ÖĞRC.5 ve ÖĞRC.6, "Çalışmalar"; ÖĞRC.3, ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.8 ise, "Sayfam" bölümleri hakkında bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir. "EBA bilgi kaynağı" kategorisine bakıldığında ise ÖĞRC.10, "Kendi çabam ile"; ÖĞRC.6, "Ailem ve internetten"; ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.5, "Öğretmenim ve ablam"; ÖĞRC.7, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9 ise, "Öğretmenim ve kendi çabam" şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 10' da, "EBA hakkında neler biliyorsunuz? EBA hakkında edindiğiniz bilgilerin kaynağı nedir?" sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Öğretmenlerimiz ödev verince girdiğimiz bir sitedir. Öğretmenim ve ablamdan öğrendim."; **ÖĞRC.3**, "Bir erişim ağıdır. Konu anlatımı, ders takibi yaptığım bir sitedir. Arkadaşlarımla iletişime geçtiğim bir sitedir. Öğretmenim ve ailemden öğrendim."; **ÖĞRC.4**, "Yorum, oylama ve mesaj bölümlerinin olduğu bir sitedir. Dersler ve konu anlatımları da var, öğretmenim ve ablamdan öğrendim."; **ÖĞRC.5**, "Hocalarımın şifre verdiği, canlı derslere bağlandığım, ödevlerimi yaptığım bir sitedir. Öğretmenim ve ailemden öğrendim."; **ÖĞRC.6**, "Hocaların test ve ödev verince girdiğim ve yaptığım bir uygulamadır. Ailem ve internetten öğrendim."; **ÖĞRC.8**, "Derslerimizi işlemek, arkadaşlarımla iletişime geçmek için kullandığım, puanlarımı aldığım bir uygulamadır. Öğretmenim."; **ÖĞRC.10** ise, " Dersle ilgili birçok etkinlik sunan bir sitedir. Kendi çabam ile bilgileri edindim."

**Tablo 11.** 6.sınıf öğrencilerinin "EBA kullanım sıklığı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Haftada 2 saat	X				X					
Haftanın 7 günü(30 dakika)		X					X			X

Haftada 1 gün(30 dakika)			X		
Haftada 3 gün(1 saat)		X		X	X
Haftada 2 gün		X			

Tablo 11' de 6.sınıf öğrencilerinin EBA' yı kullanım sıklığına bakıldığında ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.5, "Haftada 2 saat"; ÖĞRC.2, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.10, "Haftanın 7 günü, 30 dakika"; ÖĞRC.6, "Haftada bir gün, yarım saat"; ÖĞRC.4, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9, "Haftada 3 gün, 1 saat"; ÖĞRC.3 ise, "Haftada 2 gün" kullandıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 11' de, "EBA' yı ne sıklıkla kullanıyorsunuz? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Değişiyor, ödev olmayınca ben girip başka testler çözüyorum. Her gün."; **ÖĞRC.3**, "Ödev attıklarında, konu tekrarı yaptığımda, 2 gün."; **ÖĞRC.9**, "MORPA KAMPÜS' ten konu tekrarı yapıyorum ve testlerim var o nedenle çok kullanmıyorum. Tatilde ek kaynaklarım var onlara bakıyorum. Okullar açikken haftada 2-3 gün."

**Tablo 12.** 6.sınıf öğrencilerinin "EBA' nın derse karşı motivasyonu artırması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, artırıyor.										
Konu anlatımları, testler, Videolar ilgi çekici olduğundan				X						X
Ders tekrarı sağlıyor			X				X			
Okul olmadığı için canlı ders yapıldığı için		X			X			X	X	
Hayır, arttırmıyor.										
Kitaplar daha etkili	X									
Canlı derslerde söz hakkı alamıyorum				X						

Tablo 12'ye bakıldığında ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.10, "Konu anlatımları, videolar, testler ilgi çekici olduğundan"; ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.7, "Ders tekrarı sağlıyor"; ÖĞRC.2, ÖĞRC.6, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9, "Okul olmadığı ve canlı ders yapıldığı için" şeklinde belirttikleri düşünceleri ile EBA' nın derse karşı motivasyonu arttırdığını belirtmişlerdir. ÖĞRC.1, "Kitaplar daha etkili"; ÖĞRC.5 ise, "Canlı derslerde söz hakkı alamıyorum" şeklindeki düşünceleri ile motivasyonu arttırmadığını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 12' de, "EBA kullanımı derse karşı motivasyonunu artırıyor mu? Neden? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.3**, "Evet, EBA olmasaydı pandemi döneminde ders işleyemezdik. Pandemi öncesi de ders tekrarı yaptığımdan artırıyor."; **ÖĞRC.5**, "Hayır, canlı derslerde söz hakkı alamıyorum, yüz yüze eğitimde sürekli alırdım."; **ÖĞRC.6**, "Evet, pandemi döneminde hocalarımızla görüşebiliyoruz."; **ÖĞRC.7**, "Evet, ders çalışıp canlı derste aktif olmamı sağlıyor."

**Tablo 13.** 6.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın etkili bir öğretim aracı olması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet										
Konu anlatımı ve soru çözümü için etkili	X	X		X						
Her dersi rahatlıkla takip edebildiğimden				X						
Pandemi nedeniyle, Öğretmenim ve arkadaşarımla iletişim kurabildiğimden						X		X	X	
Pandemi öncesi ve pandemide derslerde anlamadığım konularda, kötü olan derslerimde tekrar sağladığımdan							X			X
Hayır										

Kitaptan ders takibi daha kolay, etkili, EBA yetersiz.

X

Tablo 13'e bakıldığında ÖĞRC.1, ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.4, "Konu anlatımı ve soru çözümü için etkili"; ÖĞRC.3, "Her dersi rahatlıkla takip edebildiğimden"; ÖĞRC.5, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9, "Pandemi nedeniyle öğretmenim ve arkadaşarımla iletişim kurabildiğimden"; ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.10, "Pandemi öncesi ve pandemide derslerde anlamadığım konularda, kötü olan derslerimde tekrar sağladığımdan" şeklindeki düşünceleri ile EBA'nın etkili bir öğretim aracı olduğunu belirtmişlerdir. ÖĞRC.7 ise, "Kitaptan ders takibi daha kolay, etkili, ama EBA yetersiz." şeklinde etkili bir öğretim aracı olmadığını dile getirmiştir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 13' te, "Sizce EBA etkili bir öğretim aracı mıdır? Neden? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.5**, "Evet, pandemi dönemi nedeniyle, okul olmadığından öğretmenlerimiz ve arkadaşarımla iletişime geçebiliyoruz."; **ÖĞRC.6**, "Evet, canlı derste anlamadığımız konuları EBA'dan destek alarak tamamlayıyorum."; **ÖĞRC.10**, "Evet, etkili, ama bazı öğrenciler pandemi öncesi sadece puan almak için kullanıyordu. Pandemi öncesi ve pandemi döneminde kötü olan derslerim için tekrar yapmamı sağlıyor."

**Tablo 14.** 6.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın kullanılabilirliği ve tasarımı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
EBA'nın kullanılabilirlik boyutu										
Evet, Kullanışlı	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
EBA'nın tasarım boyutu										
Tasarımı iyi, anlaşılır.	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
İçeriğe ulaşma boyutu										
İçeriğe ulaşabiliyorum.	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

Tablo 14'te katılımcı öğrenciler "EBA'nın kullanılabilirlik boyutu" kategorisine göre öğrencilerin tamamı "Evet, kullanışlı"; "EBA'nın tasarım boyutu" kategorisine göre öğrencilerin tamamı "Tasarımı iyi, anlaşılır"; "İçeriğe ulaşma boyutu" kategorisine göre ise öğrencilerin tamamı "İçeriğe ulaşabiliyorum" şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 14' te, "EBA'nın kullanılabilirliği hakkında ne düşünümüyorsunuz? Site tasarımında konularla ilgili içeriği bulabiliyor musunuz? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.3**, "Kullanışlı, ancak ZOOM kadar değil."; **ÖĞRC.10**, "Kullanışlı, bilmediğim konuları araştırabiliyorum, istediğimi bulabiliyorum."

**Tablo 15.** 6.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın daha kullanışlı hale getirilmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Yoğunluk nedeniyle çökmesi önlenerek	X					X				
Test ve soru sayısı artırılarak						X				
İnternetsiz ve şifresiz giriş sağlanarak			X							
Konu anlatımı sonrası testlere yönlendirerek, tüm öğrencilere test atarak.							X		X	
İçerik yenilenip, güncellenerek		X								X
Daha çok ders içeriği eklenerek									X	
Bu hali iyi, kullanışlı							X			
Yeni nesil sorular eklenerek, zorlaştırılarak.				X						

Tablo 15'e bakıldığında ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.5, "Yoğunluk nedeniyle çökmesi önlenerek"; ÖĞRC.5, "Test ve soru sayısı artırılarak"; ÖĞRC.3, "İnternetsiz ve şifresiz giriş sağlanarak"; ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.8, "Konu anlatımı sonrası testlere yönlendirerek, tüm öğrencilere test atarak"; ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.10, "İçerik yenilenip, güncellenerek";



ÖĞRC.9, “Daha çok ders içeriği eklenerek”; ÖĞRC.7, “Bu hali iyi, kullanışlı” ve ÖĞRC.4 ise, “Yeni nesil sorular eklenerek, zorlaştırılarak” şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 15’ te, “Sizce EBA daha kullanışlı bir hale nasıl getirilir? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.3**, “Girişleri daha kolay olmalı, MORPA KAMPÜS, OKULİSTİK gibi soru çözümleri ve videoları daha eğlenceli olabilir.”; **ÖĞRC.5**, “Çökmenin önüne geçilerek, canlı ders sonrası o dersle ilgili hemen test olsaydı, hocaların göndermesine gerek kalmayarak. EBA’ da testler var ama yetersiz, tüm testlerin arasından seçim yapmak zor oluyor.”; **ÖĞRC.9**, “Öğretmenimiz dersle ilgili bir video çekip, EBA’ ya atarsa daha iyi anlarız.”

**Tablo 16.** 6.sınıf öğrencilerinin “EBA’da karşılaşılan sorunlar” temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Geç bağlanması, her girişte şifre istemesi, e-posta istemesi.	X	X	X	X						X
Bağlantı sık sık kesiliyor, şifreyi kabul etmiyor.		X						X		
Sorun yaşıyorum							X			
Aşırı yüklenmeyle çökmesi.					X					
Öğretmenlerin attığı linkleri, testleri açamıyoruz, süre bitiyor.						X		X		

Tablo 16’ ya bakıldığında ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.10, “Geç bağlanması, her girişte şifre istemesi, e-posta istemesi”; ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.9, “Bağlantı sık sık kesiliyor, şifreyi kabul etmiyor”; ÖĞRC.5, “Aşırı yüklenmeyle çöküyor” ve ÖĞRC.6 ile ÖĞRC.8 ise, “Öğretmenlerin attığı linkleri, testleri açamıyoruz, süre bitiyor” şeklindeki düşünceleri ile EBA’ da sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Ancak ÖĞRC.7 herhangi bir sorun yaşamadığını ifade etmiştir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 16’ da, “EBA’ yı kullanırken karşılaştığımız sorunlar nelerdir? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.5**, “Herkes bir anda girdiğinden çöküyor. Şimdi ZOOM’ dan girdiğimizden sıkıntı yok.”; **ÖĞRC.8**, “Çok donma oluyor, ödev yapamıyorum, süremiz bitiyor.”; **ÖĞRC.10**, “Geç bağlanıyor, EBA açılınca çok bekliyorum.”

**Tablo 17.** 6.sınıf öğrencilerinin “EBA’yı en çok kullandığımız ders” temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Sosyal Bilimler										X
Matematik				X			X		X	X
Fen Bilimleri	X		X	X			X		X	X
Türkçe		X	X	X	X	X	X	X		
İngilizce						X				

Tablo 17’ye bakıldığında ÖĞRC.10, “Sosyal Bilimler”; ÖĞRC.4, ÖĞRC.7, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, “Matematik”; ÖĞRC.1, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.7, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, “Fen Bilimleri”; ÖĞRC.2, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.8, “Türkçe”; ÖĞRC.6 ise, “İngilizce” derslerini EBA’ da daha çok kullandıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 17’ de, “EBA’ yı en çok hangi derslerde kullanıyorsunuz? Neden? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, “Fen Bilimleri, eksiklerimi gidermek için.”; **ÖĞRC.2**, “Türkçe, hocalarımız sık sık test ve video atıyor.”; **ÖĞRC.4**, “Türkçe, Matematik ve Fen Bilimleri, anlamadığım konular oluyor.”; **ÖĞRC.9**, “Matematik ve Fen Bilimleri, Fen lisesine girmek istiyorum, temel dersler diye.”

**Tablo 18.** 6.sınıf öğrencilerinin "Öğretmenlerin EBA kullanımını teşvik etmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, teşvik ediyor.										
Ödev ve test yollayarak		X	X							
Canlı derslere katılımla diye						X	X	X		
Konu tekrarları yapalım diye	X			X	X				X	
EBA' yı öğrenelim diye			X							X
Hayır, teşvik etmiyor.										

Tablo 18'e bakıldığında ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.3, "Ödev ve test yollayarak"; ÖĞRC.6, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.8, "Canlı derslere katılımla diye"; ÖĞRC.1, ÖĞRC.4, ÖĞRC.5 ve ÖĞRC.9, "Konu tekrarları yapalım diye"; ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.10 ise, "EBA' yı öğrenelim diye" şeklindeki düşünceleri ile öğretmenlerinin EBA' yı kullanmalarını teşvik ettiklerini belirtmişlerdir. "Hayır, teşvik etmiyor" diyenlerin ise bulunmadığı belirlenmiştir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 18' de, "Öğretmenleriniz EBA kullanmanız için teşvik ediyor mu? sorusuna 6.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.5**, "Evet, canlı derste anlamadıklarımızı anlamamız ve anladığımız konuları da pekiştirmemiz için."; **ÖĞRC.10**, "Evet, EBA' yı öğrenelim diye, ancak özellikle boş mesaj göndermememiz konusunda da uyarıyorlar."

## 7. Sınıf Öğrencilerinin Nitel Sorulara İlişkin Bulguları

**Tablo 19.** 7.sınıf öğrencilerinin "EBA bilgi düzeyi ve EBA bilgi kaynağı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
EBA bilgi düzeyi										
Dersler, Canlı Dersler	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Çalışmalar				X						
EBA bilgi kaynağı										
Arkadaş çevrem, kendi çabam ile				X	X		X		X	
Ailem ve internetten										
Öğretmenim ve ablam										
Öğretmenim ve kendi çabam	X	X	X	X		X	X	X		X

Tablo 19'a bakıldığında "EBA bilgi düzeyi" kategorisinde 7.sınıf öğrencilerinin tamamı "Dersler ve canlı dersler" bölümü; ÖĞRC.4 ise aynı zamanda, "Çalışmalar" bölümü ile ilgili bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir. "EBA bilgi kaynağı" kategorisinde ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.9, "Arkadaş çevrem, kendi çabam ile"; ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.6, ÖĞRC.7, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.10, "Öğretmenim ve kendi çabam ile" bilgi edindiklerini ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 19' da, "EBA hakkında neler biliyorsunuz? EBA hakkında edindiğiniz bilgilerin kaynağı nedir?" sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "Bir eğitimde bilişim ağı' dır. Dersleri takip etmemize yarıyor. Derslerle ilgili ödev takibi yaptığımız bir sitedir. İlk olarak öğretmenlerimden edindim, sonrasında kendim merak ettim, inceledim."; **ÖĞRC.7**, "MEB tarafından oluşturulan bir eğitim öğretim aracıdır. Derslerimizi işlediğimiz, takip ettiğimiz bir sitedir. Ödevlerimize ulaştığımız, canlı derslerimizi takip ettiğimiz bir istedir. Öğretmenim ve kendi çabam ile bilgileri edindim."

**Tablo 20.** 7.sınıf öğrencilerinin "EBA kullanım sıklığı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Haftanın 7 günü(30 dakika)	X	X		X	X	X	X	X	X	X
Haftada 2 gün			X							

Tablo 20'ye bakıldığında Öğrencilerin neredeyse tamamı "Haftanın 7 günü, 30 dakika"; ÖĞRC.3 ise, "Haftada 2 gün" EBA'yı kullandıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 20' de, "EBA'yı ne sıklıkla kullanıyorsunuz?" sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "Canlı dersler olduğu zaman her gün giriyorum. Tatilde çok fazla kullanmıyorum. EBA' dan ödevler yollandığında giriş yapıyorum. Canlı derslerimizi ZOOM' dan işliyoruz."; **ÖĞRC.3**, "Hafta sonları kullanıyorum. Test ve ödev gönderdikleri zaman. Hafta içi canlı dersler oluyor, EBA' dan girip ZOOM' la takip ediyoruz. EBA ile ZOOM bağlantılı."; **ÖĞRC.4**, "Canlı dersler olduğu sürece sık sık kullanıyorum. Sürekli bağlantı kopukluğu olduğundan bazen giremiyorum. Ayrıca etkinlik ve ödevler için de kullanıyorum."

**Tablo 21.** 7.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın derse karşı motivasyonu artırması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, artırıyor.										
Konu anlatımları, testler, Videolar ilgi çekici olduğundan	X		X							
Öğretmenlerimiz ve arkadaşlarımızla iletişime geçtiğimizden						X				
Kaçırdığım dersler için tekrar sağladığından							X	X		
Hayır, arttırmıyor.										
Başka siteler daha etkili										X
Bağlantı problemi yaşadığımdan		X			X					
Yüz yüze eğitim gibi olmadığından		X		X					X	

Tablo 21' e bakıldığında ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.3, "Konu anlatımları, testler, videolar ilgi çekici olduğundan"; ÖĞRC.6, "Öğretmenlerimiz ve arkadaşlarımızla iletişime geçtiğimizden"; ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.8 ise, "Kaçırdığım dersler için tekrar sağladığından" şeklindeki düşünceleri ile EBA'nın derse karşı motivasyonu arttırdığını belirtmişlerdir. Ancak ÖĞRC.10, "Başka siteler daha etkili"; ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.5, "Bağlantı problemi yaşadığımdan"; ÖĞRC.4, ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.9 ise, "Yüz yüze eğitim gibi olmadığından" düşünceleri ile EBA'nın derse karşı motivasyonu arttırmadığını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 21' de, "EBA kullanımını derse karşı motivasyonunu artırıyor mu? Neden?" sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Yüz yüze eğitimde olduğu gibi arttırmıyor. EBA'yı kullanırken karşılaştığımız sorunlar(İnternet kopukluğu, dersi açmaması, vb.) nedeniyle motivasyon düşüyor."; **ÖĞRC.5**, "Hayır, bağlantı problemi var. Ödevleri indirip yapamıyorum ya da açamıyorum. Sürekli sistemden atıyor beni."; **ÖĞRC.7**, "Evet, canlı derslere bağlanamadığımda, dersi anlamadığımda EBA' dan tekrarına baktığımdan motivasyonumu artırıyor."

**Tablo 22.** 7.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın etkili bir öğretim aracı olması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet										
Videolar, konu anlatımı ve soru çözümü için etkili			X							

Her canlı dersi rahatlıkla takip edebildiğimden				X					
Hayır									
Takip ettiğim daha etkili siteler var.									X
İçerik geliştirilmeli, bağlantı problemi yaşıyoruz.	X	X		X		X	X		
Sınıf ortamı gibi olmadığından					X			X	

Tablo 22'ye bakıldığında ÖĞRC.3, "Videolar, konu anlatımı ve soru çözümü için etkili"; ÖĞRC.5 ise, "Her canlı dersi rahatlıkla takip edebildiğimden" şeklindeki düşünceleri ile EBA'nın etkili bir öğretim aracı olduğunu belirtmişlerdir. Ancak ÖĞRC.10, "Takip ettiğim daha etkili siteler var"; ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.4, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.8, "İçerik geliştirilmeli, bağlantı problemi yaşıyorum"; ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.9 ise, "Sınıf ortamı gibi olmadığından" düşünceleri ile de EBA'nın etkili bir öğretim aracı olmadığını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 22' de, "Sizce EBA etkili bir öğretim aracı mıdır? Neden?" sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.4**, "Hayır, daha da geliştirilmeli. Bağlantı sorunları bıkırtıyor, dersi, video izlerken, vb."; **ÖĞRC.5**, "Evet, yüz yüze eğitim gibi olmasa da EBA aracılığıyla canlı derslerimizi takip edebiliyoruz."; **ÖĞRC.6**, "Hayır, yüz yüze eğitimi istiyorum. Çok az etkili olduğunu düşünüyorum, eğitim öğretim ortamından tamamen uzaklaştırmadığından"; **ÖĞRC.7**, "Evet, ancak bazen hayır diyebilirim. Bağlantı sıkıntısı oluyor. Yoğunluk nedeniyle sık sık sistemden atılıyorum, geç bağlantıyor. Öğretmenler test, etkinlik gönderdiklerinde yapıp gönderiyorum, tamamlanmadı deniyor."; **ÖĞRC.8**, "Canlı derslerde ara verdiğimizde(10 dakika), o ara sırasında bazı derslerin canlı videosunu izlemek istediğimde giremiyorum."

**Tablo 23.** 7.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın kullanılabilirliği ve tasarımı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>EBA'nın kullanılabilirlik boyutu</i>										
Evet, Kullanışlı	X		X		X	X	X	X	X	X
Hayır, Kullanışsız		X		X						
<i>EBA'nın tasarım boyutu</i>										
Tasarımı iyi, anlaşılır.	X		X		X	X		X	X	
Geliştirilebilir		X		X			X			X
<i>İçeriğe ulaşma boyutu</i>										
İçeriğe ulaşabiliyorum.		X	X	X	X	X	X	X	X	
İçeriğe ulaşamıyorum.	X									X

Tablo 23'e bakıldığında "EBA'nın kullanılabilirlik boyutu" kategorisinde ÖĞRC.1, ÖĞRC.3, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6, ÖĞRC.7, ÖĞRC.8, ÖĞRC.9 ve ÖĞRC.10, "Evet, kullanışlı"; ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.4 ise, "Hayır, kullanışsız" şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir. "EBA'nın tasarım boyutu" kategorisinde ÖĞRC.1, ÖĞRC.3, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6, ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9, "Tasarımı iyi anlaşılır."; ÖĞRC.2, ÖĞRC.4, ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.10 ise, "Geliştirilebilir" şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. "EBA'nın içeriğe ulaşma boyutu" kategorisinde öğrencilerin neredeyse tamamı "İçeriğe ulaşabiliyorum"; ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.10 ise, "İçeriğe ulaşamıyorum" şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 23' te, "EBA'nın kullanılabilirliği hakkında ne düşünümektесiniz? Site tasarımında konularla ilgili içeriği bulabiliyor musunuz?" sorusuna

7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.4**, “Kullanışlı değil, derslere girerken, bağlanırken sorunlar yaşıyoruz. Konulara ulaşabiliyorum.”; **ÖĞRC.8**, “Problemler düzeltilirse, kullanışlı. İçeriğe ulaşabiliyorum.”

**Tablo 24.** 7.sınıf öğrencilerinin “EBA’nın daha kullanışlı hale getirilmesi” temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC. 1	ÖĞRC. 2	ÖĞRC. 3	ÖĞRC. 4	ÖĞRC. 5	ÖĞRC. 6	ÖĞRC. 7	ÖĞRC. 8	ÖĞRC. 9	ÖĞRC. 10
Bizlerin de fikri alınarak	X									
Diğer uygulamalardan destek alınarak					X					
Bağlantı problemi çözülerek		X				X				
Etkinlikler artırılarak, ders anlatım şekli değiştirilerek, video kalitesi artırılıp anlaşılır yapılarak.				X						X
İçerik yenilenip, güncellenerek							X			
Ders arasında EBA’ da gezinmemiz sağlanarak								X		
Bu hali iyi, kullanışlı			X							
Yeni nesil sorular eklenip sayısı artırılarak.									X	

Tablo 24’e bakıldığında ÖĞRC.1, “Bizlerin de fikri alınarak”; ÖĞRC.5, “Diğer uygulamalardan destek alınarak”; ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.6, “Bağlantı problemi çözülerek”; ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.10, “Etkinlikler artırılarak, ders anlatım şekli değiştirilerek, video kalitesi artırılıp anlaşılır yapılarak.”; ÖĞRC.7, “İçerik yenilenip, güncellenerek”; ÖĞRC.8, “Ders arasında EBA’ da gezinmemiz sağlanarak”; ÖĞRC.3, “Bu hali iyi, kullanışlı”; ÖĞRC.9 ise, “Yeni nesil sorular eklenip, sayısı artırılarak.” şeklindeki düşünceleri ile EBA’ nın daha kullanışlı bir hale gelebileceğini ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 24’ te, “Sizce EBA daha kullanışlı bir hale nasıl getirilir? sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.6**, “Kardeşim ve ben aynı saatte EBA’ ya bağlandığımızdan ikimiz de giremiyoruz, bağlantı iyileştirilebilir.”; **ÖĞRC.7**, “Müfredata göre konular güncellenebilir. İçerik yenilenerek daha kullanışlı hale getirilebilir.”

**Tablo 25.** 7.sınıf öğrencilerinin “EBA’da karşılaşılan sorunlar” temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC. 1	ÖĞRC. 2	ÖĞRC. 3	ÖĞRC. 4	ÖĞRC. 5	ÖĞRC. 6	ÖĞRC. 7	ÖĞRC. 8	ÖĞRC. 9	ÖĞRC.10
Aşırı yüklenme nedeniyle donma oluyor, bağlantı yavaş ve kesiliyor.	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Bazı içerikler açılmıyor.				X	X					
Atılan linkler, testler, ödevler açılmıyor, süre bitiyor. Yapılmadı görünüyor.						X	X			
İstediğim içeriğe ulaşamıyorum, zaman alıyor.										X

Tablo 25’e bakıldığında 7.sınıf öğrencilerinin neredeyse tamamı “Aşırı yüklenme nedeniyle donma oluyor, bağlantı yavaş ve kesiliyor.”; ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.5, “Bazı içerikler açılmıyor.”; ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.7, “Atılan linkler, testler, ödevler açılmıyor, süre bitiyor, yapılmadı görünüyor.”; ÖĞRC.10 ise, “İstediğim içeriğe ulaşamıyorum, zaman alıyor.” şeklinde EBA’ da sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 25’ de, “EBA’ yı kullanırken karşılaştığınız sorunlar nelerdir? sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.5**, “Aşırı yüklenme nedeniyle giriş yapamıyorum, donma oluyor, anlamadığım konu içeriklerine ulaşmak istediğimde bulunmamakta ya da aşırı yüklenme nedeniyle açılmıyor deniyor.”; **ÖĞRC.7**, “Bir canlı ders sırasında 30 kez atıyor, öğretmenlerimizin attığı içeriklere bakıp değerlendirdiğimde onaylanmadı diyor, çok kalabalık uyarısı verip, sistemden atıyor.”; **ÖĞRC.8**, “Ekranaya giriş yaptığımda donuyor, geç tepki veriyor, 2.kez giriş yaptığımda düzeliyor.”

**Tablo 26.** 7.sınıf öğrencilerinin "EBA'yı en çok kullandığımız ders" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Sosyal Bilimler						X			X	
Matematik			X	X	X	X			X	
Fen Bilimleri	X	X		X	X	X	X	X	X	X
Türkçe				X	X	X			X	
Din Kültürü	X									

Tablo 26'da katılımcı öğrenciler ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.9, EBA'yı en çok "Sosyal Bilimler"; ÖĞRC.3, ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.9, "Matematik"; öğrencilerin neredeyse tamamı "Fen Bilimleri"; ÖĞRC.4, ÖĞRC.5, ÖĞRC.6 ve ÖĞRC.9, "Türkçe"; ÖĞRC.1 ise, "Din Kültürü" derslerinde kullandıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 26' da, "EBA'yı en çok hangi derslerde kullanıyorsunuz? Neden?" sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.2**, "Yüz yüze eğitimde de daha çok Fen Bilimlerinde kullanıyordum, videoları ilgi çekiciydi."; **ÖĞRC.3**, "Matematik, dersi seviyorum, eksiklerim var."; **ÖĞRC.4**, "Türkçe-Matematik- Fen, temel dersler olduğu için, daha çok eksiklerimi gidermek için, daha zor dersler."; **ÖĞRC.5**, "Matematik- Türkçe- Fen, anlamadığım konuları tekrar için, 8.sınıfta sınavlara gireceğimden temel ders oldukları için kullanıyorum."; **ÖĞRC.7**, "Fen, en çok içerik atan öğretmenimiz Fen Bilimleri olduğundan, onları takip etmek için kullanıyorum. Konuları böylece daha iyi anlıyorum."

**Tablo 27.** 7.sınıf öğrencilerinin "Öğretmenlerin EBA kullanımını teşvik etmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, teşvik ediyor.										
Ödev ve test yollayarak	X	X		X			X		X	X
Canlı derslere katılım için paylaşımlar yaparak					X	X				
8.sınıf LGS hazırlıkları başladığından her zaman			X		X					
EBA'yı öğrenelim diye	X							X		
Hayır, teşvik etmiyor.										

Tablo 27'de bakıldığında öğrencilerin büyük çoğunluğu öğretmenlerinin "Ödev ve test yollayarak"; ÖĞRC.5 ve ÖĞRC.6, "Canlı derslere katılım için paylaşımlar yaparak"; ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.5, "8.sınıf LGS hazırlıkları başladığından her zaman"; ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.8 ise, "EBA'yı öğrenelim diye" şeklinde kendilerini EBA'yı kullanmaya yönelik teşvik ettiklerini ifade etmişlerdir. "Hayır, teşvik etmiyor" diyen öğrencilere de rastlanmamıştır. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 27'de, "Öğretmenleriniz EBA kullanmanız için teşvik ediyor mu?" sorusuna 7.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "Evet, her ders sonrası mutlaka yönlendiriyorlar. Test ve soru atarak."; **ÖĞRC.7**, "Evet, daha çok ödev ve etkinlikler için"; **ÖĞRC.10**, "Evet, EBA ile ilgili problem yaşayıp yaşamamamız için Whatsapp üzerinden önceden iletişime geçiyoruz. ZOOM' da dersi işliyoruz."

## 8. Sınıf Öğrencilerinin Nitel Sorulara İlişkin Bulguları

**Tablo 28.** 8.sınıf öğrencilerinin "EBA bilgi düzeyi ve EBA bilgi kaynağı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>EBA bilgi düzeyi</i>										
Dersler, Canlı	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Dersler Çalışmalar						X				
<i>EBA bilgi kaynağı</i>										
Öğretmenim ve ailem									X	
Öğretmenim	X	X	X	X	X	X	X	X		X

Tablo 28'e bakıldığında 8.sınıf öğrencilerinin tamamı "**EBA bilgi düzeyi**" kategorisinde "*Dersler ve Canlı dersler*" ile ilgili bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca ÖĞRC.6, "*Çalışmalar*" bölümü hakkında da bilgisinin olduğunu belirtmiştir. "**EBA bilgi kaynağı**" kategorisinde ise, öğrencilerin tamamı "*öğretmenim*" şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir. Ancak ÖĞRC.9, EBA ile ilgili edindiği bilgilerin kaynağı olarak "*Öğretmenim ve ailem*" şeklinde düşüncesini ifade etmiştir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 28' de, "*EBA hakkında neler biliyorsunuz? EBA hakkında edindiğiniz bilgilerin kaynağı nedir?*" sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "*Derslerde bize yardımcı olan, konuları pekiştirdiğimiz bir kaynaktır. Bu bilgileri öğretmenimden edindim.*"; **ÖĞRC.6**, "*Konuları tekrar ettiğimiz, pekiştirdiğimiz, videoları izlediğimiz, çalışmalarını yaptığımız bir uygulamadır. Öğretmenlerimizden.*"; **ÖĞRC.8**, "*Pandemi döneminde ders takibi yaptığımız, ders çalışmalarımızı yaptığımız bir uygulamadır. Öğretmenlerimiz ve ailemden öğrendim.*"; **ÖĞRC.10**, "*Eğitimde bilişim ağı' dır. Anlamadığımız konuları öğrendiğimiz, ders tekrarı yaptığımız bir sitedir. Öğretmenlerimiz.*"

**Tablo 29.** 8.sınıf öğrencilerinin "EBA kullanım sıklığı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Haftanın 7 günü(30 dakika)	X									
Haftada 2 gün		X		X		X	X	X	X	X
Haftada 3 gün			X		X					

Tablo 29' a bakıldığında öğrencilerin neredeyse tamamı EBA' yı "*Haftada 2 gün*"; ÖĞRC.1, "*Haftanın 7 günü, 30 dakika*" kullandığını"; ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.5 ise, "*Haftada 3 gün*" kullandıklarını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 29' da, "*EBA' yı ne sıklıkla kullanıyorsunuz?*" sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "*Her gün, ZOOM' la bağlanıyorum. Pandemi nedeniyle EBA üzerinden ZOOM' a bağlanılıyor, Canlı dersler için. EBA alt yapısı kaldırmadığından ZOOM destekli kullanılıyor.*"; **ÖĞRC.2**, "*Haftada 2 gün, çalışmalar ödev ve etkinlikler için.*"; **ÖĞRC.4**, "*Haftada 2 gün, bazen hiç giremiyorum, kardeşimle bir telefonda birlikte bağlandığımız için.*"; **ÖĞRC.5**, "*Haftada 3 gün, çalışmalara bakıp, pekiştirme yapıyorum.*" **ÖĞRC.6**, "*Haftada 2 gün, anlamadığım konular ve gönderilen ödevler için.*"; **ÖĞRC.9**, "*2 gün, sık kullanmıyorum, ek kaynaklarım var.*"

**Tablo 30.** 8.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın derse karşı motivasyonu artırması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>Evet, artırıyor.</i>										
Çalışmalar eğlenceli olduğundan	X		X			X				

Canlı videoları eğlenceli olduğundan	X								X
Kaçırdığım, anlamadığım dersler için tekrar sağladığından			X	X					
Hayır, arttırmıyor.									
Çalışmalar çok eski, güncel değil.						X			
İçerikler ve sorular çok basit.								X	
Deneyler bölümü problemlidir									X

Tablo 30' a bakıldığında ÖĞRC.1, ÖĞRC.3 ve ÖĞRC.6, "Çalışmalar eğlenceli olduğundan"; ÖĞRC.2 ve ÖĞRC.10, "Canlı videoları eğlenceli olduğundan"; ÖĞRC.4 ve ÖĞRC.5 ise, "Kaçırdığım, anlamadığım dersler için tekrar sağladığından" şeklindeki düşünceleri ile EBA' nın derse karşı motivasyonlarını arttırdığını belirtmişlerdir. ÖĞRC.7, "Çalışmalar çok eski, güncel değil."; ÖĞRC.9, "İçerikler ve sorular çok basit."; ÖĞRC.8 ise, "Deneyler bölümü problemlidir" şeklindeki düşünceleri ile EBA' nın derse karşı motivasyonlarını arttırmadığını belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 30' da, "EBA kullanımı derslere karşı motivasyonunu arttırıyor mu? Neden?" sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.3**, "Evet, güzel video ve çalışmalar var, derse ilgimi arttırıyor."; **ÖĞRC.4**, "Evet, anlamadığım konuları tekrar edip, anlamamı sağlıyor."; **ÖĞRC.5**, "Evet, pandemide özellikle, kursa gitmediğimde EBA' dan takip yapıyorum."; **ÖĞRC.8**, "Hayır, deneyler bölümü, okuma kısmında anlatım bitmeden biz deneyi yapamıyoruz. O nedenle çok yavaş oluyoruz. Çok zaman alıyor, sıkılıyor.".

**Tablo 31.** 8.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın etkili bir öğretim aracı olması" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet										
Konu tekrarı sağladığından	X	X		X	X	X				
Çalışmalar bölümü çok iyi olduğundan			X							
Video ve testleri çok iyi olduğundan										X
Hayır										
Daha iyi olabilirdi							X			
Çalışmalar ve etkinlikler bölümü problemlidir								X		
LGS için çok basit									X	

Tablo 31'e bakıldığında ÖĞRC.1, ÖĞRC.2, ÖĞRC.4, ÖĞRC.5 ve ÖĞRC.6, "Konu tekrarı sağladığından"; ÖĞRC.3, "Çalışmalar bölümü çok iyi olduğundan"; ÖĞRC.10 ise, "Video ve testleri çok iyi olduğundan" şeklindeki düşünceleri ile EBA' nın etkili bir öğretim aracı olduğunu belirtmişlerdir. ÖĞRC.7, "Daha iyi olabilirdi"; ÖĞRC.8, "Çalışmalar ve etkinlikler bölümü problemlidir"; ÖĞRC.9 ise, "LGS için çok basit" şeklindeki düşünceleri ile EBA' nın etkili bir öğretim aracı olmadığını ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 31' de, "Sizce EBA etkili bir öğretim aracı mudur? Neden?" sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.5**, "Evet, anlamadığımız konulara tekrardan çalışmalar ve videolarla bakıyoruz."; **ÖĞRC.6**, "Evet, konuları pekiştiriyoruz çok rahat bir şekilde, konu tekrarı soruları var."; **ÖĞRC.8**, "Çok değil, çalışmalar ve etkinlikler kısmında doğru cevap işaretlememize rağmen yanlış diyor, sistemde yanlışlık var."; **ÖĞRC.9**, "Ders içerikleri ve sorular gireceğimiz LGS için çok basit."



**Tablo 32.** 8.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın kullanılabilirliği ve tasarımı" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
<i>EBA' nın kullanılabilirlik boyutu</i>										
Evet, Kullanışlı		X		X	X	X	X	X	X	X
Hayır, Kullanışsız, alt bölümlerini açamıyorum.	X		X							
<i>EBA' nın tasarım boyutu</i>										
Tasarımı iyi, anlaşılır.		X		X	X	X	X			X
Geliştirilebilir								X	X	
<i>İçeriğe ulaşma boyutu</i>										
İçeriğe ulaşabiliyorum.	X	X	X	X	X	X	X			X
İçeriğe ulaşamıyorum.								X	X	

Tablo 32'ye bakıldığında "EBA'nın kullanılabilirlik boyutu" kategorisinde öğrencilerin çoğu kullanılabilir olduğunu belirtmişlerdir. ÖĞRC.1 ve ÖĞRC.3 ise, "Hayır, kullanışsız. Alt bölümlerini açamıyorum." şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. "EBA'nın tasarım boyutu" kategorisinde öğrencilerin çoğu "tasarımın iyi, anlaşılır" olduğunu ifade etmişlerdir. ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9 ise, "Geliştirilebilir" şeklinde düşüncelerini belirtmişlerdir. "İçeriğe ulaşma boyutunu" kategorisinde yine öğrencilerin çoğu "İçeriğe ulaşabiliyorum"; ÖĞRC.8 ve ÖĞRC.9 ise, "İçeriğe ulaşamıyorum" şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 32' de, "EBA'nın kullanılabilirliği hakkında ne düşünümüyorsunuz? Site tasarımında konularla ilgili içeriği bulabiliyor musunuz? sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, "Alt bölümlerine göre farklılık gösteriyor, bazılarını bağlanamıyoruz. Evet."; **ÖĞRC.8**, "Kullanışlı, içeriğe ulaşabiliyorum, ancak benim istediğim içeriği değil de başka bir konuyu açıyor."

**Tablo 33.** 8.sınıf öğrencilerinin "EBA'nın daha kullanılabilir hale getirilmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
İçerik eğlenceli ve dikkat çekici yapılabilir, güncellenebilir.	X	X	X				X	X	X	
Şifresiz giriş olmalı				X						
Ana ekran daha kullanılabilir olabilir			X							
Canlı ders öncesi hatırlatma yapacak, etkinlik ve çalışmalar için mesaj gelmeli.					X					
Yeni nesil soru ve videolar eklenerek.							X			X
CHAT bölümü kapatılarak.								X		
Dijital kitaplar LGS ye göre güncellenmeli									X	

Tablo 33' e bakıldığında öğrencilerin çoğu "İçerik eğlenceli ve dikkat çekici yapılabilir, güncellenebilir."; ÖĞRC.4, "Şifresiz giriş olmalı"; ÖĞRC.3, "Ana ekran daha kullanılabilir olabilir"; ÖĞRC.5, "Canlı ders öncesi hatırlatma yapacak, etkinlik ve çalışmalar için mesaj gelmeli."; ÖĞRC.7 ve ÖĞRC.10, "Yeni nesil soru ve videolar eklenerek."; ÖĞRC.8, "CHAT bölümü kapatılarak."; ÖĞRC.9 ise, "Dijital kitaplar LGS' ye göre güncellenmeli." şeklinde EBA'nın daha kullanılabilir bir hal alabileceğini belirtmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 33' te, "Sizce EBA daha kullanılabilir hale nasıl getirilir? sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.4**, "Siteye giriş şifresiz olmalı, her defasında öğretmenimize yazıp yeni şifre istiyoruz."; **ÖĞRC.5**, "Etkinlikler

ve çalışmalarımı yapmadığımda, unuttuğumda son birkaç saat kala bana mesaj atabilmeli, EBA, ya da canlı dersler öncesi mesaj atmalı dersi hatırlatmalı.”; **ÖĞRC.8**, “İçerikler güncellenerek, Chat bölümü kapatılarak. Daha önce kimlik ve okul numarası ile giriyorduk sıkıntı yaşıyorduk, şuan herkes kişisel şifre oluşturduğu için daha kullanışlı oldu.”

**Tablo 34.** 8.sınıf öğrencilerinin “EBA’da karşılaşılan sorunlar” temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Aşırı yüklenme nedeniyle donma oluyor, bağlantı yavaş ve kesiliyor.	X	X	X			X		X		X
Bazı içerikler açılmıyor.							X			
Her girişimde şifre değiştiriyorum				X						
Sistemsel sıkıntı var					X					
Etkinlikleri onaylama sıkıntısı var							X			

Tablo 34’e bakıldığında öğrencilerin çoğu “Aşırı yüklenme nedeniyle donma oluyor, bağlantı yavaş ve kesiliyor.”; **ÖĞRC.7**, “Bazı içerikler açılmıyor”; **ÖĞRC.4**, “Her girişimde şifre değiştiriyorum”; **ÖĞRC.5**, “Sistemsel sıkıntı var” ve **ÖĞRC.8** ise, “Etkinlikleri onaylama sıkıntısı var” şeklinde EBA’ da problemler yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 34’ te, “EBA’yı kullanırken karşılaştığınız sorunlar nelerdir? sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, “Yoğunluk oluyor, donuyor.”; **ÖĞRC.2**, “Yoğunluk oluyor, donuyor giremiyorum. Öğretmenler bir çalışma, video attıklarında bildirim gelmiyor.”; **ÖĞRC.5**, “Hocalarımın gönderdiği çalışmaları yaptığımda tamamlandı deniyor, ancak tamamlanmadı diye hocalar dönüt veriyor. Algılama sorunu var, sistem kaydetmiyor.”; **ÖĞRC.8**, “LGS’ ye yönelik içerik yeni değil, hocaların gönderdiği videoları birkaç kez izlediğimde tamamlandı deniyor, bir kez izlersek tamamlanmadı deniyor.”

**Tablo 35.** 8.sınıf öğrencilerinin “EBA’yı en çok kullandığımız ders” temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Sosyal Bilimler	X						X	X	X	
Matematik	X			X				X		X
Fen Bilimleri	X	X	X		X	X		X		X
Türkçe	X									
İngilizce	X				X					
Din Kültürü	X									

Tablo 35’e bakıldığında **ÖĞRC.1**, tüm dersleri kullandığını belirtmiştir. **ÖĞRC.7**, **ÖĞRC.8** ve **ÖĞRC.9**, “Sosyal Bilimler”; **ÖĞRC.4**, **ÖĞRC.8** ve **ÖĞRC.10**, “Matematik”; öğrencilerin çoğu “Fen Bilimleri”; **ÖĞRC.5**, “İngilizce” şeklindeki ders tercihleri ile EBA’ yı en çok kullandıkları dersleri ifade etmişlerdir. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 35’ te, “EBA’yı en çok hangi derslerde kullanıyorsunuz? Neden? sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: **ÖĞRC.1**, “LGS’ ye göre programım var, o gün programda hangi ders varsa ona göre giriyorum. Sınava yönelik tüm dersler diyebilirim.”; **ÖĞRC.2**, “Fen Bilimleri, konuları ilgi çekici, videoları ve içeriği iyi.”; **ÖĞRC.3**, “Fen Bilimleri, konuları daha karmaşık, anlamak için.”; **ÖĞRC.4**, “Matematik, eksiklerim var bunları gidermek için.”; **ÖĞRC.6**, “Fen Bilimleri, eksiklerim var.”; **ÖĞRC.7**, “Sosyal Bilgiler, videoları daha ilgi çekici.”; **ÖĞRC.8**, “Fen Bilimleri, Sosyal Bilimler ve Matematik, LGS’ ye yönelik ilgi çekici videoları var.”

**Tablo 36.** 8.sınıf öğrencilerinin "Öğretmenlerin EBA kullanımını teşvik etmesi" temasına ait görüşleri

Öğrenci	ÖĞRC.1	ÖĞRC.2	ÖĞRC.3	ÖĞRC.4	ÖĞRC.5	ÖĞRC.6	ÖĞRC.7	ÖĞRC.8	ÖĞRC.9	ÖĞRC.10
Evet, teşvik ediyor.										
Çalışmalar, Etkinlik ve ödevlerle ilgili	X		X	X	X	X	X	X	X	
Canlı dersler sonrası canlı videolar atarak		X								
EBA' yı tanımaya yönelik.										X
Hayır, teşvik etmiyor.										

Tablo 36'ya bakıldığında öğrencilerin çoğu "Çalışmalar, etkinlikler ve ödevlerle ilgili"; ÖĞRC.2, "Canlı dersler sonrası canlı videolar atarak"; ÖĞRC.10 ise, "EBA'yı tanımaya yönelik" şeklindeki düşünceleri ile öğretmenlerinin EBA' yı kullanmaya yönelik kendilerini teşvik ettiklerini ifade etmişlerdir. "Hayır, teşvik etmiyor" diyenlerin ise olmadığı görülmüştür. Araştırmacı tarafından oluşturulan tablo 36' da, "Öğretmenleriniz EBA kullanmanız için teşvik ediyor mu? sorusuna 8.sınıf öğrencilerinden bazıları şu yanıtları vermişlerdir: ÖĞRC.5, "Evet, işlediğimiz ders sonrası etkinlikler paylaşıyor, bakın diyor."; ÖĞRC.8, "Evet, ancak daha önceden saydığım problemlerden dolayı isteyerek girmiyorum."; ÖĞRC.10, "Çalışmalar ve etkinlikler dışında sınıf rehber öğretmenleri EBA'yı inceleyin içeriklerine bakın şeklinde yönlendirdi."

### Sonuç ve Tartışma

Katılımcıların pandemi döneminde uygulanan nitel analiz sonuçlarına göre, EBA platformunun birçok bölümünü tanıdıkları ve kullanabildikleri görülmüştür. Bunun nedeni; pandemi döneminin öğretmenlerin ve öğrencilerin, aynı zamanda tüm paydaşların EBA tasarımının iyileştirilmesiyle bilinmeyen yönlerini ve özelliklerini tanımalarına fırsat verdiğine, bu yönüyle kullanılabilirliğinin artırılmış olmasına, öğrenme ortamının okul dışında sanal bir ortama taşınmasına, vb. bağlanabilir. Bu sonucu Arslan (2019)'un yaptığı araştırma sonucu da desteklemektedir. Çalışmasında öğrencilerin EBA ile ilgili işlerine yarayabilecek tüm bölümleri (EBA Arama Motoru, EBA Uygulamalar Bölümü, EBA Yarışma Modülü, vb.) kullanabildiklerini ve bu bölümlerle ilgili bilgilerinin olduğunu belirtmektedir.

Pandemi ile birlikte öğrencilerin EBA'yı zorunlu kullanmaya başladıkları, bilmedikleri bölümlerini öğrendikleri, haftalık ders programlarındaki dersleri takip edebilmek için EBA'ya belirli aralıklarla girdikleri, üst sınıflardaki öğrencilerin sınava yönelik hazırlık yapmaları nedeniyle farklı kaynakları kullandıkları, dolayısıyla EBA'yı çok sık kullanmadıkları ortaya çıkmıştır. Bu sonucu Arslan (2019) yaptığı çalışmasının sonucunun desteklediği görülmüştür. Çalışmasında, öğrencilerin EBA'yı sık kullanmadıklarını, nedenleri arasında da ders ve konu içeriklerinin yetersizliği nedeniyle farklı alternatif siteleri kullandıklarını belirtmektedir. Bu durum öğrencilerin pandemi nedeniyle EBA'yı canlı dersleri takip edebilmek ve kaçırdıkları dersleri tekrar izleyebilmek için kullandığını, LGS için ise yetersiz bir platform olduğunu bu nedenle de farklı platformları tercih ettiklerinden dolayı sık kullanmadıklarını gösterebilir.

Öğrencilerin çoğu EBA'nın canlı dersler nedeniyle ilgi çektiği, ders tekrarı sağlaması, canlı derslere yönelik etkinlik ve ödevlendirmeler nedeniyle de motivasyonu arttırdığı, ayrıca pandemi öncesi daha çok ders tekrarı, pandemi sonrası ise canlı ders takibi sağladığından, arkadaşları ve öğretmenleri ile iletişimi devam ettirdiğinden motivasyonu arttırdığını belirtmişlerdir. Bu sonucu Bakırcı, Doğdu ve Artun (2021)'un yaptıkları araştırma sonucunun desteklemediğini görmekteyiz. Araştırmalarında öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin motivasyon düşüklüğü yaşadığını, bunun da zamanla kaygıya neden olduğunu; dolayısıyla mutsuzluğun, uzaktan eğitimde kendilerini yetersiz hissetmenin, öğrencilerdeki bilgi eksikliğinin ve öğretmenleri ile aktif iletişim kuramamadan oluşan kaygının nedenleri olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Coşkunserçe ve İşçitürk (2019) yaptıkları çalışmanın sonucunun ise yapılan çalışmanın sonucunu desteklediği görülmüştür. Çalışmasında, öğrencilerin EBA' yı ders çalışmaya yönelik iyi bir yardımcı kaynak olarak gördüklerini, bu görüşü de çok sık belirttiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca EBA e-videoların zengin olan içerikleri nedeniyle öğrencilerin motive edilmesinde olumlu etkiye sahip oldukları belirtilmiştir. Bu duruma öğrencilerin EBA' nın bir bakıma okul ortamından kendilerini soyutlamadığına, derslerini canlı olarak takip edebilmeye fırsat sunduğuna bağlanabilir. Ayrıca EBA pandemi ile birlikte hem arayüzünü hem de içerik

bölümlerini güncellediğinden öğrencileri motive ettiği söylenebilir.

Katılımcıların çoğunluğunun EBA' yı etkili bir ders aracı olarak gördükleri belirlenmiştir. Bu durum pandemi döneminde derslerini aktif takip edebilmelerinde etkili bir platform olarak gördüklerinin belirtmektedir. Bu sonuç Coşkunserçe ve İşçitürk (2019)'ün yaptıkları çalışmanın sonucu ile örtüştüğü görülmüştür. Çalışmalarında, öğrencilerin EBA' yı sınav hazırlığı, konu tekrarları yapmak için iyi bir yardımcı kaynak olarak gördüklerini ve dolayısıyla sınav öncesi EBA' yı daha sık kullandıklarını belirtmişlerdir. Bu sonuç ise, daha çok pandemi nedeniyle okullardan uzak olmalarına, canlı derslerle ders takibi yapabildiklerine, konuları tekrardan izleyebilmelerine, bir bakıma sanal ortamda okul ortamının oluşturulmasına, bu şekliyle öğrencilerin okuldan uzaklaştırılmamış olmasına bağlanabilir.

Pandemi döneminde öğrencilerin çoğunluğu EBA' yı kullanışlı bulmakta, herhangi bir ders içeriğine ulaşabildiklerini belirtmişlerdir. Bu sonucu Akpınar (2021)'in yaptığı araştırma sonucu desteklemektedir. Çalışmasında, öğrencilerin arayüz kullanmalarında etkililik ve verimlilik düzeyinin artış göstermesiyle, arayüzü kullanmaya yönelik memnuniyet düzeylerinin de arttığını, tasarlanmış olan arayüzlerin etkililiğinin, verimliliğinin yüksek olmasının öğrenilebilirliği artırarak kullanma niyetini de olumlu olarak etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca bu sonucu Açıkgöz (2018)'ün yaptığı çalışmanın sonucu da desteklemektedir. Çalışmasında, öğrencilerin EBA kullanımını kolay ve rahat olarak gördüğünü belirtmiştir. Bu durum EBA' nın pandemi ile birlikte tasarım ve kullanışlılığı ile ilgili pandemi öncesine göre geliştirildiğini, iyileştirildiğini gösteriyor olabilir. Ancak TEDMEM (Türk Eğitim Derneği Düşünce Kuruluşu) ndaki sonuç, EBA' daki içerik ve içeriğe ulaşma problemi ile ilgili elde edilen sonuç ile örtüşmemektedir. TEDMEM (2020)' de, öğrencilerin öncesinde öğretmenlerin veya uzmanların hazırladıkları içeriklere ulaşamamaları, uzaktan eğitimin sınırlı olan yönlerinden biri olarak görülmektedir. Dolayısıyla, içeriklere her kesimden öğrencilerin ulaşabilmesinin sağlanabilmesi, on-line eğitimde kullanılacak iletişim araçlarının çeşitlendirilmesinin büyük önem taşıdığı ifade edilmiştir.

Katılımcılara yönlendirilen "EBA'nın daha kullanışlı bir hale nasıl getirileceği" sorusu ile "EBA kullanılırken karşılaşılan problemlerin neler olduğu" sorusunun cevaplarının birbirini destekler nitelikte olduğu söylenebilir. Çünkü öğrenciler, EBA kullanımında karşılaşılan problemlerin bertaraf edilmesi ile EBA' nın daha aktif kullanılacağını belirtmişlerdir. Bu durumda, kırsal bölgelerdeki öğrencilerin daha çok internetin ve teknolojik araçların olmama problemini yaşadığı, merkezdeki öğrencilerin de daha çok sistemsel, içerik ile ilgili problemler yaşadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu problemlerin doğrudan EBA' nın kullanışlılığını etkilediği söylenebilir. Bu sonucu Ateş, Çerci ve Derman (2015)'nin yaptıkları çalışmanın sonucu desteklemektedir. Çalışmalarında, EBA videolarının tarandığında, yetersiz sürenin olduğunu, her sınıf için videoların eşit dağılmadığını ve bazı video içeriklerinin öğrenci sınıf seviyelerine uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Öğrencilerin içerikle ilgili problemler yaşadığı sonucunu ise Bakırcı, Doğdu ve Artun (2021)'ün yaptıkları çalışmanın sonucu desteklemektedir. Çalışmalarında, öğrencilerin özellikle Fen Bilimleri dersi ile ilgili video içeriklerinin ve yetersizliğini, soru çözümü ile ilgili dönütlerin olmadığını, e-içeriklerin konuları tam anlamıyla yansıtamadığını ifade ettikleri görülmektedir.

Pandemi döneminde öğrencilerin, okul dışında sanal bir ortamda öğrenimlerine devam etmeleri nedeniyle EBA' yı daha sık kullandıklarını ve girecekleri LGS sınav sistemine yönelik sayısal içerikli dersleri, anlaşılması zor olan sözel içerikli dersleri daha çok tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Bu sonuçları Coşkunserçe ve İşçitürk (2019)'ün yaptığı araştırma sonucu desteklemektedir. Çalışmasında, öğrencilerin EBA' yı çoğunlukla matematik dersine yönelik kullandıklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Kaya (2019)'nın yaptığı farklı bir çalışma da yapılan çalışmanın sonuçlarını desteklemektedir. Öğrencilerin Tarih ve Fizik derslerinde EBA kullanma sıklığıyla EBA kullanımına yönelik görüşleri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu ifade edilmiştir. Bu durum öğrencilerin EBA ile daha çok anlayamadıkları ve geri kaldıkları dersleri tekrar etmede, o derslere yoğunlaşmada farklılık gösterdikleri anlamına gelebilir.

Öğrencilerin geneli öğretmenlerinin EBA' yı tanıma ve kullanmaya yönelik teşvik ettiklerini belirtmişlerdir. Yapılan bir çalışmanın sonucu araştırmanın bu sonucu ile örtüşmektedir. Çalışmada, COVID-19 salgınından dolayı okulların kapatıldığı bu dönemlerde, öğrencilerin öğretmenlerinin desteğine ve onlarla sürekli etkileşime her zamankinden daha fazla ihtiyaç duydukları ifade edilmiştir (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2020). Bu sonucu Coşkunserçe ve İşçitürk (2019)' ün yaptıkları araştırma sonucu da desteklemektedir. Çalışmalarında, bilişim teknolojileri öğretiminin

EBA ile ilgili yaptığı tanıtım faaliyetleri sonrasında EBA kullanım sıklığında artışın olup olmadığı sorusuna katılımcı öğrencilerin yarısından fazlasının kullanım sıklığının arttığını ifade ettiklerini belirtmişlerdir. Bu durum pandemi nedeniyle EBA'nın tüm paydaşlar tarafından aktif olarak kullanılmasına, artık sadece ders tekrarına yönelik değil tamamen dersleri EBA' da işleme, ders takibi yapma, vb. nedenlere bağlanabilir. Farklı bir araştırmada (Cheng ve Xie, 2018) ise, öğretmenlerin öğrencilerini teşvik etmesinden önce teknolojiye yönelik değer inançlarına sahip olmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu inancın kendilerinden sonra bu konuda diğer kişileri de yönlendirebileceği anlamını taşıyabilir.

## Öneriler

- Kırsal bölgelerdeki öğrencilere yönelik EBA destek merkezleri her öğrencinin rahatlıkla ulaşabileceği noktalara kurulmalı ya da gezici EBA destek merkezleri oluşturulabilir.
- EBA'daki e-çerik her sınıftaki öğrencilerin gereksinimlerini karşılayacak şekilde daha güncel hale getirilmeli, konu ve soru içerikleri öğrencilerin seviyelerine-yeni sınav sistemine uygun oluşturulmalı, arama motorunun kapsamı aranılan konuyu daraltarak zaman kaybını önleyecek şekilde geliştirilmelidir.
- EBA kullanımına göre ortaokul öğrencilerinin yanında diğer öğretim kademelerinde de EBA bilgi ve kullanma düzeyi belirleme çalışmaları yapılabilir.
- EBA'nın fırsat eşitliği sağladığı maddesi göz önünde bulundurularak öğrencilerin sosyo-ekonomik durumları ve buldukları ortamlar dikkate alınarak kırsal bölgelerdeki öğrenciler başta olmak üzere hemen hemen her öğrenci için bilgisayar, tablet, telefon, internet altyapısı, vb. karşılanmasına yönelik çalışmalar yapılmalı, artırılmalıdır.
- Gündelik hayatta kullanılan paylaşım sitelerinde olduğu gibi her öğrenci EBA'da şifre ile ilgili problem yaşadığında şifresini kolaylıkla değiştirebilmeli, güncelleyebilmelidir.
- Pandemi öncesi EBA ile pandemi sonrası EBA'daki farklılıklardan ve yeniliklerden öğretmenleri ile birlikte öğrencilerin de bilgilendirilmesi sağlanarak kullanma sıklıkları arttırılabilir.

### Kaynakça

- Akpınar, B. ve Aydın, K. (2007). Eğitimde değişim ve değişim algıları. *Eğitim ve Bilim*, 32 (144), 71–80.
- Eğitim Bilişim Ağı (EBA). (2017). EBA hakkında tanıtım. 4 Mart 2019 tarihinde <https://www.eba.gov.tr/hakkimizdaadresinden> erişildi.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2005). *Eğitimde araştırma yöntemleri* (5. basım). Londra: Routledge
- Gülcan, C. (2021). Nitel bir veri toplama aracı: Odak (focus) grup teknolojisinin uygulanması ve üzerinde bir çalışma yapılması. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi*, 4 (2).
- Gürsoy, H. (2007). *Çağın sihirli anahtarı internet*. Kocaeli.
- Halis, İ. (2002). *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*.
- Kuş, E. (2007). *Sosyal bilimlerde araştırma teknikleri: Nicel mi? Nitel mi?* Ankara: Anı Yayıncılık.
- McMillan, JH, & Schumacher, S. (2004). *Eğitimde araştırma: Kanıta dayalı sorgulama*. Harlow, MEB, (2016). Eğitimde bütçeleri artırmanın ötesinde hareket projesi (FATİH). 5 Mart 2016 tarihinde <https://yeg.gov.tr> adresinden
- Merriam, SB (2015). *Nitel araştırma* Çev. Ed. Selahattin Turan, Ankara: Nobel Yayınları. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbed/issue/33888/310832>.
- Miles, MB, Huberman, AM ve Saldana, J. (2014). *Qualitative data analysis: A methods sourcebook*. 3rd. Ed:Thousand Oaks, CA: Sage.
- Minaslı, E. (2009). *Fen ve Teknoloji Dersi Maddenin Yapısı ve Özellikleri Ünitesinin Öğretmesinde Simülasyon ve Model Kullanılmasının Başarıya, Kavram Öğrenmeye ve Hatırlamaya Etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Perkmen, S. ve Tezci, E. (Eds.). (2011). *Eğitimde teknoloji ekleme: Malzeme geliştirme ve çoklu ortam tasarımı*. İstanbul: Pegem.
- Seyidoğlu, H. (2000). *Bilimsel araştırma ve yazma el kitabı*. İstanbul: Güzelem
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Qualitative Research Methods in The Social Sciences*. Ankara: Seckin Publishing.
- Yıldırım, A. & Şimşek H. (Ed.) (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbed/issue/33888/310832>

### Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

03.10.2019/33-01 nolu yayın etiği kararı.

### Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Bu çalışma iki yazar tarafından hazırlanmıştır. Her iki yazar da çalışmaya eşit oranda katkı sunmuştur (1.yazar %50, 2.yazar %50 oranında).

### Çıkar Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması yaşanmamaktadır.

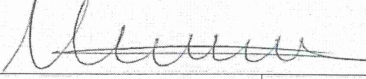
## Etik Kurul İzni

### ETİK KURUL KARARI

TOPLANTI TARİHİ	TOPLANTI SAYISI	KARAR NO	ÇALIŞMACILARIN ADI SOYADI
03.10.2019	35	1	Sorumlu Araştırmacı : Prof.Dr.Raşit ZENGİN Yardımcı Araştırmacı: Kelimetullah GEÇER

### KARAR

“Ortaokul Fen Bilgisi Öğretmenleri, Öğrencileri ve İdarecilerin Eğitim Bilişim Ağı (EBA) Hakkındaki Görüşleri(Bitlis İli Örneği)” konulu çalışma etik kurulumuzda görüşülmüş olup; çalışmanın etik kurallara uygun olduğuna oybirliğiyle karar verilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ (Başkan)			
Prof. Dr. Sebahattin DEVECİOĞLU (Üye)	İmza	Doç. Dr. Rifat BİLGİN (Üye)	Bulunamadı
Doç. Dr. Süleyman İLHAN (Üye)	İmza	Doç.Dr. Haki PEŞMAN (Üye)	İmza
Doç. Dr. İrfan EMRE (Üye)	İmza	Doç.Dr. Yunus Emre KARAKAYA (Üye)	İmza
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Üye)	Bulunamadı	Dr. Öğr. Üyesi Serkan BİÇER (Üye)	Bulunamadı
Doç.Dr. Erkan Turan DEMİREL (Üye)	İmza	Dr.Öğr. Üyesi Ayşe Ülkü KAN (Üye)	İmza

### EK 1: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu Soruları

1. EBA hakkında neler biliyorsunuz? EBA hakkında edindiğiniz bilgilerin kaynağı nedir?
2. EBA' yı ne sıklıkla kullanıyorsunuz?
3. EBA kullanımı derslere karşı motivasyonunu arttırıyor mu? Neden?
4. Sizce EBA etkili bir öğretim aracı mıdır? Neden?



5. EBA' nın kullanılşılığı hakkında ne düşünmektesiniz? Site tasarımında konularla ilgili içeriği bulabiliyor musunuz?
6. Sizce EBA daha kullanılşlı bir hale nasıl getirilir?
7. EBA' yı kullanırken karşılaştığınız sorunlar nelerdir?
8. EBA' yı en çok hangi derslerde kullanıyorsunuz? Neden?
9. Öğretmenleriniz EBA kullanmanız için teşvik ediyor mu?

# Thomas Hobbes ve John Locke'un Yönetim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi

Elif Seda Gürbüz<sup>1</sup>

**Öz:** İnsanlık tarihi boyunca pek çok düşünür tarafından devletin kökenleri, oluşumu ve gelişimi gibi aşamaları ele alınmıştır. Thomas Hobbes ve John Locke bu düşünürler arasındadırlar. Her iki düşünür de Batı siyaset felsefesinin önemli düşünürleri arasındadırlar. Bu iki düşünür insan doğası, akıl, devlet ve yönetim gibi birçok alanda çalışma yürütmüşlerdir. Hobbes ve Locke bu çalışmalarını oluştururlarken dönemlerindeki aydınlanmacı fikirlerden etkilenmişlerdir. Aynı zamanda iki düşünürün de yaşadıkları dönemde bir takım siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda istikrarsızlıklar mevcuttu. Hobbes ve Locke istikrarsızlıkların meşruti monarşinin zayıflaması nedeniyle olduğunu söylemişlerdir. Bu açıdan iki düşünür de devletin çıkış kökenlerine, devletin ne olduğunu, devletin niçin var olduğu konularına yoğunlaşmışlardır. İki düşünür de devletle ilgili görüşlerini doğa durumu ve toplum sözleşmesi kuramlarına dayandırmışlardır. Ancak Hobbes ve Locke'un teorileri ve kuramlarında birçok farklılıklar söz konusudur. Hobbes ve Locke'un kuramsal farklılıkları ağırlıklı olarak devlet teorileri üzerinedir. Hobbes'un doğa durumu kuramında savaş halinden söz etmektedir. Hobbes devlet teorisini insan doğasına dayandırır. Buna ilaveten Hobbes, insan doğası üzerinden toplum ve devlet kuramı geliştirmiştir. Locke ise doğa durumunda mülkiyet alanının yetersiz korumasından söz etmektedir. Bu açıdan Locke doğa durumundaki ceza mekanizması eksikliğine dikkat çekmiştir. Locke devlet teorisini insan hakları üzerine temellendirmiştir. Locke doğa durumunda özgürlük ve eşitlik varlığından söz eder. Ancak Locke'a göre doğa durumundaki özgürlük hali doğa yasasıyla sınırlandırılmıştır. Her iki düşünür siyaset felsefesine doğa durumu, toplum sözleşmesi, kuvvetler ayrılığı ve mutlak monarşi gibi kavramları kazandırmışlardır. Hobbes ve Locke'un geliştirdikleri kuramsal kuramların ve teoremlerin kendi dönemlerine ve günümüze yansımaları olmuştur. Çalışmanın ana eksenini Hobbes ve Locke'un görüşlerinin kuramsal boyutlarını ele alarak benzerliklerinin ve farklılıklarının incelemesini yapmaktır.

**Anahtar Sözcükler:** Thomas Hobbes, John Locke, Devlet, Yönetim, Doğa Durumu

## A Comparative Analysis of Thomas Hobbes and John Locke's Conceptions of Government

**Abstract:** Throughout the history of mankind, many thinkers have discussed the origins, formation and development of the state. Thomas Hobbes and John Locke are among these thinkers. Both thinkers are two important thinkers of Western political philosophy. These two thinkers have carried out studies in many fields such as human nature, reason, state and administration. Hobbes and Locke were influenced by the on the origins of the state, what the state is and why the state exists. Both thinkers based their views on the state on the state of nature and social contract theories. However, there are many differences in the theories and theories of Hobbes and Locke. The theoretical differences of Hobbes and Locke are mainly on the theories of state. In Hobbes' state of nature theory, he mentions the state of war. Hobbes bases his theory of state on human nature. In addition to this, Hobbes grounds where the rights of people come from through human nature. Locke, on the other hand, talks about the inadequate protection of property in the state of nature. In this respect, Locke drew attention to the lack of punishment mechanism in the state of nature. Locke based his theory of state on human rights. Locke mentions the existence of freedom and equality in the state of nature. However, according to Locke, the state of freedom in the state of nature is limited by the law of nature. Both thinkers brought concepts such as state of nature, social contract, separation of powers and absolute monarchy to political philosophy. The theorisations and theorems developed by Hobbes and Locke have had reflections on their own periods and today. The main axis of the study is to examine the theoretical dimensions of Hobbes and Locke's views and to analyse their similarities and differences. Hobbes bases his theory of state on human nature. In addition, Hobbes developed a theory of society and state based on human nature. Locke, on the other hand, talks about the inadequate protection of property in the state of nature. In this respect, Locke drew attention to the lack of punishment mechanism in the state of nature. Locke based his theory of state on human rights. Locke mentions the existence of freedom and equality in the state of nature. However, according to Locke, the state of freedom in the state of nature is limited by the law of nature. Both thinkers introduced concepts such as state of nature, social contract, separation of powers and absolute monarchy to political philosophy. The theorisations and theorems developed by Hobbes and Locke have had reflections on their own periods and today. The main axis of the study is to examine the theoretical dimensions of Hobbes and Locke's

Geliş Tarihi: 31.05.2024 Kabul Tarihi: 12.11.2024 Makale Türü: Araştırma Makalesi

<sup>1</sup> Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Bitlis, Türkiye, e-posta: elifseda@bitlis.edu.tr, ORCID: 0009-0003-7049-2362

**Atf için/ To cite:**

Gürbüz, E. Seda (2024). Thomas Hobbes ve John Locke'un Yönetim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi. *Eren Dergisi*, 3(5), 121-132.

views and to analyse their similarities and differences.

**Keywords:** Thomas Hobbes, John Locke, State, Government, State of Nature

## Giriş

Hobbes ve Locke birbirine yakın dönemlerde yaşamış Aydınlanma Çağı düşünürleridir. Bu yüzden düşünce yapıları ve savundukları dünya görüşleri büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Hobbes'un düşünce yapısının şekil almasında dönemindeki İngiliz iç savaşının etkisi söz konusu olmuştur. Hobbes bu savaşın etkisiyle Leviathan eserini yayımlamıştır. Nitekim Hobbes'a göre İngiliz iç savaşının nedeni mutlak monarşinin yetersiz kalmasıdır. Bu yüzden Hobbes mutlak monarşinin güçlenmesi için egemenlik, erk ve iktidar kavramlarının önemine değinmiştir. Locke 'un düşünce yapısı üzerinde Aydınlanma Çağı ve modernizm gibi hareketler etkili rol oynamıştır. Hobbes ve Locke 'un devlet anlayışlarının temelinde doğa durumu adında bir dönem vardır. Her iki düşünürü göre insanlar devlet var olmadan önce doğa durumunda yaşamışlardır. Ancak her ikisinde doğa durumunda farklı koşullar ve özellikler var olmuştur. Hobbes doğa durumunu daimî bir savaş hali olarak nitelendirmiştir. Çünkü Hobbes'a göre insanların doğal yapıları gereği bencil ve kötü varlıktırlar. Hobbes insanlar arasındaki bu savaş halinin toplum sözleşmesiyle olacağını söylemiştir. Hobbes'a göre insanlar hak ve özgürlüklerini egemen güce yani devlete devrederek toplum sözleşmesini oluşturmuşlardır. Locke 'un doğa durumu tasvirinde insanlar ne iyi ne de kötü bir durumdadırlar (Wooton, 2003: 262). Locke doğa durumunda insanlar arasındaki problemin adaletin nasıl ve ne şekilde sağlanacağı yönündedir. Locke'a göre doğa durumundaki adalet sorunsalının çözümü toplum sözleşmesinin yapılmasıyla son bulmuştur. Bu nedenle Locke doğa yasası kavramını ortaya atmıştır. Locke'a göre insanlar bu doğa yasasına itaat etmelidir ve uymayanlar da cezalandırılmalıdır. Locke devletlerin erkler ayrılığının yapılmasıyla sınırlandırılmasının gerektiğine inanmıştır. Her iki düşünür dönemlerindeki burjuva, yönetim, bürokratik ve hükümete dair görüşlerini eserlerine yansıtmuşlardır. Her iki düşünürün devlet teoremleri arasında benzer ve farklılar bulunsa da düşünce yapıları sadece yaşadıkları dönemi değil günümüz devlet anlayışını bile şekillendirmektedir. Bu çalışmada Hobbes ve Locke 'un düşünce yapılarının anlaşılması devlet kuramının dünü, bugünü ve yarını üzerine düşünmemiz ve analizinin yapılması amaçlanmıştır.

### 1.1 Thomas Hobbes'un ve John Locke 'un Yaşadıkları Dönemin Analizi

Thomas Hobbes, 5 Nisan 1588- 4 Aralık 1679 yılları arasında yaşamış önemli bir düşünürdür. Hobbes, 15 yaşında Oxford'a gitmiştir. Hobbes Oxford'da mantık ve felsefe gibi çeşitli alanlarda dersler almış ve çalışmalarda bulunmuştur. Hobbes burada dönemindeki pek çok önemli bilim insanıyla tanışma fırsatı bulmuştur ve onların fikirlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Hobbes 1640'ta parlamentonun toplanması sonucu hapis cezası almıştır. Hobbes bu karar sonucu Fransa'ya gitmiştir. II. Charles'ın 1660'ta tahta geçmesi ve monarşiyi tekrar kurması Hobbes'un yeniden ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ancak 1666'da Avam kamarası Hobbes'u dinsizlik ve dine saygısızlık suçlamasında bulunmuştur. Hobbes bu suçlamalardan dolayı zor duruma girmiştir. Hobbes yaşadığı süre boyunca pek çok eser yayımlamıştır. Ancak Hobbes'un en önemli eseri Leviathan'dır. Hobbes'un bu eseri döneminde büyük bir yankı uyandırmıştır. Fakat Hobbes'un Leviathan eseri Katolik kesimlerince rahatsızlığa neden olmuştur. Bu yüzden Hobbes, İngiltere'ye tekrar geri dönme kararı almıştır. Hobbes, İngiltere'ye döndüğünde dönemin kralı Cromwell'e biat etmiş ve siyasi çalışmalarına bir süre ara vermiştir. Hobbes bu dönemde çeviri ve öykü türünde yazılar kaleme almaya başlamıştır. Ahmet Cevizci (1999: 851) Hobbes hakkında: " Yaşadığı süreç boyunca, biri entelektüel, öteki de siyasi olan iki devrime şahit olmuştur. Bu devrimlerden siyasi olanı mutlak monarşinin parlamenter demokrasinin temsili kurumlarıyla sınırlandırılması dönemine denk gelmiştir. Hobbes aslında tam karşı devrimci konumunda yer almıştır. Entelektüel devrim ise, Ortaçağ tanrı merkezliyeti ve Aristotelesçi bakış açısına, yeni doğa bilimleri, mekanik açıklamanın ve deneysel yöntemin benimsetilmesi söz konusu olmuştur. Bu açılardan Hobbes tam bir devrimcidir." ifadelerini kullanmıştır. John Locke ise 29 Ağustos 1632- 28 Ekim 1704 yılları arasında yaşamış bir filozoftur. Locke, bazı düşünürlerce Klasik Liberalizmin babası olarak kabul edilmektedir. Locke ayrıca Meşrutî demokrasi fikir kuramını bir araya getirip toparlayan bir düşünürdür. Locke, düşünce özgürlüğü ve insanların fiili hareketlerini akla göre düzenlenmesinin gerekliliğini savunan bir isimdir. Locke 'un bu görüşlerinin oluşumunda aydınlanma çağı düşüncelerinin ve İngiliz iç savaşının

etkisi büyüktür. Locke insanların zekâ ve olanaklarının araştırılıp niteliklerinin belirlenmesinin gerektiğine inanmıştır (Tokatlı, 1973: 240). Bu açıdan Locke, Akıl Çağı'nın gerçek kurucu düşünürü olarak kabul edilmiştir. Locke insan zihnini boş bir levha şeklinde tasvir etmiştir. Locke'a göre, bu boş levha deneyimlerle dolabilir (Locke, 2013). Locke 'un Hoşgörü Üzerine Mektup, İnsan Zihni Üzerine Deneme ve Yönetim Üzerine İkinci İnceleme eserleri onun düşünce dünyası hakkında bilgi vermektedir. Hobbes ve Locke 'un fikir ve düşünce yapılarını belirleyen unsurlardan biri yaşadıkları dönemdeki İngiltere'nin içinde bulunduğu kaotik durumdan etkilenmişlerdir. İngiltere'deki iç savaş hali siyasal zemindeki fikir ayrılıklarının fiziksel alanda çatışmaya dönüşmesi sonucu oluşmuştur. İngiliz Parlamentosunda fikir ayrılıkları sonucu iki görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşler "Whig" ler ve "Troy" ler şeklinde ayrılmıştır. Whig'ler mutlak monarşiye karşı çıkan grupken, Toryler mutlak monarşinin yani kralın tarafında bulunan kesimlerdir. İngiltere'nin 17. yüzyıl'daki bu çatışmacı ortama rağmen yükselişi devam etmiştir. Ancak bu yükseliş I. Charles'ın idam edilmesi sonucu Oliver Cromwell'in yönetime geçmesiyle sarsıntıya uğramıştır. Çünkü Cromwell yönetimde otoriterleşme eğilimi göstermiştir. Cromwell'in otoriter yönetimi ülkede iç krizin oluşmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda İngiltere'deki çatışmaları üç dönem içinde inceleyebiliriz: İlk dönem 1642-1645, ikinci dönem 1648-1649 ve üçüncü dönem ise 1649-1951 kadar ki süreç şeklindedir. İngiltere'nin 1642-1645 yılları arasındaki sürecinde siyasi, ekonomik ve iç savaşların yaşandığı dönemdir. İngiltere'nin 1648-1649 yılları arasındaki yaşanan olaylar ise, partilerin bölünmesi, düzenli ordunun kurulması ve disiplinize edilmesine yönelik çalışmaların yapıldığı süreçtir. Son olarak İngiltere'nin üçüncü dönem olan 1649-1951 yılları arasında ise, I. Charles idam edilmiştir ve Lordlar kamarası ortadan kaldırılmıştır. İngiliz iç savaşı, 3 Eylül 1651'de Whig'ler iktidarı ele geçirmesiyle son bulmuştur. İngiltere'deki bu çatışmalar sonucunda krallık yeniden kurulmuştur. Ayrıca Whig'lerin parlamentodaki konumu sağlamlaşmıştır ve mutlak krallık anlayışı da son bulmuştur (1976: 236).

## 1.2 Thomas Hobbes'un Devlet Kuramı

Thomas Hobbes, modern dönemin en etkili siyasal düşünürlerinden biridir. Hobbes fikir ve düşünceleriyle Batı siyaset felsefesinin temellerini atmıştır. Hobbes'un felsefi bakış açısı materyalizme dayanmaktadır (Ben-Amittay, 1983: 162). Hobbes, Orta Çağ döneminde parçalanmış devletçi anlayıştan merkeziyetçi devlet anlayışına geçişin sağlanmasında görüşleriyle etkili olmuştur. Hobbes'un düşünce yapısında toplum sözleşmesi, doğa durumu, devlet ve yönetim kavramları kilit kavramlar olarak yer almıştır. Hobbes'un siyaset felsefesini anlayabilmek için Leviathan eserine bakmamız gereklidir. Leviathan İngiltere iç savaşı ortamında yazılmıştır (Emeklier,2012:104). İngiliz İç Savaşı, İngiltere'nin kriz ve kaos halinde olduğu bir dönemdir. Bu iç savaş sürecinde çeşitli fikir ayrılıkları, baskı ve şiddet en üst sınırdaki yaşanmıştır. Hobbes'da İngiltere'nin iç savaş ortamından nasıl çıkacağına yönelik önerilerde bulunmuştur. Hobbes bu nedenle Leviathan eserinde sosyal sözleşme ve mutlak bir egemenlik tarafından yönetilmeyi tartışmaktadır. Hobbes, Leviathan 'da devlet kavramının nasıl ortaya çıktığını, devletin nitelikleri ve yöneten-yönetilen ilişkilerini açıklamıştır. Hobbes devlet kavramı var olmadan önce insanlar bir doğa durumunda yaşamışlardır. Hobbes'a göre insanlar doğa durumunda devamlı bir savaş halindedir. Hobbes'a göre insanlar doğa durumu halinde bireylerin yaşamı bireysel çıkar üzerine kurulmuştur. Ayrıca Hobbes doğa durumunda hak ve sosyal düzen bulunmadığını dile getirmiştir. Hobbes insanların doğa durumundaki savaş halinden çıkışın toplum sözleşmesi yapılmasıyla olduğunu söylemiştir. Hobbes Leviathan eserinde, devletin yapay sözleşme aracılığıyla kurulduğunu söylemiştir (Hobbes, 2017: 17). Hobbes toplum sözleşmesi kuramını insanların egemen bir unsura iradelerini teslim etmesiyle uzlaşya varmaları şeklinde tanımlamıştır. Hobbes'a göre toplum sözleşmesinden egemen sorumlu değildir. Hobbes, toplumun egemen gücün emir ve yasaklarına uyulmasını savunmuştur. Hobbes vatandaşların en temel özelliğinin özgürlük olduğunu belirtmiştir (Hobbes, 2017: 165-170). Bu yüzden Hobbes'a göre egemen unsur yurttaşların güvenliği, hak ve özgürlüklerinin sağlayıcısı konumundadır. Hobbes devlet anlayışını vatandaşlık ve yurttaşlık bağları arasındaki ilişkiler ve sorumluluklara dayandırmıştır.

Devletin kuruluş amacı, bireylerin barış ve güvenlik içinde oldukları düzenli bir hayatta, mutlu bir şekilde yaşayabilmelerinin sağlanmasıdır (Saygılıoğlu & Arı, 2002: 18). Hobbes, Leviathan eserinde kendince devlet tanımı yapmayı ve devletsiz bir toplum olabilir mi? ya da devlet olmaksızın birey ve toplum var olabilir

mi? sorularına yanıt aranmıştır. Hobbes devletsiz bir toplum olmayacağını vurgulamıştır. Çünkü Hobbes'a göre devlet insanların mal ve can varlıklarının korunması gerektiğinden zorunlu bir varlıktır (Şenel, 2002: 326). Hobbes, Kral-parlamento arasındaki çekişmenin yaşandığı iç savaş ortamında siyaset felsefesini geliştirmiştir. Hobbes dönemin İngiltere'sinin içinde bulunduğu iç savaştan çıkış yolunu mutlak monarşiye geçişle olacağını söylemiştir. Hobbes Kralın feodal beylerden, parlamentodan ve dinsel cemaatlerden özgür olmasıyla mutlakiyetini sağlayabilmektedir. Hobbes'un mutlak monarşi anlayışı modern devletin olgusunun temelini oluşturmuştur (Hilav, 1985: 92).

Hobbes'un devlet kuramı toplum sözleşmesine dayanmıştır. Hobbes toplum sözleşmesinin toplumda yaşayan insanlar birbirlerine "ben haklarımdan vazgeçiyorum ve tüm haklarımı bu insana ya da insanlara tüm haklarımı bu mutlak güce devrediyorum" söylemeleri sonucu oluşmuştur (Aktan, 2003: 8). Hobbes'un toplum sözleşmesi uyruklar arasında yapılmış bir sözleşmedir ve egemen sözleşmenin tarafı değildir. Hobbes toplum sözleşmesiyle egemen gücün uyruklara karşı hiçbir yükümlülük altına girmemiştir. Hobbes'a göre toplum sözleşmesi insan doğasının ihtiyacı barış içinde yaşamak için güçlü yönetimler olan istenç sonucu olmuştur (Ben-Amittay, 1983: 163). Bu yüzden Hobbes'a göre insan doğuştan toplumsal değildir (Bülül,2023:32). Hobbes insanların toplumsallığa eğiliminin sonradan kazandıklarını söylemiştir. Hobbes doğanın insanlar tek başlarına veya toplum içinde yaşamlarını sürdürebilmelerini imkânsız görmüştür. Ayrıca Hobbes üç yönetim tipinden söz etmiştir. Bunlar: monarşi, aristokrasi ve demokrasidir. Bu yönetimler arasındaki fark her bireyin temsiliyeti elde etme, egemenlik ya da temsilcileri yönündeki farktan kaynaklanmaktadır. Hobbes, toplumsal sözleşme yoluyla kurulmuş üç çeşit devlet bulunduğunu söylemiştir (Hobbes, 2017:145-150). Bu üç çeşit devlet arasındaki temel fark, egemenliğin kimin elinde bulundurduğu açısındanadır. Buna göre egemenliğin tek bir kişide bulundurulması yönünden devlet biçimleri monarşi, demokrasi ve aristokrasi isimleriyle adlandırılmaktadır. Egemen temsilci bir kişi olduğunda monarşi olur demıştır, halkın bir araya gelmesiyle demokrasi ve toplumun sadece belirli bir azınlığın bulundurulmasına aristokrasi şeklinde adlandırılmıştır (Hobbes, 2017:146).

### 1.3 Hobbes 'un Egemenlik, Meşruiyet ve İktidara İlişkilerine Yönelik Düşünceleri

Hobbes, Cromwell 'in diktatörlüğü döneminden büyük ölçüde etkilenmiştir. Cromwell'in diktatörlük dönemi meclisin monarşiyi askıya almasıyla başlamış, Cumhuriyetin ilan edilmesi ve kralın idamıyla son bulan bir dönemi kapsamaktadır (1976: 236). Nitekim Cromwell'in ölümünden sonra monarşi yeniden yapılandırılmıştır. Hobbes insanların doğasını bencillikle ifade etmiştir. Bu yüzden Hobbes'a göre insanlar hak istekleri uğruna iç savaşa girebilirler. Nitekim Hobbes bireylerin devlete karşı kullanabileceği hakların var olmasına karşı çıkmıştır. Ancak Hobbes bu hususun istisnasının yaşam hakkı olduğunu söylemiştir. Hobbes, yurttaşların özgürlük sınırını, egemenin yasaklanmadığı işler olarak belirlemiştir. Hobbes bireylerin özgürlüğünü egemen güce yani devlete bırakmıştır. Hobbes, devletin güvenliği tahsis etmesi için mülkiyete el koyulmasını meşru görmüştür. Çünkü bireyler bu haklarını toplum sözleşmesi aracılığıyla devlete teslim etmiştir. Hobbes devletlerin bireylerin can güvenliğinin tehdit altında olduğunda bireylerin can güvenliğini korumak için her şeyi yapabileceklerini söylemiştir. Ancak bu durumun devlete bağlılık ve teslimiyet duygularına zarar verebileceğini hatta doğa durumuna geri dönülebileceğini eklemiştir. Hobbes egemen gücü zorunlu ve meşru kılmıştır. Hobbes, egemen gücün oluşum aşamasını toplum sözleşmesine dayandırmıştır. Hobbes doğa durumunu herkesin birbiriyle savaştığı, kaotik, savaş hali ve güvensiz bir halden olarak betimlemiştir. Nitekim Hobbes bu durumdan çıkış için insanların bir araya gelmeleriyle devlet kavramını ortaya çıkardıklarını belirtmiştir. Ayrıca Hobbes egemenliğin olmadığı yerde insanların devamlı savaş halinde olacağını ifade etmiştir. Hobbes insanların doğuştan eşitliğe sahip olduğunu söylemiştir. Ancak Hobbes, eşitlik halinin güvensiz çatışmacı bir ortamı doğuracağını da eklemiştir.

Hobbes egemenliğin on iki temel hakkından söz eder. Bu haklar şu şekildedir:

1. Sonra gelen bir antlaşma öncekini geçersiz kılamayacağı bir hükümet etme biçimi yasalarla değiştirilmesi.

2. Toplumunu oluşturan egemen güç insanların kendileri adına davranma hakkı vermesiyle oluştuğu için, egemen bunu çığneyemez. Dolayısıyla insanlar egemenin eylemleri nedeniyle antlaşmadan çıkma yönünde

istekte bulunamazlar.

3. Egemen çoğunluk onun egemenliğine razı olduğu için vardır. Azınlık bu düzene uymayı kabul etmiştir.

4. Her insan egemenin yaptığı eylemlerinin yazarıdır. Bu nedenle egemen, İngiltere zarar veremez ve adaletsizlik ile suçlanamaz.

5. Yukarıdaki temel hakka göre, egemene ahlaki olarak insanlar tarafından ölüm cezası uygulanamaz.

6. Bir devletin amacı barıştır.

7. Sivil hukuk ve mülkiyet kurallarını belirlemek.

8. Tüm davalara yargıç olmak.

9. Savaşa ve barışa karar vermek ve orduya komuta etmek.

10. Danışmanları, bakanları, hakimleri ve memurları seçmek.

11. Zenginlik ve onurlandırılarak ödül vermek ya da bedensel ya da maddi ceza vererek cezalandırmak.

12. Onur ve değerler hakkında yasalar çıkarmaktır.

Bu çerçevede Hobbes'un siyasi görüşünü özetlemek mümkündür. Thomas Hobbes devletin öncelikli görevini güvenliği sağlamak olduğunu söylemiştir. Ancak bu güvenliğin sağlanması için bireylerin kendi özgürlüklerinin belirli bir kısmından vazgeçmeleri gereklidir. Thomas Hobbes'a göre özgür iradelerini devlete devretmesi gereklidir. Thomas Hobbes, sadece mutlak bir egemenin, herkesin yasalara uymasını beklemekte ve egemen gücün elinde toplanmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca Hobbes egemen gücün, herkesin çıkarına uygun olacak bir şekilde davranacağına ve halkın iradesini temsil edeceğine inanmıştır. Hobbes monarşi yönetimini, yönetme gücünü elinde bulunduran egemen gücün adil davranması açısından aristokrasi veya demokrasi esaslı yönetimlerden daha iyidir demiştir. Hobbes mutlak monarşi taraftarı olsa da burjuva yanlısı olduğu söylenemez. Hobbes, egemen gücün tüm iç savaşı önleyebilecek güçte olması gerektiğini vurgulamıştır (Ben-Amittay, 1983: 164). Hobbes egemen gücün merkezi kurumlarının olması gerektiğini savunmuştur. Çünkü bu merkezi organ ve kurumlar egemen gücün varlığını tüm yurttaşlara kabul ettirilmesi açısından önemlidir. Bu açıdan Leviathan'ın yaratılması gereklidir. Dolayısıyla Hobbes Leviathan eserinde ortaya koyduğu devlet anlayışı devlet, egemenlik, meşruiyet, iktidar, otorite gibi kavramlar üzerinde durmuştur. Ayrıca yönetim bilimine ilişkin kamu kuruluşları, kamu görevlileri, yetki, sorumluluk ve danışmanlık gibi kavramların araştırılması gereklidir. Hobbes doğa durumunu herkesin yargıç olduğu bir hal olduğunu söylemiştir (Hobbes, 2017: 112-219). Hobbes doğal hakların, insanların güvenliğini sağlamak ve korunmak için kullanılacak bir hak anlayışı olduğu ifade etmiştir (Hobbes, 2017:104). Hobbes'un ikincil doğa yasası, bireyin doğa haklarını eşit bir şekilde bırakılması anlamında kullanılmıştır (Hobbes, 2017: 104-105). İkinci doğa yasası haklarını bırakma ve devretme şeklinde ifade etmiştir (Hobbes, 2017: 105). Hobbes'a göre monarşide kralın özel çıkarı ile kamu çıkarı eş değer görülmektedir. Ancak aynı türdeşlik meclis egemenlikleri açısından bir değildir (Hobbes, 2017:144-7). Hobbes kral, kıskançlık ve kişisel çıkarları uğruna çatışma içinde olsa da mecliste bu nedenle uyuşmazlıklar yaşanabilir ve bu da iç savaşa neden olabilir (Hobbes, 2017:148). Hobbes'un toplumsal sözleşme yoluyla oluşturulan devlet ve egemenliğe ilişkin düşünceleri bu şekilde özetlenebilir. Hobbes monarşi ile diğer egemen meclisleri karşılaştırmıştır. Hobbes monarşiyi diğer yönetim biçimlerinden üstte tutmuştur. Hobbes'a göre monarşilerde hükümdarın çıkarı ile halkın çıkarı eşdeğerdedir (Hobbes, 2017:144-7). Ayrıca Hobbes bir monarkın, kıskançlık ve çıkarlar nedeniyle kendi kendiyne çatışmaması gerektiğini söylemiştir. Hobbes, egemen güç ve meclis çatışmaya düşebilir bu çatışma zamanla iç savaşa kadar ilerleyebilir demiştir (Hobbes, 2017: 142). Hobbes yalnızca güçlü ve bölünmemiş hükümetin engel olabileceğini iddia etmektedir.

#### 1.4 Hobbes'un Totaliter Devlet Teorisi

20. yüzyılda siyasi arenada ortaya çıkan nasyonal sosyalizm, faşizm ve komünist ideolojiler Leviathan kitabını hatırlatmıştır (Uygun, 2019: 42). Hobbes mutlakiyetçiliğin sınırlarını zorlamış ve devlete karşı kullanılacak kişi hakları ve kuvvetler ayrılığı gibi ilkelere karşı çıkmıştır. Hobbes bireysellik ve rasyonaliteyi savunan bir düşündürdür. Ancak modern devletler yapılanması gereği organizmaya ve mistisizm dayandırılabilir. Hobbes Leviathan eserinde devletin yapay bir yapılanmaya sahip olduğunu söylemiştir. Bu açıdan devletin gücü de Hobbes'a göre yapay bir güçtür. Modern devlet belirli bir öğretiyeye dayalıdır ve totaliter rejimlerde devlet ve toplum ayrımı reddedilmiştir. Modern devlet kişinin kamusal alan ve özel alan ayrımını da doğru bulmaktadır. Ancak Hobbes'un sınırlarını çizdiği mutlakiyet anlayışı bu kadar keskin ölçülere sahip değildir. Hobbes'un Leviathan'ı hukuka içkin değildir, kişinin devlete karşı koruması yoktur. Hobbes kişinin haklarını devretmesine ve bu devrin kişinin kendi inisiyatifine dayandırmıştır. Hobbes mutlak monarşi şeklinde yapılanmış devletlerin feodal düzeni kaldırdığından ve kilisenin güç kazanmasından söz etmiştir. Dönemin burjuva düşünürlerinden Hobbes mutlak, devamlı ve parçalanmaz egemenlik ölçüsü belirlemiştir. Bu amaçla burjuva kapital düzenin sağlayıcısı olmuş ve hukuki ve siyasi düzlemde reformsal çalışmalar düzenlenmiştir. Bu açıdan mülkiyet, vergi ve güvenlik gibi konular önem kazanmıştır. 18. yüzyıl burjuva düşünürlerinden Hobbes sınırlı iktidar ve bazı hakların dokunulmazlığı ilkesi üzerinde durmuştur. Ancak dönemin aristokratları mutlak monarşiden memnun olmamıştır ve 18. yüzyılda mutlak monarşiler toplumsal ilerleme ve gelişmeler üzerinde bir engel olarak görmüşlerdir. Hobbes'un devlet teorisi hem dönemde hem de yüzyıllar sonrasında devam etmesi fikir ve düşünce yapısının ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

#### 2.1 John Locke'un Fikir ve Düşünce Yapısı

John Locke aydınlanma ve akıl çağı düşünürlerinden biridir. Locke mutlakiyetçi düşünce yapısına karşı özgürlük ve insan haklarını benimsemiş düşündürdür. John Locke'un siyasal düşünce yapısını anlayabilmek için öncelikli olarak yaşamına bakmak gerekir. Locke'un ailesi ticaretle ve hukukla uğraşmışlardır. Locke'un çocukluk yılları: mezhep ayrılıkları, dini mücadeleler ve parlamento ile kral arasındaki güç çekişmelerinin yaşandığı bir dönemde geçmiştir. John Locke yaşadığı bu süreçler düşünce yapısına yansımıştır ve liberal devlet kuramının önde gelen isimlerinden biri olmuştur (Göze, 2007: 154). Locke denildiği zaman akla şu kavramlar gelmektedir: Doğa durumu, doğal haklar, toplum sözleşmesi, doğa yasası ve güçler ayrılıklarıdır. Locke bu kavramlar üzerine çalışmış ve düşünce yapısında bunlara göre şekillenmiştir. Locke 17. Yüzyıla damgasını vurmuş 1688 İngiliz Devrimi, 1776 Amerika Anayasası ve 1789 İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları Bildirilerinin yayınlanması gibi gelişmeler onun fikir ve düşünce yapısını etkilemiştir. John Locke'un devlet teorisi iktidarın sınırlandırılması üzerine kuruludur. John Locke iktidarın sınırlandırılması için insan hakları ve güçler ayrılığının kullanılmasını savunmuştur. Locke insanların doğa durumunda sahip oldukları dokunulamaz, devredilemez ve vazgeçilmez haklarına sahip olduklarını ifade etmiştir. Locke'a göre devletin görevi kişilerin bu haklarına saldırı olduğu taktirde bozulan kamu düzenini yeniden sağlamasını gerekli görmüştür. Locke devleti sınırlandırmak için güçler ayrılığı ilkesini savunmuştur. Buna göre Locke yargı ve yürütme erklerinin ayrı ayrı olmasını savunmuştur. Locke uygar toplumda bireyin temel hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla hoşgörü düşüncesine yer vermiştir. Locke'un liberal görüşü toplumsal ve siyasi varoluşunu, başlangıçtaki doğa halinde yaşayan ve doğal haklara sahip olan insanların kendi aralarında anlaşarak kurdukları devlet olduğunu ifade etmiştir. Locke'a göre insanlar uygar toplumu oluşturmadan önce hiçbir otoritenin bulunmadığı bir doğa durumu içinde yaşamışlardır. Onun düşündüğü doğa durumu "barış, iyi niyet, karşılıklı yardımlaşma ve korumanın amaç edildiği toplum tasavvuruna yer vermiştir (Sabine, 1959: 212). Locke devlet kavramının ortaya çıkışını "doğal hukuk" ve "sözleşme" esasına dayandırmıştır. Locke'un doğal hukuk kuramının köklerini insana, zamana, yere ve milletlere göre değiştirilebilen pozitif hukuktaki değişmeyen unsurlara karşılık gelmektedir. Locke bu normları ahlak normlarına dayandırmıştır. John Locke için tabii kanun, Tanrı'nın iradesidir. Locke'un doğa yasası aynı zamanda aklın da yasasıdır. Locke doğa durumunda insanların başkalarının isteklerine bağlı olmaksızın, doğa sınırları içinde, kendi mallarını özgürce kullanabildikleri durum olarak tanımlamıştır. Locke, "doğa durumunda hiç kimse diğeri üzerinde iktidara sahip değildir". İfadelerine yer vermiştir (Akdemir, 2010: 185).

Locke'un doğa durumu tasvirinde devlet ve toplumun varlığı söz konusu değildir. Ancak bu durum başıboşluk değildir. İnsanlar doğa durumunda doğa yasalarına karşı çıkamazlar. Doğa yasasına göre, herkesin birbirinin doğal haklara (hayat, hürriyet, mülkiyet) saygılı olmak gereklidir (Tamenbaun & Schultz, 2008: 295). Aynı zamanda doğa yasasına uymayanları "cezalandırma hakkı" vardır. Locke kişinin kendi kendisinin yargıcı olması sakıncalı bir durum olarak bulmuştur. Bu durum devlet düzenine geçmeye karar vermelerinin de nedeni olmuştur. Locke insanları yasal bir toplum kurmaya iten düşüncenin nedenini bu savaş durumundan kurtulma isteği olduğunu eklemiştir (Akdemir, 2010: 190). Locke toplumun, toplumsal sözleşme ile oluşmuş kendi içinde sağlamış olduğu çoğunluğun rızasıyla idaresini uygulayacak yönetenleri belirlemektedir. Locke çoğunluk isterse toplumu yönetebilir ya da bu yetkisini toplumu yönetecek bir yasama gücüne de devredebilmektedir. Locke anayasal monarşiyi (meşruti monarşi) uygar toplum olarak saymaktadır. Locke monarşiyi, sultanlığı ve çarlığı uygar toplum saymamaktadır. Locke, monarkın yönetimdeki halk, vatandaş değil köledir. Locke çoğunluk, yasa yapma yetkisini seçilmiş zengin bir kesim insana devrederse "oligarşi" olduğunu ifade etmektedir. Eğer yasama yetkisi sadece bir kişiye devredebilirse bu monarşidir. Çoğunluktaki grup, yönetim gücünü bir veya birkaç kişiye verilirse ve çoğunluk tarafından alınıp kullanılırsa "karma yönetim" biçimini almaktadır. Locke devletin sözleşme dışına çıkarsa meşruiyetini kaybederse insanların "direnme hakkı" doğacağını söylemiştir (Çağlı,1984:75). Locke devlet içinde "yasama, yürütme ve konfederatif" üç temel gücün bulunduğunu ifade etmiştir. Locke yasama gücü kanunları yapar. Yürütme gücü bu kanunu uygular. Konfederatif güçte diğer devlet olan ilişkilerden sorumludur. Özellikle yasama ve yürütmenin aynı elde toplanmaması gerektiğini savunmuştur. Yasa ve kaba güç toplumsal düzeni sağlar birinin bittiği yerde diğeri başlar. Locke'un sosyal sözleşme teorisi insanların bir araya gelerek tek bir siyasal bütünlüğü oluşturmaları üzerine kurulmuştur. Locke'a göre devletin temel amacı; insanların hayat, hürriyet ve mülkiyet haklarını sağlamaktır (Locke,2023: 6). İnsanlar doğa durumunda özgürlük içinde yaşamaktadırlar. Aynı zamanda da eşitlik hakimdir. Çünkü doğa durumunda kimse diğerrinin iktidarı halinde bulunmaz. Locke'un "Yönetim Üzerine İki İnceleme" kitabı devlet teorisinin toparlandığı eserdir. Locke bu eserinin ilk bölümde egemenliğin ele geçirilmesine yönelik metafiziksel ayrıcalıklar öğretisini çürütmüştür. Locke eserinin ikinci bölümünde siyasal kurama katkı yapmıştır. Locke yönetimin kaynağı, insanların üst otoriteye başvurması, siyasal gücün niteliği; mülkiyet alanını düzenlemek ve korumak için ölüm cezası veya daha az şiddetli cezalar koymak, bu yasaları uygulamak ve yabancıların vereceği zararlardan devleti koruma görevine dikkat çekmiştir (Locke,2020: 50). Locke kamu otoritesinin meşru olanın doğa yasalarıyla belirlenmiş başta mülkiyet hakkı olmak üzere bireylerin hak ve hürriyetleriyle sınırlandırılmasını savunmuştur. Locke mülkiyeti doğa durumunda her şeyin ortak olmasıyla başlatmıştır (Peters, 1969: 58). Locke doğa durumunda kişinin kendisine bakma ve çalışma ödevi olduğunu söylemiştir. Locke'a göre doğanın içinde ne varsa kişi emeği ile onu dönüştürdüğü zaman o kişinin mülkü haline gelmiştir. Bireyin emeği meydana getirdiği ürüne sahip olma hakkını verir. Locke doğa durumu kuramında insanların doğa yasalarına göre yaşadıklarını ifade etmiştir (Akdemir, 2019: 134). Locke doğa yasalarını tabiat ışığı ile öğrenilen, rasyonel tabiata neyin uyduğunu neyin uymadığını gösteren ve bu sebeple de emredici veya yasaklayıcı olan ilahi irade buyruğu olarak tanımlamıştır (Locke 1999: 19). Ancak Locke doğa durumunda üç eksiklik olduğunu söylemektedir: Birincisi herkesin boyun eğeceği ve herkese eşit yasalar, ikincisi herkesin cezalandırma hakkını kullanmasını önleyecek tarafsız yargıçlar, üçüncüsünün ise yargıcın kararının uygulayacak toplumsal bir güçtür (Locke, 2023: 132). Dolayısıyla toplum sözleşme kavramıyla devlet yapılanmasının kaynağını ve özelliklerini belirlemiştir.

## 2.2 Locke'un Doğal Haklar Teorisi ve İktidarın Kaynağı Üzerine Düşünceleri

Locke yönetim alanında en önemli eserlerinden biri olan Yönetim Üzerine İki İnceleme eserinde iktidar anlayışını ele almıştır. Locke "yönetici kim olmalı?" sorusuna yanıt aramıştır. Locke bu soruya cevaben yöneticinin insanları savaş ve iç karışıklıklara karşı korumacı bir tavra sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Locke, o döneme kadar etkili olan "her türlü iktidarın kaynağının Tanrıdan geldiği" anlayışına karşı çıkmıştır. Locke eserinde kralın iktidarının Tanrı'dan almadığını dört nedene dayandırmıştır: Birincisi, Tanrı insanlara doğrudan bir egemenlik vermemiştir. İkincisi, insanlara egemenlik verilmiştir ve devredilemezdir. Üçüncü olarak egemenlik devredilseydi doğa yasası veya hukuk var olmadığından kimin kral olduğu sorunsalı ortaya çıkabilir. Locke, iktidarı kudret ve şiddete dayalı anlayıştan çıkarmıştır. Locke yönetilenlerin onayına dayalı anlayışı sağlamak için doğa hali ve toplum sözleşmesi kuramlarını kullanmıştır. Locke mutlakiyetçi olmayan,



daha sınırlı bir iktidar ve liberal düzeni sağlama görüşlerini savunmuştur. Locke devletsiz dönemde insanların özgürlük ve eşitlik halinde bulduklarını yani daha nötr bir halde olduklarını söylemiştir. Locke doğal yasaların belirlediği ölçüde bir özgürlük hali var olduğunu söylemiştir. Locke doğa yasasında herkesin eşit olduğu, özgür olduğu ve güvenlikçi bir halde yaşamalarının güvencesini sunmaktadır. Locke 'un doğa yasası evrensel bir niteliktedir. Peki Locke'un doğa durumu özgürlük ve eşitlik hali ise insanlar niçin devleti kurmuştur? Locke bu soruyu doğa yasasına uygun olmayan eylemlere dikkat çekerek yanıtlamıştır. Locke doğa yasasına uymayan kişilerin zararlı ve faydasız kişiye dönüşebileceklerini demiştir. Locke doğa durumundaki bir başka sorunun da doğa yasasına aykırı davranan kişiyi yargılayacak yargıcın bulunmamasıdır. Çünkü Locke böyle bir durumun cezaların ölçsüz uygulanmasına, kin ve nefreti tetikleyerek savaş durumuna neden olabileceğine dikkat çekmiştir. Locke'a göre insanlar doğa halinden çıkmasının bu nedenlerden ötürü olduğunu söylemiştir. Locke insanların devleti kurarken yargılama ve cezalandırma haklarını tamamıyla teslim ederek kurduklarını belirtmiştir. Locke'un Hobbes'tan farklı bir bakış açısıyla toplum sözleşmesiyle kurulmuş devletin yönetim hakkını teslim almadığını söylemiştir. Locke doğa durumunda iki iktidar biçimi olduğunu söylemiştir: İlk olarak hem kendisini hem de başkalarına karşı koruması amacıyla doğa yasasının izin verdiği ölçüde her şeyi yapma gücüdür. İkinci olarak, iktidarın tam anlamıyla bırakılması biçimidir. Locke'a göre iktidar bunu yaparken insanların can, mal, mülkiyet ve temel hak ve özgürlüklerini kısıtlamaması gerekir. Locke çatışmanın doğasını uygulamalarda ve davranışlarda aramaktadır. Asıl soru şu bu sınırlar ölçüsünde devlet kişilerin can ve mal özgürlüklerine müdahil olursa sonucu ne olur? Locke'a göre, devletin toplum sözleşmesine ters düşerek yetkilerine el koyan meşru olmayan bir iktidara dönüşmektedir. Locke bu açıdan eski çalışmalarını revize ederek direnme ve kuvvet kullanma hakkını ilave etmiştir. Ayrıca Locke direnme hakkının, iktidarın baskı hallerinde direkt kullanılabileceği bir hak olmadığını öncelikle yasal yolların kullanılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Hiç şüphesiz Locke görüşlerinin ana merkezine halkı siyasal sistemin ortasına konumlandırmıştır. Locke, halkın devleti kurduğunu, yönetim biçimini şekillendirdiğini, doğal hakların ihlali söz konusu olduğunda karşı çıktıkları, adil olmayan iktidarın da yerinden edebilecekleri gibi haklara sahip olmuşlardır. Locke yönetimleri dörde ayırmıştır: toplum yönetme gücünü kendileri kullandığında bu yönetim demokrasi olur, belli bir kesime ve mirasçılara konumundaki kişilere bırakıldığında bu yönetim monarşi olur, bu kesimlerce yönetim bölüştürüldüğünde karma yönetim biçimi oluşmaktadır. Ancak herhangi bir yönetimin sınırları aştığı halde keyfi bir yönetim şekline dönüşür ve meşru konumunu kaybeder. Çünkü doğa halinde insanlar kendileri ve başkaları can ve güvenlikleri üzerine keyfi davranmaları söz konusu olamaz ve hiçbir şekilde yönetime bu türden hak ve yetkilerin bırakılması söz konusu olamaz (Uygun, 2019: 44). Locke, Hobbes'un savunduğu mutlakiyetçi yönetime karşı çıkmıştır. Locke, "Yönetim Üzerine İki İnceleme" adlı eserinde insanların sahip olduğu tüm erklerin ana kaynağını Tanrı olduğunu savunan ve iç savaş sırasında kraliyet kâtibi olan Robert Filmer'a karşı yürüttüğü açığı tartışmayla başlamıştır. Filmer'a göre yeryüzüne Adem'e gönderen ve lütfeden Tanrı'dır ve zamanla bu lütuf dağıtılmaya başlanmıştır. Kralın halkı, babanın ailesi ve efendinin hizmetkarları üzerindeki hiyerarşisi doğmuştur. Hepsi, birbiriyle ilişkili olan hayatları üzerinde etkisi olan mutlak otoritelerdir. İnançlı olmasına rağmen, "kralların ilahi hakları" kuramını reddeden Locke'a gelince; Filmer'in İncil'e dair bu yorumunu da onaylamamıştır (Sagiye,2023). Locke mutlak iktidarın savaş yoluyla kurulmayacağını söylemiştir. Çünkü "fethedilerin mirasçıları doğuştan bir özgürlüğe sahiptir ve mülkiyet hakları da şahıslara aittir." Locke, devletin araçlarını üçe ayırmıştır bunlar: Yasama, yürütme ve yargıdır. Locke ayrı bir siyasal araç veya gücün kullanamayacağını söylemiştir. Locke, yasama erkini "devletin güç, topluluk ve topluluk üyeleri korunması açısından nasıl kullanılacağına dair bir kılavuzluk hakkına sahip olan güç" şeklinde tanımlamıştır. Locke yasama erkini diğer erklerden üst konuma yerleştirmiştir. Ayrıca erklerin birleşimini sakıncalı bulmuştur. Locke yargı erkini savaş ve barışı tahsis etme birlik ve ittifakları kurmak, devletsiz toplumlarda kişilere ve toplumlara her şeyi yapma erkidir. Günümüzde bu erkler yürütme aracılığıyla dışişleri bakanlığınca kullanılmaktadır.

### 3.1 Hobbes ve Locke'un Fikir ve Düşünce Yapılarındaki Benzer ve Farklı Yönler

Hobbes ve Locke'un en temel benzerlik noktaları etkilendikleri olaylar ve reformsal hareketlerdir. Avrupa'da yaşanan fikir hareketleri, bölünmüş yönetim sistemi, ekonomik gibi sorunlar birçok düşünsel hareketlerin ana zeminini oluşturmuştur. Dönemin İngiltere'sinde monarşinin zayıflaması iç karışıklıklara neden olmuştur. Hobbes bu iç karışıklık ortamından etkilenip çözüm arayışına girmiş ve Leviathan eserini üretmiştir. Locke ise İngiliz iç karışıklığı, maddi sıkıntılar ve temel hak ve özgürlüklerin askıya alınması gibi olaylar düşünsel zeminini hazırlamıştır. Locke özgürlük, hoşgörü ve monarşinin sınırlandırılması fikirlerinden yola çıkmış ve Yönetim Üzerine İki İnceleme eserini kaleme almıştır. Her iki düşünürün bir diğer ortak noktaları toplum sözleşmesi teoremlerini geliştirmiş olmalarıdır. Ancak bu iki düşünür toplum sözleşmesinin oluşumunu farklı ele almışlardır. Hobbes doğa durumu adı verilen devletsiz dönemde insanların devamlı savaş ve kaos halinde olduklarını söylemiştir (Simmons, 1995: 15). Locke ise doğa durumunu Hobbes'a göre daha ılımlı bir tablo çizmiştir. Locke kişiden bağımsız olamayacak doğal haklarımızın varlığından söz eder bu hakların en temeli mülkiyet hakkıdır demiştir. Locke ortak mülkiyetin varlığını söyler ve özel mülkiyetin nasıl sağlanacağını da açıklamıştır. Locke emek karşılığında mülkiyete sahip olunabileceğini söyler ve bu fikriyle Marx gibi pek çok düşünürü de etkilemiştir. Hobbes'ta, Leviathan eserinde doğa halinde mülkiyetin bulunmadığını ifade etmiştir. Hobbes insanların doğuştan eşit olduğunu söylemiştir. Hobbes, doğanın insanların beden ve zihinsel açıdan eşit yaratıldıklarını açıklamıştır. Hobbes tehdit altında insanların birleşip tehlikeli gördükleri insanı öldürebilecek güce sahiptirler (Kılıçbay, 2008: 92). Hobbes egemenliğin kaynağını toplumsal sözleşmede kuramında aramıştır. Hobbes için egemen gücün adaleti veya adaletsizliğinden söz edilemez. Çünkü Hobbes'a göre egemen güç kural koyan ve kuralları uygulayan kişidir. Bu yüzden Hobbes egemenin adil olmadığı veya hukuk dışı davrandığı söylenemez. Hobbes "egemenin yaptığı hiçbir şeyin yurttaşlara yapılan bir haksızlık değildir ve egemen, vatandaşlarından herhangi birinin adil olmamakla suçlanamaz. Çünkü bir başkasından aldığı gücün herhangi bir şey yapan birinin, yetkilendirilmesine dayalı yönlendirildiği kişiye haksızlık etmez." Hobbes'un bu ifadeleriyle egemen, egemenin gücü, adalet gibi tanım ve kavramların çıkarımını yapabiliriz (Hobbes, 2008: 133). Hobbes'tan farklı olarak Locke göre kral sözleşmenin sonucu değil bir tarafıdır ve bu da diğerleri gibi sözleşmenin kurallarına ve sonuçlarına bağlı olduğu anlamına gelir. Hobbes ve Locke arasındaki ayrımlardan biri de Locke'a göre devlet insanların haklarını koruyamaz eğer meşruiyetinin etkisi azalır, bir devrim gerekse bile insanların onu değiştirmesi gerekmektedir. Burada Locke, adil olmayan bir otoriteye direniş gösterilebilir. Çünkü mutlak yönetim, medeni yönetim değildir. Locke'a göre yönetim adil olmadığında meşruiyetini yitirir ve bu durumda doğa durumu yeniden oluşabilir. Halk, bu durumda kendi işlerini ve artan iktidara yönelik korkulara karşı kendi kendilerini yönetmeye başlar. Locke siyasal liberalizmi akımının tohumlarını atması hem döneminde hem de sonraki süreçte etkisi olmuştur. Locke orta sınıfın mülkiyet sorununa değinmesi döneminde büyük ses getirmiştir. Hobbes ve Locke devletin egemenlik kaynağını ilahi olduğu anlayışına karşı çıkarak dünyevi zemine indirgemişlerdir. Bu nedenle her iki düşünür devletin egemenlik kaynağını meşru bir kazanım getirmiştir. Hobbes ve Locke doğa yasalarını savunurlar. Her iki düşünür de doğa yasalar ve hakların koruyucusu devlettir. Hobbes ve Locke'un düşünce yapılarında birey esastır. Ancak toplum yapay bir şekilde oluşmuşlardır. Hobbes devleti doğal hakların güvence altında olunması gerekliliğini savunmuştur. Locke ise devletin bireylerin hak ve özgürlüklerin korunması için kurulmuştur. Nitekim bu görüşlerin günümüzde yasalar aracılığıyla hak, özgürlük ve görevlerin sağlanmasının yasalar olduğunu görmekteyiz. Locke'un insan haklarına önem vermesi çağdaş anayasacılığın temellerini oluşturmuştur. Locke'un kuvvetler ayrılığı görüşü 1787 Amerikan Anayasası'nda eklenmiştir. Ayrıca sonraki dönemlerde Locke'un kuvvetler ayrılığı fikriyatı pek çok devlette yer almaya başlamıştır. Locke ve Hobbes'un devlet teoremlerinde benzerlik ve farklılıklar bulunsa da hem kendi dönemlerinde hem günümüz devlet sistemlerinin yeniden düzenlenmesinde ciddi etkileri olmuştur.

## Sonuç

Hobbes ve Locke dönemlerindeki sorunları tespit etmiş bu ölçüde kavramsal kuramsal ve süreçsel açıdan bir çerçeve çizmişlerdir. Locke ve Hobbes devletsiz dönemden devlete geçiş süreci ve koşulları belirlemişlerdir. Bu iki düşünür dönemlerinin en büyük sorununu yönetim olduğunu tespit etmişlerdir. Hobbes daha mutlakiyetçi bir yönetimle güven ve huzurun tahsis edileceğini, Locke ise yönetimin kuvvetler ayrılığıyla yönetim sınırlandırılmasını savunmuştur. Hobbes mutlakiyetçi yönetimi istemesinin nedeni insanların doğasına bağlamıştır. Ona göre insan doğası bencil ve kötüdür. Bu yüzden insanlar hem kendilerinden hem de birbirlerinden korunmaları için hak ve özgürlüklerini egemen bir güce devretmeleri gereklidir. Locke, insan doğasını daha nötr olarak tanımlamıştır. Locke için sorun doğa durumunda herkesin güvende yaşadığını söylese de doğa yasasına uymayan kişilerin yargılanmasını sıkıntılı bulmuştur. Çünkü doğa durumunda herkesin yargıç olduğu bir haldir ve bu kargaşa yaratır endişesini taşımaktadır. Bundan dolayı insanlar egemen güce iradelerini teslim ederler. Hobbes'a göre doğa durumunda özgürlük kendi varlığı güvenceye almak için, gerekiyorsa masumlara saldırmak da dahil olmak üzere uygun görünen her şeyi yapmaktır. Doğa durumunda herkes her şeyi yapabilme hakkına sahiptir. Locke'a göre doğal özgürlük durumu, her şeyi koşulsuz izin verilen bir durumu anlatmaz. Herkesi eşit biçimde bağlayan bir doğa yasası vardır. Özgürlük, bu yasanın izin verdiği şeyleri yapmaktır. Özgürlük yalnızca ahlakın izin verdiği şeyleri yapılması için verilmiştir. Doğa yasası, benim başkalarının mülkünü işgal etmeme izin vermediğinde bu benim özgürlüğümü kısıtlayıcı bir şey değildir demiştir. Genel itibarıyla kavramsal, kuramsal süreçsel bağını bu şekildeyken günümüzde bizlerde toplumun, devletin ve yönetimin sorunlarını analizi yapıp sürece dair bir rota oluşturmamız gereklidir. Her iki düşünürün devlet teorisi doğa durumu üzerinden şekillenmiş olsa da çeşitli yönlerden ayrılmıştır. Locke ve Hobbes'un devlet teorisi günümüz devlet yapılanmasının da temelini oluşturmuştur. 21. Yüzyıla teknolojinin, kapitalizmin ve bunlara bağımlı bir şekilde küreselleşen dünyada her alanda hızlı bir değişim ve dönüşüm söz konusudur. Buna ilişkin günümüzde ulus devlet sistemlerinin geleceği tartışıldığı dönemde Hobbes ve Locke 'un devlet teoremlerine tekrardan bakmak gereklidir. Çünkü Hobbes ve Locke 'un temellerini attığı devlet sistemlerinin kuramsal hale gelmesinin ana nedeni anlamak günümüz devlet düzeninin sorunlarını anlamak demektir. Nitekim ulus devletlerin gelecekte Hobbes ve Locke 'un doğa durumu teoremlerine geri dönüş olup olmayacağı sorgulanırken, gelecekteki devlet yapılanmasının Hobbes'un insanların devamlı çatıştığı bir doğa durumunu tasvirinin mi gerçekleşeceği? yoksa Locke 'un savaşı olmayan bir doğa durumuna mı geçileceği? sorusunu düşünüp devlet yapılanmalarının geleceği üzerine düşünmemiz gereklidir.

## Kaynakça

- Akdemir, F. (2010). John Locke 'un Liberal Siyaset Felsefesinin Metafizik Arka planı. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* (19), 184-201
- Akkurt, M. (2021). John Locke 'un Siyaset Felsefesi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 109-143. <https://doi.org/10.20493/birtop.982596>.
- Aktan, C. C. (2003). *Değişim Çağında Devlet*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ansiklopedisi, G. G. K. 1 (İnsan ve Toplum), (1976), “. Toplumsal Gelişme, 156-157.
- Ben-Amittay, J. (1983). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, (Çev.: M.A Kılıçbay- L. Köker), Ankara: Savaş Yayınları
- Bülbül, B. (2019). *Aydınlanma Çağı Düşünürlerinde Güvenlik Anlayışı: Hobbes, Locke ve Rousseau'da Güvenlik Kavramının karşılaştırmalı Analizi* (Master's Thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü). <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/551039>.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, III. B., Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Çapar, S. & Yıldırım, Ş. (2012). Hobbes ve Locke 'un Devlet Düşüncesine Katkıları. *Türk İdare Dergisi*, 474, 77-102.
- Emeklier, B. (2011). “Thomas Hobbes ve John Locke'un Güvenlik Anlayışlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*.
- Hachette, G. (1983). *Genel Kültür Ansiklopedisi*. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Hilav, S. (1985). *100 Soruda Felsefe El Kitabı*. 4. Baskı. İstanbul: Gerçek Yayınevi
- Hobbes, T. (2017). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*. (Çev: Lim, S). Yapı Kredi Yayınları. İstanbul. 15.Baskı. s.165-170.
- Kılıçbay, M.A. (2008). *Hobbes Thomas Leviathan*. (Çev: Lim, S.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s.92.
- Laurencej, P. (1977). *Peter's Quatations. Ideas for Our Time*. New York: Bantam Books.
- Locke, J. & Topçu, M. D. (1999). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. Öteki Yayınevi
- Locke, J. (2020). *Yönetim Üzerine İki İnceleme*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Locke, J. (1999). *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, (Çev: Çetin, İ). Paradigma Yayınları. İstanbul.
- Locke, J. (2023). *Yönetim Üzerine İki İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*. (Çev: Bakırcıoğlu, F). 7. Baskı. Serbest Kitaplar. Ankara.
- Peters, R. (1969). “Locke”, *Western Political Philosophers*. Ed: M. Cranston. London: The Bodley Head Ltd.
- Sabine, George. (1959). *A History of Political Theory*. New York: Henry Holt and Company.
- Sagiye, H. (2023, Mart 23). *İç Savaştan Nasıl Kaçınırız? John Locke'un Cevabı*. <https://www.indyturk.com/node/618441>
- Saygılıoğlu, N., & Arı, S. (2002). *Etkin Devlet: Kurumsal Bir Tasarı ve Politika Önerisi*. Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Simmons, A. J. (2015). *On The Edge Of Anarchy*. New Jersey: Princeton University Press,
- Şahin, K. (2017). John Locke'un Toplum ve Devlet Anlayışı, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52(1), 41- 55.
- Şenel, A. (2002). *Siyasal Düşünceler Tarihi* (10. Basım). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tannenbaum, D. ve Schultz, D. (2008). *Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri* (4. Baskı) (Çev: F. Demir). Ankara: Adres Yayınları.
- Tokatlı, A. (1973). *Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Uygun, O. (2019). Devlet Teorisi. Seçkin Yayınları. s.44.

Wooton, D. (2003). John Locke. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.

